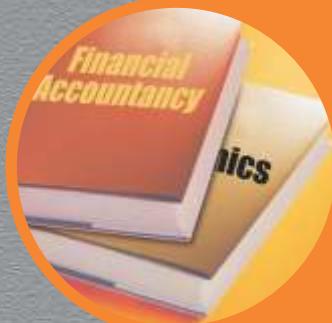
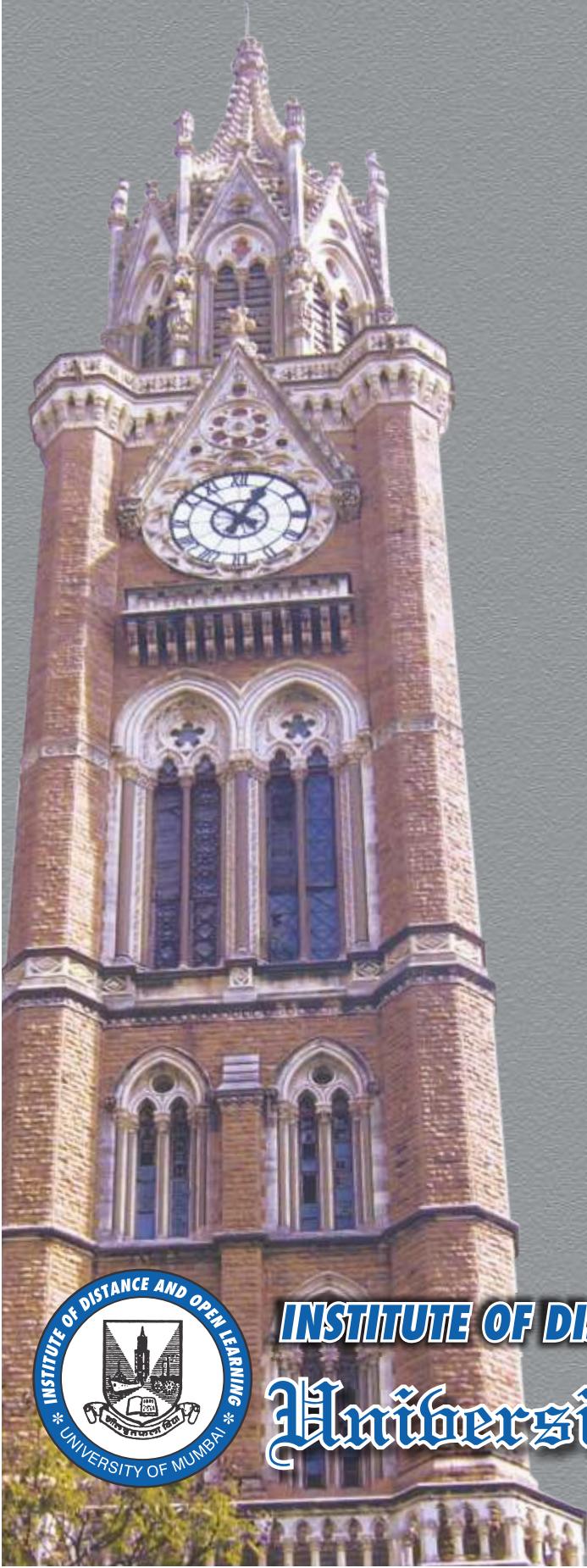

मराठी भाषेचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास

१२९

मराठी - प्रश्नपत्रिका क्र. ५

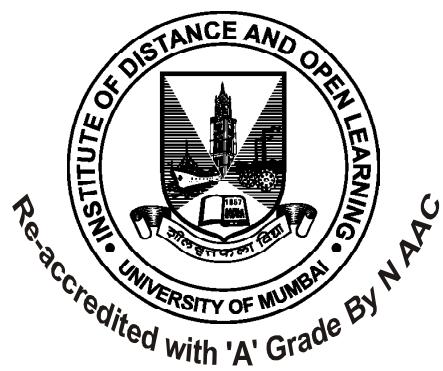
एम.ए. भाग - १

INSTITUTE OF DISTANCE AND OPEN LEARNING

University of Mumbai

१२९

एम.ए. भाग - १
मराठी - प्रश्नपत्रिका क्र. ५
मराठी भाषेचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास

डॉ. संजय देशमुख
कुलगुरु, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. अंबुजा साळगावकर
प्रभारी संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

डॉ. डी. हरिचंदन
प्रभारी अभ्यास साहित्य
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

अभ्यास समन्वयक

: प्रा. केशव मेश्राम
प्र - मराठी विभाग प्रमुख,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखन

: डॉ. अलका मटकर
संशोधन - सहाय्यक, मराठी विभाग प्रमुख,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

पुर्नमुद्रण ऑक्टोबर २०१५, एम. ए. भाग - १, मराठी प्रश्नपत्रिका क्र. ५,
मराठी भाषेचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास

प्रकाशक :

प्रभारी संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई-४०० ०९८.

अक्षर जुळणी :

अश्विनी आर्ट्स्,
गुरुकृपा चाळ, एम. सी. छगला मार्ग, बामणवाडा,
विलेपार्ले (पूर्व), मुंबई - ४०० ०९९.

मुद्रण :

प्रिंटोग्राफी सिस्टम्स (इं) प्रा. लि.
१३/डि, कुला इंडस्ट्रियल इस्टेट, नारी सेवा सदन रोड,
नारायण नगर, घाटकोपर (प.), मुंबई - ४०० ०८६.

I

एम. ए. भाग - १ मराठी प्रश्नपत्रिका ५ मराठी भाषेचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास

अभ्यासक्रम SYLLABUS

जगातील भूतकालीन आणि वर्तमानकालीन भाषांचा अभ्यास हे भाषेच्या शास्त्रीय अभ्यासाचे क्षेत्र आहे. या अभ्यासातून मिळालेली विशिष्ट भाषानिरपेक्ष तत्त्वे आणि नियम कोणत्याही भाषेच्या प्रगत व व्यापक अभ्यासाला उपकारक ठरतात. त्यातून त्या भाषेचे स्वरूप अधिक स्पष्ट होत जाते.

ह्या शास्त्राच्या दोन प्रमुख अभ्यासशाखा - ऐतिहासिक आणि वर्णनात्मक, अशा आहेत. त्यांच्या दरम्यान भाषिक भूगोल हे शास्त्र आहे. एकाच भाषेच्या विविध रूपांची भौगोलिक वाटणी, स्थानिक वैशिष्ट्ये, पोटभाषांचे परस्परंसंबंध, इत्यादी स्पष्ट करायला ही शाखा मदत करते.

या प्रश्नपत्रिकेत मराठीचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास वरील अनुषंगाने अभिप्रेत आहे.

- अ. १. ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे, ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाची भूमिका, बहुभाषिक व एकभाषिक पुनर्रचना, भाषाकुल सिद्धांत व भाषिक परिवर्तन.
२. स्वनपरिवर्तन : स्वरूप, कारणे व प्रकार.
३. अर्थपरिवर्तन व आदान : स्वरूप, कारणे व प्रकार.
४. मराठी भाषेची पूर्वपीठिका आर्यभारतीय भाषांमधील परिवर्तन, अंतर - बहिर - वर्तुळ सिद्धांत.
५. मराठी भाषेची उत्पत्ती व कालिक भेद :
मराठी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी विविध सिद्धांत, वैद्य - गुणे वाद.
कालिक भेद : आदिकाल : आरंभापासून इ. स. १३५० पर्यंत.
मध्यकाल : इ. स. १३५० ते १८५०.
अर्वाचीनकाळ : इ. स. १८५० च्या नंतर.
- आ. १. वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे : सोस्यूर, ब्लूमफिल्ड व चॉम्स्की यांचे भाषास्वरूपविषयक सिद्धांत.
२. ध्वनिविचार : स्थान व प्रयत्नावर आधारित स्वनांचे वर्गीकरण, मानस्वर, उच्चार व लेखन यांतील अंतर, स्वनिक प्रतिलेखन, स्वन-स्वनिम-स्वनांतर, खंडात्मक व खंडाधिष्ठित स्वनिम, मराठीचे स्वनिम.
३. पदविकार : रूपिका, रूपिम, रूपिकान्तर, रूपस्वनिमिका या संकल्पनांचे प्रकारभेद, प्रक्रियांसह स्पष्टीकरण.
४. वाक्यविचार : प्रथमोपस्थित संघटक, विश्लेषणपद्धतीचे स्वरूप, रचनांचे प्रकार, स्तर, वाक्यांचे पृथक्करण.
५. प्रमाणभाषा व बोली : बोलींच्या अभ्यासाचे महत्त्व, मराठीच्या बोली, वन्हाडी, अहिराणी व कोकणी या बोलीचा प्रमाणबोलीच्या तुलनेने अभ्यास.

II

संदर्भग्रंथ :

- आ. १. भाषाविज्ञान : ऐतिहासिक व वर्णनात्मक - (संपा.) स. गं. मालशे, हे वि. इनामदार, अंजली सोमण.
२. भाषाविचार आणि मराठी भाषा - गं. ब. ग्रामोपाध्ये.
३. यादवकालीन मराठी भाषा - शं. गो. तुळमुळे.
४. ध्वनिविचार - ना. गो. कालेलकर.
५. महाराष्ट्र भाषाकोश : प्रस्तावना खंड - य. रा. दाते.
६. Historical Linguistics : An Introduction - Lehman w.p.
७. A Reader in Historical & Comparative linguistics A. R.(ed.) Kelkar.
- आ. १. वर्णनात्मक भाषाविज्ञान (संपा.) - कल्याण काळे, अंजली सोमण.
२. भाषा आणि भाषाशास्त्र - श्री. न. गजेद्रगडकर.
३. मराठीचा भाषिक अभ्यास (संपा.) - मु. श्री. कानडे.
४. अर्वाचीन मराठी - रमेश धोंगडे.
५. भाषा : इतिहास आणि भूगोल - ना. गो. कालेलकर.
६. ग्रांथिक मराठी भाषा, कोकणी बोली - अ. का. प्रियोळकर.
७. A Course in Modern Marathi linguistics-Hockett Charles F.
८. Language - Bloomfield.
९. Linguistic Survey of India : Vol. IX - Grierson G.
१०. वर्णनात्मक भाषाविज्ञान - डॉ. लीला गोविलकर.
११. आधुनिक भाषाविज्ञान : सिद्धांत आणि उपयोजन - मिलिंद मालशे.

संदर्भ ग्रंथ

मराठी :

१. कानडे मु. श्री. (संपा.), मराठीचा भाषिक अभ्यास, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९७९.
२. कालेलकर ना. गो., ध्वनिविचार (आ. २ री), मौज प्रकाशन, मुंबई, १९९०.
३. कालेलकर ना. गो., भाषा आणि संस्कृति (आ. २ री), मौज प्रकाशन, मुंबई, १९८२.
४. कालेलकर ना. गो., भाषा : इतिहास भूगोल (आ. ३ री), मौज प्रकाशन, मुंबई, १९८५.
५. काढे कल्याण आणि सोमण अंजली (संपा.), वर्णनात्मक भाषाविज्ञान : स्वरूप आणि पद्धत, गोखले एज्युकेशन सोसायटी, नासिक, १९८२.
६. कुलकर्णी कृ. पां., मराठी भाषा : उद्गम - आणि विकास (आ. ३ री), मॉर्डन बुक डेपो, पुणे, १९५७.
७. कुलकर्णी भा. रं., अहिराणी भाषा आणि संस्कृती, प्रकाशक दि. वा. वाघमारे, शिरपूर, १९४२.
८. केळकर अशोक, वैखरी, मॅजेस्टिक बुक डेपो, मुंबई १९८३.
९. खैर विश्वनाथ, मराठी भाषेचे मूळ, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९७९.
१०. गजेद्रगडकर श्री. न., भाषा आणि भाषाशास्त्र (आ. २ री), व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९७९.
११. गोविलकर लिला, वर्णनात्मक भाषाविज्ञान, आरती प्रकाशन, डोंबिवली, १९९२.
१२. तुळपुळे शं. गो., यादवकालीन मराठी भाषा, ढवळे प्रकाशन, मुंबई १९४२.
१३. दामले मोरो केशव (संपा.), अर्जनवाडकर कृ. श्री., शास्त्रीय मराठी व्याकरण, देशमुख आणि कं., पुणे १९७०.
१४. दावतर वसंत, मराठीचे शिक्षण, लोकवाङ्मयगृह मुंबई, १९९४.
१५. दावतर वसंत, मराठी शुद्धलेखन, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, १९९४.
१६. धोंगडे रमेश, अर्वाचीन मराठी, कान्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९८३.
१७. पोतदार अनुरादा, मराठीचा अर्थविचार, पुणे विद्यापीठ प्रबंध १९६८.
१८. प्रभुदेसाई वि. वा., सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली, मुंबई विद्यापीठ प्रकाशन, १९६३.
१९. प्रियोळकर अ. का., ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोकणी बोली, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, १९६६.
२०. बोरसे दा. गो., अहिराणी ध्वनिपरिचय, गिरिजा साहित्य भांडार, मालेगा १९५७.
२१. मालशे मिलिंद, आधुनिक भाषाविज्ञान - सिद्धांत आणि उपयोजन, लोकवाङ्मयगृह व राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई, १९९५.
२२. मार्लशे स. गं., इनामदार हे. वि. आणि सांमण अंजली, भाषाविज्ञान : वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक, संजय प्रकाशन, पुणे १९८२.
२३. वळाडपांडे वसंत, नागपूर बोली, इंदिरा प्रकाशन, नागपूर १९७२.

IV

इंग्रजी :-

1. Bloom Field L. Language, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1933.
2. Grierson George, Linguistic survey of India, Vol. VII ed. Govt. of India, Calculatta, 1905.
3. Hockett, C.F., A course in Modern Linguistics, Oxford & IBH, New Delhi, 1958.
4. Ulimann, S. language & Style, Basil Blackewell, Oxford, 1966.
5. Katre S. M., Formation of Konkani, Karnataka, Mumbai.

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रांनो,

आपण मुंबई विद्यापीठाच्या दूरशिक्षण विभागामध्ये एम.ए. (मराठी) पदवीसाठी प्रथम वर्षात प्रवेश घेतला आहे. आपले मनःपूर्वक स्वागत.

एम.ए. भाग - एकच्या अभ्यासक्रमामध्ये एकूण चार प्रश्नपत्रिका असून त्यातील प्रश्नपत्रिका क्रमांक पाच ही 'मराठी भाषेचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास' अशी आहे. या अभ्यासामध्ये ऐतिहासिक आणि वर्णनात्मक अशा दोन प्रमुख शाखांचा समावेश आहे. प्रस्तुत अभ्यासक्रमावरील प्रश्नपत्रिका १०० गुणांची असून तिचा अवधी तीन तास आहे.

सदर अभ्यासक्रम भाषाविज्ञानातील जाणकार मंडळीचा ग्रंथाचा आधार घेऊन जास्तीत जास्त सुलभ पढूतीने मांडण्याचा प्रयत्न मी या ठीकाणी केलेला आहे. विद्यार्थ्यांना तो निश्चित उपयोगी पडेल अशी, माझी खात्री आहे. विद्यार्थिमित्रांनी अधिक वाचावे, याकरिता शेवटी संदर्भग्रंथांची यादी तसेच सरावासाठी प्रश्नपत्रिका दिलेल्या आहेत.

शुभेच्छा!

डॉ. अलका मटकर

अनुक्रमणिका

क्रमांक	घटक	पृष्ठ क्रमांक
	विभाग - अ	
१. ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे :		०९
ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाची भूमिका बहुभाषिक व एकभाषिक पुनर्रचना, भाषाकुल सिद्धांत व भाषिक परिवर्तन		
२. स्वनपरिवर्तन : स्वरूप, कारणे व प्रकार		२०
३. अर्थपरिवर्तन व आदान : स्वरूप, कारणे व प्रकार		२९
४. मराठी भाषेची पूर्वपीठिका : आर्यभारतीय भाषांमधील परिवर्तन, अंतर - बहिर - वर्तुळ सिद्धांत		४२
५. मराठी भाषेची उत्पत्ती व कालिक भेद :		५६
मराठी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी विविध सिद्धांत, वैद्या - गुणे वाद. कालिक भेद : आदिकाल : आरंभाणसून इ.स. १३५० पर्यंत. मध्यकाल : इ.स. १३५० ते १८५०. अर्वाचीनकाळ : इ.स. १८५० च्या नंतर.		
	विभाग - आ	
१. वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे :		८०
सोस्यूर, ल्यूमफील्ड व चॉम्स्की यांचे भाषास्वरूपविषयक सिद्धांत,		
२. ध्वनिविचार :		८८
स्थान व प्रयत्नावर आधारित स्वनांचे वर्गीकरण, मानस्वर, उचार व लेखन यातील अंतर, स्वनिक प्रतिलेखन, स्वन - स्वनिम, स्वनांतर, खंडात्मक व खंडाधिष्ठित स्वनिम, मराठीचे स्वनिम.		
३. पदविचार : रूपिका, रूपिम, रूपिकान्तर, रूपस्वनिमिका या संकल्पनांचे		११०
प्रकारभेद, प्रक्रियांसह स्पष्टीकरण		
४. वाक्यविचार : प्रथमोपस्थित संघटक, विश्लेषणपद्धतीचे स्वरूप, रचनांचे प्रकार,		११९
स्तर, वाक्याचे पृथक्करण		
५. प्रमाणभाषा व बोली : बोलींच्या अभ्यासाचे महत्त्व, मराठीच्या बोली, वळाडी,		१२९
अहिराणी व कोकणी या बोलींच्या प्रमाणबोलींच्या तुलनेने अभ्यास		

विभाग - अ

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे

ज्याप्रमाणे मोठमोठचा राष्ट्रांचा भूतकाळ आपण अभ्यासता, त्याचप्रमाणेच भाषेच्या किंवा भाषांच्या भूतकाळाचा अभ्यास म्हणजे त्यांचा इतिहास शोधून काढणे याला ‘ऐतिहासिक भाषाविज्ञान’ म्हणतात. आपण आज जी भाषा बोलतो, तिचे भूतकाळातील रुप वेगळे होते. ती जन्माला आल्यापासून ते आतापर्यंत तिच्या रुपात अनेक बदल होत गेले. हे बदल थोड्या अभ्यासाने, थोड्या संशोधनाने समजावून घेता येतात. उदाहरणार्थ - सातशे वर्षांपूर्वीची ‘ज्ञानेश्वरी’ समजावून घेताना भाषिक बदलांचे ज्ञान आपल्याला असणे आवश्यक असते. त्यासाठी आपल्याला ‘ऐतिहासिक भाषाविज्ञान’ या ज्ञानशाखेची गरज भासते.

आपला माणसामाणसांमधील जो संपर्क-व्यवहार आहे, त्याचे प्रमुख माध्यम भाषा हे आहे. ही भाषा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे दिली जाते. त्यावेळी तिच्यामध्ये असलेले अनेक शब्दांचे अर्थ बदलतात. त्यांचा उच्चार बदलतो, काही शब्द भाषेतून नष्ट होतात, काही नव्याने तयार होतात. शब्दांचे लिंग, वचन ही रुपे बदलतात, वाक्यरचना बदलते. याचाच अर्थ भाषा ही जिवंत सामाजिक संस्था असल्यामुळे ती सतत परिवर्तनशील असते. या परिवर्तनशीलतेचा म्हणजेच बदलांचा अभ्यास करून भाषेच्या मूळ रुपाकडे जाता येते.

भाषाभ्यासाच्या या पद्धतीने भाषांच्या इतिहासावर प्रकाश पडतोच, पण त्या त्या भाषा बोलणाऱ्या मानव समाजाचा सांस्कृतिक इतिहासही समजतो. मराठी भाषा बोलणारा माणूस महाराष्ट्रीयन, इतकेच आपण म्हणतो. पण या मराठी भाषक माणसाचे पूर्वज कोणत्या मानव वंशाचे होते, त्यांचे मूळ वसतिस्थान कोणते, त्यांचे भारतात आगमन कधी झाले, या प्रदेशातील त्यांच्या वाटचालीची दिशा कोणती होती, तसेच मराठी भाषाची किती विविध रुपे आहेत, अशा कितीतरी गोष्टी या पद्धतीने आपल्याला समजतात.

हा अभ्यास करताना आपण आता भाषाविज्ञानशाखेचा इतिहास थोडक्यात पाहू.

भाषांचा अभ्यास हा ऐतिहासिक दृष्टिकोणातून करता येतो, हे प्रथम कुणाला सुचले तर सर विल्यम जोन्स या संस्कृत भाषेच्या अभ्यासकाला संस्कृत या अभिजात भारतीय भाषेचा अभ्यास करताना त्यांच्या असे लक्षात आले की ग्रीक, लॅटिन या पारश्चात्य अभिजात भाषांमध्ये व संस्कृत भाषेमध्ये खूपच साम्य आहे. इ. स. १७८६ मध्ये कलकत्ता येथे एशियाटिक सोसायटीच्या वार्षिक अधिवेशनामध्ये निबंध वाचताना त्यांनी एक अतिशय महत्त्वाचे विधान केले. ते म्हणाले, “संस्कृत, ग्रीक व लॅटिन या भाषांत जे साम्य आढळते ते इतके धनिष्ठ व खोलवर रुजलेले आहे की, त्या साम्याचा खुलासा ते केवळ योगायोगाने घडून आले असे म्हणून होणार नाही. त्या साम्याचा खुलासा करण्यासाठी ह साम्यस्थळे आढळणाऱ्या भाषा कोणत्यातरी एका भाषेपासून उद्भवल्या असल्या पाहिजेत असे मानावे लागते व ही जी संस्कृत इत्यादी भाषांच्या मूळाशी असलेली भाषा मानावी लागते, ती आज आपणांस बहुधा उपलब्ध नाही”.

सर विल्यम जोन्स यांनी वरील विधान करुन ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचा पाया घालण्याचे श्रेय संपादिले. त्यांनी मांडलेल्या विचाराच्या आदारावर १८ व्या व १९ व्या शतकात ऐतिहासिक भाषाविज्ञान व तौलानिक भाषाविज्ञान ह्या दोन अभ्यासपद्धतींचा विकास झाला. अर्थात त्यापूर्वीही भाषाभ्यास होत होता. भारतामध्ये तर फार प्राचीन काळापासून भाषेचा अभ्यास चालू होता. पण भाषिक साम्यस्थळे असणाऱ्या भाषांचे मूळ कोणत्यातरी एकाच भाषेमध्ये असावे लागते आणि ती मूळ भाषा आज अस्तित्वात नसण्याची शक्यता आहे, हा सर विल्यम जोन्स यांचा विचार नवीन आहे.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचा सोपा अर्थ म्हणजे भाषेचा किंवा भाषांचा इतिहास शोधणे. तिचे भाषिक रूप तपासत आजपासून भूतकाळार्थ्यत जितके मागे जाता येईल तितका गतकालाचा अभ्यास करावा लागतो. या प्रवासामध्ये अर्थातच कालिक टप्पे पडतात. क्रमाने एकेका कालखंडातील भाषिक रूपाचा अभ्यास करावा लागतो. म्हणून भाषेच्या ऐतिहासिक अभ्यासाल 'कालक्रमिक' म्हणतात. 'राओ' किंवा 'राऊ' (ज्ञानेश्वर काळ) 'राया' (माराठेशाही), 'राजा' (आधुनिक काळ) ही एकाच शब्दांची वेगवेगळी रूपे आहेत. त्याचप्रमाणे 'मी म्हणालो' - (मुंबई), 'मी म्हणलो' (पुणे), 'मी म्हनलो' (ग्रामीण भाग) ही देखील एकाच शब्दांची वेगवेगळी रूपे आहेत. 'मला', किंवा आजच्याच मराठी भाषेतील शब्दांची विविध रूपे पाहताना भाषेच्या दोन किंवा अधिक रूपांचा अभ्यास करावा लागतो. त्यांच्यामधील परस्परसंबंध शोधावा लागतो. यादवकालीन मराठी (आदिकाल), मध्यकालीन मराठी व अर्वाचीन मराठी असा मराठीचा प्रवास भाषिकदृष्ट्या कसा झाला याचा अभ्यास करावा लागतो. मराठी भाषेचे मूळ संस्कृत भाषेत आहे हे आपण ऐकलेले असते. पण संस्कृत → प्राकृत → अपभ्रंश → मराठी या क्रमाने मराठीचा उगम झाला आहे हे या अभ्यासातून समजते. तसेच आज दोन वेगवेगळ्या भाषांमध्ये भाषिक साम्ये दिसतात. उदाहरणार्थ - 'मै जाता हूँ.' 'हूँ जाऊ छूँ.' या अनुक्रमे मराठी, हिंदी व गुजराती वाक्यांचा अर्थ एकच आहे. उच्चारांतही ध्वनिसाम्य आहे. मग या भाषिक साम्यावरुन या भाषांची मूळ भाषा एकच होती का? असा प्रश्न निर्माण होतो. ती मूळ भाषा शोधणे, भाषांचे कुलनिष्ठ वर्गीकरण करणे, काळाच्या ओघात भाषेत स्वनपरिवर्तन (ध्वनिपरिवर्तन), अर्थपरिवर्तन कसे होते, याविषयींचे नियम शोधणे हे ऐतिहासिक भाषाविज्ञानातील महत्त्वाचे भाग असतात.

भाषांमध्ये जे बदल होतात ते कालपरत्वे किंवा स्थानपरत्वे होतात. ते काही एका मर्यादेपर्यंत निश्चित स्वरूपाचे, नियमित स्वरूपाचे असले तरी भाषेत अनियमित बदल बरेच होत असतात. कारण भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे. ती एकट्या माणसाची नाही. प्रत्येकजण भाषा बोलताना स्वतःच्या पद्धतीने, स्वतःच्या कुवतीनुसार तिच्या रूपाने कळत नकळत बरच करीत असतो. उदारहणार्थ 'ब्राह्मण' हा शब्द 'वरामण' 'वराम्हण' तर कुणी 'ब्राह्मण' असा उच्चारेल. भाषिक रूपांचा अभ्यास म्हणजे या बोललेल्या 'ओच्चारिक' रूपांचा अभ्यास असतो व या उच्चारामध्ये नियमितता फारशी दिसत नाही.

ऐतिहासिक भाषाभ्यास कठीण असण्याचे दुसरे कारण म्हणजे, फारशा माझीत नसलेल्या भूतकाळामध्ये मागेमागे जाण्याचा हा प्रवास आहे. यासाठी जी साधने हाताशी असतात ती अतिशय तुटपुंजी, अपुरी असतात. प्रथम या साधनांचाच अस्सलपणा तपासून पाहावा लागतो. अशा साधनांच्या आधारे काही निष्कर्ष काढल्यास कालांतराने नवा पुरावा उपलब्ध होऊन पूर्वीची आधारभुत साधने अस्सल नसल्याचे ठरते. त्यामुळे त्यावर आधारलेले पूर्वीचे निष्कर्ष चुकीचे

ठरुन ते पुन्हा सुधारुन द्यावे लागतात. तरीदेखील या अडचणींमधून वाट काढीत या क्षेत्रामध्ये भाषावैज्ञानिकांनी उल्लेखनीय कार्य केले आहे. त्यातील महत्त्वाचे उल्लेख नोंदविता येतील. प्रिस या भाषावैज्ञानिकाने स्वन (ध्वनी) परिवर्तनाचे नियम मांडले आणि ग्रियर्सन यांनी भारतीय भाषांच्या वर्गीकरणाचे काम केले ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचे क्षेत्र खूपच व्यापक आहे. वेगवेगळ्या भाषांची तुलना करणे, पुन्हा पुन्हा हे निष्कर्ष तपासून घेणे ही अतिशय परिश्रमाची कामे चिकाटीने व मेहनतीने करावी लागतात. सर विल्यम जोन्स यांच्यानंतर अनेक भाषावैज्ञानिकांनी ऐतिहासीक भाषाविज्ञानातील विविध क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण भर घातली आहे. अशा अनेक अभ्यासकांच्या परिश्रमाने आणि वैज्ञानिक भूमिकेमुळेच ऐतिहासिक भाषाविज्ञानातील कल्पनारंजित लेखनाला आणि निष्कर्षाना आळा बसला आणि विवेचनाला तात्त्विक, वैज्ञानिक बैठक मिळाली.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, भाषेला जसा वर्तमान असतो तसा भूतकाळही असतो. या भूतकालीन भाषारूपाचा अभ्यास ऐतिहासिक भाषाविज्ञान करते. भाषेचे मूळ रूप किंवा तिच्या भाषिक विकासाचे टप्पे; तिचे भाषाकुळ, त्या कुळातील इतर भाषा, त्यांच्याशी असलेलो तिचा संबंध या साच्यांचे आकलन होणे फार महत्त्वाचे आहे. कारण या अभ्यासामुळेच आपल्याला मराठी भाषेच्या उगमापासून ते आजपर्यंतच्या तिच्या प्रवासातील विविध रूपे समजू शकतील. पण ऐतिहासिक भाषाविज्ञान या ज्ञानशाखेचा उपयोग मानवी संस्कृतीच्या इतर अनेक क्षेत्रात होतो, हे लक्षात घेतल्यावर या अभ्यासाचे महत्त्व आपल्याला समजते.

आर्याचे मूळ वसतिस्थान, भारतात ते कोटून आले, एकच टोळी आली की दोन टोळ्या आल्या, की दोहोंहून जास्त टोळ्या येतच राहिल्या, इथल्या मूळ लोकांशी त्यांचा कोणत्या प्रकारचा संबंध आला, नंतर कोणकोणत्या वंशाचे लोक इकडे आले, त्यांची भाषिक, वांशिक सरमिसळ कशी झाली, अशा इतिहासातील कितीतरी गोष्टी ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाने समजू शकतात. किंबहुना, एखाद्या विशिष्ट कालखंडातील एखाद्या मानव समाजाची वैज्ञानिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय - एकूणच सांस्कृतिक परिस्थिती काय होती, ह्यावर ऐतिहासिक भाषाविज्ञान प्रकाश टाकते.

या अभ्यासाचा आणखी एका क्षेत्रात फार उपयोग होतो. जुन्या ग्रंथांतील पाठभेदांचा अभ्यास करताना त्यांतील प्रक्षिप्त भाग कोणता व अस्सल मजकूर कोणता, ते या भाषाविज्ञानपद्धतीने ठरविता येते.

भाषेमध्ये बदल होणे हा एक नैसर्गिक क्रम आहे, तो तिचा स्वभाव आहे, तिच्या विकासातील एक टप्पा आहे हे ऐतिहासिक भाषाविज्ञान सांगते. परभाषातून विविध प्रकारचे आदान केल्यामुळे स्वभाषा 'अशुद्ध' होत नाही, तर ती अधिक समृद्ध होते. मात्र हे आदान उपरे न राहता स्वभाषेतील मूळ स्वरूपाशी एकजीव व्हायला हवे. 'स्टेशवर माणसांची तुऱ्बं गर्दी होती' या वाक्यातील ठळक अक्षरातील शब्दांपेक्षा 'ठेसनावर', 'ठ्येशनावर' 'स्टेशनावर' असे परिवर्तित रूप दिसते.

इ.स. १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर बच्याच विचारांती भारतामध्ये भाषावार प्रांतरचना झाली. पण बच्याच ठिकाणी दोन भाषिक राज्यांच्या सीमाभागामध्ये तणाव निर्माण झाल की, हे सीमाभाग भाषिकदृष्टच्या कोणत्या राज्यात मोडतात? दोन भाषिक प्रदेशांच्या सीमाभागांमध्ये नेहमीच त्या दोन्ही भाषांची वैशिष्ट्ये एकत्र मिसळलेली आहेत, असे दिसते. उदाहरणार्थ 'डांग'. गुजराथ व महाराष्ट्र या दोन भाषिक राज्यांच्या सीमाभागांतील प्रदेशांमध्ये गुजराती व मराठी या दोन्ही भाषांची वैशिष्ट्ये असलेली भाषा बोलली जाते.

तसेच भाषिक अभ्यास हा ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचा मुख्य हेतू असला तरी मनोविज्ञान, समाजविज्ञान, तत्त्वज्ञान, साहित्यसमीक्षा इत्यादी ज्ञानशाखांमध्ये त्यांचा साधनात्मक उपयोग होतो. उदाहरणार्थ - तत्त्वज्ञान किंवा साहित्यशास्त्र असा ज्ञानशाखांमध्ये शब्दांचे ठराविक अर्थ प्राचीन काळापासून विशिष्ट आहेत. हे समजावून घ्यावे लागते. 'त्याने स्नान केले' या वाक्याचा 'त्याने अंगोळ केली' हाही अर्थ होतो. म्हणजे सामान्य माणसाच्या भाषते शब्द येताना त्याचे अर्थ बदलले तरी मूळ परिभाषेतील शब्दाचा अर्थ आपल्याला माहीत असायला हवा. प्राचीन जुन्या ग्रंथाचा अभ्यास करताना ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचा उपयोग होतो.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानपद्धतीची दोन अंगे -

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानामध्ये दोन दिशांनी अभ्यास करता येतो.

- १) पुरोगामी - यामध्ये भाषेच्या ज्ञात अशा पूर्वावस्थेपासून तिच्या उत्तरोत्तर (नंतरच्या) अवस्थांचा विकास. कसकसा होत गेला ते पाहणे म्हणजे पुरोगामी पद्धती. संस्कृत → प्राकृत → अपभ्रंश → मराठी अशा पद्धतीने मराठीची उत्पत्ती समजावून सांगणे.
- २) पश्चाद्दगामी - भाषेच्या पुढील अवस्थेकडून मागील अवस्थेचा शोध घेत मागेमागे जाणे व भाषेच्या माहीत नसलेल्या पूर्वावस्थेचे पुनर्रचन करणे. वैदिक भाषेच्याही मागे या पद्धतीने जाता येते.
मराठी ← अपभ्रंश ← प्राकृत ← संस्कृत ← वैदिक,
इंडोआर्यन → इंडोरोपियन → इंडोयुरोपियन.

भाषिक पुनर्रचनेच्या दोन पद्धती -

जेव्हा भाषेची मूळ पूर्वावस्था माहीत नव्हती, तेव्हा भाषेमध्ये व तिच्यासमान असणाऱ्या (म्हणजे तिच्या कुळातील) भाषांमध्ये मिळणाऱ्या भाषिक पुराव्यांवरुनच त्या पूर्वावस्थेची पुनर्रचना करावी लागते. ही पुनर्रचना करण्याच्या दोन पद्धती आहेत.

१) तौलनिक अथवा बहुभाषिक पुनर्रचना:

भाषेतील ध्वनिपरिवर्तने नियमानुसारी असतात, या अभ्युपगमावर हे पुनर्रचना आधारलेले असते. एकाच भाषाकुळातील भाषांमधील अंतर्गत भाषिक पुरावे शोधीत मागेमागे जात मूळ भाषेचे पुनर्रचना यात अपेक्षित आहे. दोन किंवा अधिक भाषांमध्ये मूलभूत शब्दकोश किंवा रूपव्यवस्था या दोन्ही दृष्टींनी विविध प्रकारचे साम्य आढळते. ते योगायोगाने आढळणारे साम्यही नसते. किंवा भाषिक उसनवारीमुळेही (आदानामुळे) निर्माण झालेले नसते. ते या दोहोपेक्षा भिन्न असते. असते असले तरी, त्या दोन भाषा एका भाषाकुळातील मानल्या जातात. त्यांच्या आज ज्ञात नसलेल्या मूळ भाषेचे पुनर्रचन करणे, हा या पद्धतीचा हेतू आहे. संस्कृत, अवेस्ता, ग्रीक, लॅटिन या भाषांतील साम्यावरुन मूळ इंडोयुरोपियन भाषेचे पुनर्रचना करायचे. हे करावयाचे काही आडाखे, काही अनुमाने आहेत. संस्कृत व अवेस्ता या दोन भाषांतून 'सात' या अर्थाचे दोन शब्द अनुक्रमे 'सप्त' आणि 'हप्त' घेतले, तर त्यांचे मूळ रूप काय? दोन्ही शब्दांतील फरक फक्त 'स' आणि 'ह' या व्यंजनांतील आहे. त्यापैकी मूळ भाषते 'स' होता की 'ह'? त्यासाठी इंडोयुरोपियन भाषाकुळातीलच लॅटिन भाषेतील 'सेप्टम' (Septem) किंवा गोथिक भाषेतील 'सिवन' (Sibun) असे 'सात' या अर्थाचे शब्द गेतले. त्या दोहोंच्या प्रारंभी 'स' हेच व्यंजन आहे. तेव्हा मूळ इंडोयुरोपियन भाषते 'स' हेच पूर्वरूप ठरते.

२) अंतर्गत अथवा एकभाषिक पुनर्रचना:

भाषेच्या इतिहासातील काही ध्वनिपरिवर्तने सापेक्ष असतात, या अभ्युपगमावर हे पुनर्रचना आधारलेले असते. 'मरुत' या संस्कृत शब्दांच्या विभक्तिरूपांत कधी 'त' कधी 'द' या दोन ध्वनींची आंदोलने आढळतात. उदा. मराठी - सस (ए.व.) - ससे (अ.व.) ऐवजी सशे; तसेच मासा (ए.व.) - मासे (अ.व.) ऐवजी माशे, अशी रुपे होतात. आता 'स' आणि 'श' या दोन आंदोलित वर्णातील पूर्वांचा कोणता? हे ठरविताना जो वर्ण विशिष्ट संदर्भात सीमित असेल तो पूर्वावस्थेतील मानायचा. 'स' वर्ण 'आ' स्वरापूर्वी येतो. पण 'ए' स्वरापूर्वी येत नाही. उदाहरणार्थ - साप, मसाला; 'श' वर्ण 'आ' स्वरापूर्वी येतो व 'ए' स्वरापूर्वीही येतो. उदाहरणार्थ - 'घशाला', 'माशाला', 'शेग', 'शेकडा' तेव्हा 'स' हा वर्ण सीमित दिसतो; 'श' वर्ण मुक्त आहे. म्हणून 'मासे', 'ससे' ही 'पूर्वरुपे', 'माशे', 'ससे' ही उत्तररुपे.

अशा प्रकारे पुढच्या अवस्थेकडून उत्तरोत्तर मागील अवस्थेकडे जाणे व पूर्वावस्था अज्ञात असेल तर तिची पुनर्रचना करणे, ही ऐतिहासिक भाषाभ्यासाची पश्चादगामी पद्धत होय. तिचा अवलंब एकभाषिक वा बहुभाषिक पुनर्रचनपद्धतीमध्ये केला जातो.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानपद्धतीच्या मर्यादा:

भाषिक परिवर्तनाचे व त्यामागील नियमित तत्त्वांचे काटेकोर वर्णन देण्यामध्ये ऐतिहासिक भाषाभ्यासाने प्रगती केलेली असली तरी १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धामध्ये या अभ्यासपद्धतीवर काही मूलभूत आक्षेप घेण्यात येऊ लागले. श्लाइशरने स्वीकारलेला जीवशास्त्रीय दृष्टिकोण मागे पडला. भाषा कठीणपणाकडून सोषेपणाकडे वाटचाल करीत असतात, हे मतही सर्वांना मान्य होईना. विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीमुळे काळाच्या ओघात काही भाषा मरतात तर काही प्रभावी ठरतात, हे प्रतिपादिले जाऊ लागले.

भाषांमधील जननसंबंध शोधत असताना जनक किंवा आदी (Proto) भाषेचे स्वरूप नक्की सांगता येणे शक्य आहे का, अशी शंका निर्माण झाली. एकजिनसी अशी आदिभाषा कधीकाळी बोलली जात होती, याला कसलाही पुरावा नाही. तिचे स्वरूप पुनर्रचित असेच दिसते. तौलनिक अभ्यासातून भाषांमधील ऐतिहासिक संबंधाचे स्वरूप कळू शकते, पण खरी जनक भाषा हाती लागत नाही.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानामध्ये एका भाषेपासून अनेक भाषा निर्माण होतात, ते क्रमाक्रमाने दाखविलेले असते. पण भाषा विघटित होतात तशा त्या पुन्हा एकत्र येतच नसतील का? एका भाषेत दुसरी भाषा लोप पावतच नसेल का? ही घटना भाषांच्या वंशवृक्षात दाखविता येत नाही. वंशवृक्षाच्या सिद्धांतानुसार सर्व भाषा मूळ एकाच भाषेपासून निर्माण झालेल्या असतात असे गृहीत धरले जाते. वास्तविक एकाच काळात भिन्न भूप्रदेशामध्ये भिन्न भिन्न भाषा स्वतंत्रपणे अस्तित्वात येणे अगदी शक्य आहे.

भाषा सतत बदलत असते, असे तत्त्व मूलभूत मानल्यास एक नवी समस्या उभी राहते. तात्त्विकदृष्टच्या बदल अमूक ठिकाणाहून झालेला आहे, असे म्हणता येणार नाही. तेव्हा विशिष्ट बिंदूपासून उदा. 'इंडोयुरोपियन' परिवर्तनाचे वर्णन करणे, हे व्यावहारिकदृष्टच्या सोयीचे असले तरी तात्त्विक दृष्टच्या समाधान देणारे नाही. परिवर्तनाचे स्वरूप जाणण्यासाठी पश्चादगामी पद्धतीने भूतकाळात उलटच्या दिशेने प्रवास करावा लागतो तेव्हा आपण, जेव्हा इतिहासपूर्व

उलटदेशी येऊन पोचतो तेव्हा जनक भाषेच्या अस्तित्वासंबंधी व स्वरूपासंबंधी धूसर कल्पना येऊ शकते.

भाषाकुलातील जननसंबंधांचा शोध गेत जसजसे आपण अधिकाधिक भूतकाळात जाऊ लागतो. तसेतशी भाषांची व भाषाकुलांची संख्या खरे तर कमी होत गेली पाहिजे. पण तसे होत नाही. कारण ‘जनन’ ही संकल्पना जसी मानवी कुलांना लागू पडते तशी भाषाकुलांना तंतोतंत लागू पडत नाही. जन्म, मृत्यू, कुल, शाखा या कल्पना भाषेच्या संदर्भात रथूल अर्थाने व रुपकात्मक म्हणूनच पाहाव्या लागतात. याशिवाय एक भाषा नेमकी कोठे संपते व दुसरी केव्हा सुरु होते, हे भौगोलिक व ऐतिहासिकदृष्टचा ठरविणे अवघड आहे. भाषेच्या वंशवृक्षांच्या आकृत्या रेखीव व सुटसुटीत वाटतात, पण प्रत्यक्ष परिस्थिती फारच गुंतागुंतीची असते. त्यामुळे हे रेखीव चित्र वास्वतेचे द्योतक ठरत नाही.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाला आपली अभ्याससामग्री त्या त्या काळातील पुराव्यावरुन, साधनावरुन जमा करावी लागते. उदा. विविध मुद्रित ग्रंथ, हस्तलिखिते, शिलालेख, ताम्रपट, भूर्जपत्रे, ताडपत्रे, नाणी, ग्रंथाच्या संहिता, पत्रे, रोजनिशा, तवारिखा, वर्खरी, टिपणे, याद्या, सनदा, इत्यादी.

काही वेळा भाषाशास्त्रज्ञांपुढे लिखित पुरावा असतो पण तो विश्वसनीय असणे, त्या चिन्हाचे ध्वनिमूल्य ठरविणे या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. लिखित पुराव्याच्या आधारे भाषेच्या लिखित व मौखित म्हणजेच बोली स्वरूपामध्ये नेमका काय संबंध आहे, हे सांगणे अवघड होते.

स्वनपरिवर्तनाची प्रक्रिय घडून गेल्यानंतर ती प्रत्यक्ष निरीक्षणासाठी उपलब्ध होऊ शकत नाही. या संदर्भात स्वनपरिवर्तनाचे भाषेवर घडणारे परिणाम हेच भाषेच्या पुनर्रचनेचे साधन उरते. तौलनिक वा अंतर्गत या दोन्ही पुनर्रचना पद्धतीमध्ये स्वनपरिवर्तन नियत असते, हे गृहीत धरावे लागते. आदान (Borrowing) आणि सदृश्यता (Analogy) या स्वनपरिवर्तनाच्या नियततेला बाधक प्रवृत्ती आहेत. त्यांच्यामुळे भाषेते कधीकधी नवीन स्वनिमिक वैधम्ये उद्भवून पूर्वानुकूली वा भाषिक पुनर्रचना अशक्य होऊन बसते. इतर कारणांनीही तौलनिक पुनर्रचन पद्धतीला मर्यादा पडतात.

पूर्वज बोलीमध्ये वोलीभेद नव्हते, असे गृहीत धरून भाषेची पूर्वप्रतिमाने बनवावी लागतात. त्यामुळे त्यांच्या वास्तवतेला धक्का पोहोचतो.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानपद्धतीच्या या काही ठळक अशा मर्यादा आहेत.

भाषाकुल सिद्धान्त :

जगामध्ये जवळजवळ तीन हजार भाषा बोलल्या जातात. भाषांची निश्चित संख्या सांगणे अशक्य आहे. या सागळ्या भाषा व त्यांतील वेगळेपण सांगणारी व्यक्ती साडपणेही कठीण आहे.

भाषांचा अभ्यास वर्गीकरणाद्वारे करणे सुलभ होते. हे वर्गीकरण तीन प्रकारे केले जाते.

- १) भौगोलिक वर्गीकरण
- २) प्ररूपात्मक वर्गीकरण
- ३) कुलनिष्ठ वर्गीकरण

भौगोलिक वर्गीकरणाचा उपयोग भाषाशास्त्रीय विवेचनास होत नाही. भारतातील भाषा, युरोपातील भाषा, आफ्रिकी खंडातील भाषा या पद्धतीने त्याचे वर्गीकरण केले जाते.

दुसरा प्रकार प्रस्पत्तमक वर्गीकरण. यालाच ‘आकृतिमूलक’, ‘रचनात्मक’, ‘प्रकृति - प्रत्ययान्वित’ - अशाही संज्ञा वापरल्या जातात. शब्दांच्या निष्पत्तीसाठी प्रकृती आणि प्रत्यय हे दोन घटक आवश्यक आहेत. काही वेळा उपसर्ग हा तिसरा घटकही उपयोगात आणला जातो. अर्थाचा आधार असणारे प्रवृत्ती हे मूलतत्त्व आहे. प्रवृत्तीचा व्यापार स्पष्ट करणारा अंश म्हणजे प्रत्यय व प्रकृती - प्रत्ययाच्या अन्वयाने निष्पत्र झालेल्या शब्दार्थाचा द्योतक तो ‘उपसर्ग’ असे म्हणता येईल.

शब्द वाक्यात योजावयाचे तर विभक्ती आवश्यक. जोवर विभक्तिप्रत्यय लागणार नाहीत तोवर शब्दांचा परस्परांशी संबंध जुळणार नाही. जोपर्यंत हा अन्वय लागत नाही, तोपर्यंत वाक्य तयार होत नाही.

पद-रचना आणि वाक्यरचना यांच्याआधारे जे वर्गीकरण होते त्याला ‘आकृतिमूलक वर्गीकरण’ म्हणण्यात येते. ज्या भाषेतील पद वा वाक्यामध्ये रचनेची रीत सारखी, मिळतीजुळती असते, त्यांचा एक वर्ग होऊ शकतो. जेव्हा वर्गीकरणाचा आदार आकृतिसाम्य तसेच अर्थसाम्य असतो, तेव्हा त्याला ‘कुलनिष्ठ वर्गीकरण’ म्हटले जाते.

भाषा नेहमी दोन तत्त्वांचा आधार घेते,

(१) रचनातत्त्व (२) अर्थतत्त्व

आकृतीमूलक वर्गीकरणाचा आधार - रचनातत्त्व

कुलनिष्ठ वर्गीकरणाचा आधार - अर्थतत्त्व

आकृतिमूलक वर्गीकरणाचा संबंध अर्थशी नसतो. त्याचा संबंध केवळ बाह्यरूप वा रचनाप्रणालीशी असतो. या आकृतिमूलक वा प्रस्पत्तमक वर्गीकरणाचा संबंध ऐतिहासिक भाषाशास्त्राशी नसतो.

कुलनिष्ठ (Genealogical) हे वर्गीकरण मात्र ऐतिहासिक भाषाशास्त्राशी संबंधित आहे. भाषेतील शब्दांना जे अर्थ प्राप्त झालेले असतात ते यदृच्छेने प्राप्त झालेले असतात. शब्दाच्या अर्थाचा व ते शब्द ज्या ध्वनिसमुहाचे बनलेले असतात त्यांचा, काहीही परस्परसंबंध नसतो. ‘बेडूक’ या ध्वनिसमुहाचा उच्चार करून आपण जो अर्थ व्यक्त करतो त्या ध्वनिसमुहात असे खास काही नाही की ज्यामुळे तो अर्थ व्यक्त व्हावा, त्यामुळे हिंदीमध्ये ‘मेंढक’ तर इंग्रजीत “Frog” असा ध्वनिसमूह त्या त्या भाषेत दिसतो. तात्पर्य, ध्वनिसमुच्चय आणि अर्थ यांचा संबंध पूणपणे यादृच्छिक असतो. शब्द व त्याच्याद्वारे व्यक्त होणारा आशय यांचे नाते केवळ संकेताने प्रस्थापित होते. अशी वस्तुस्थिती असतानाही कित्येकदा असे दिसते की काही भाषांतून एक अर्थ व्यक्त करण्यासाठी एकरूप / सादृश्य दिसणारे ध्वनिसमूह वापरण्यात येतात. उदाहरणार्थ -

संस्कृत	लॅटिन	फार्सी	इंग्रजी	जर्मनी
पितृ	पातेर	पिदर	फादर	फातेर
मातृ	मातेर	मादर	मदर	मुत्तेर
भातृ	फ्रातेर	बिरादर	ब्रदर	ब्रूदेर

वरील भिन्न भाषांमधील साम्यस्थळांचा उलगडा कोणत्या उपपत्तीने करणार ? तेव्हा मग भाषाकुलाची संकल्पना स्वीकारावीशी वाटते. या सर्व भाषा कोणत्यातरी एका मूळ भाषेतून विकसित झाल्यानेच परस्परसंबद्ध असाव्यात. ते मूळ रूप कोणते असावे ? त्याचा फैलाव इत्काय दूरवरच्या प्रदेशात कसा झाला ? मूळ रूपाच्या उच्चारणामध्ये परिवर्तन का झाले ? पितृ, पातर, पिदर, फादर, फ्रातेर यांच्या साधारण्य आहे तसे वैधार्घ्यही आहे. या वैधार्घ्याचे कारण काय ? या प्रश्नांचे स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न भाषावैज्ञानिक करतात. मग एवढेच कळते की, भिन्नतेच्या जोडीला वरील शब्दांत जी समानता आढळते, तिला कुलनिष्ठ वगीडकरणाचा मूलाधार आहे. वरील भाषा एकाच भाषाकुलातील असल्याने एकाच अर्थाचा निर्देश करण्यासाठी समान शब्दाचा उपयोग त्या करताना दिसतात. या शब्दांत जे वैधार्घ्य आढळते ते त्या त्या भाषेत स्वतंत्रपणे घडून आलेल्या ध्वनिपरिवर्तनामुळे होय.

उत्पत्ती, कूळ यांचा भाषेच्या क्षेत्रातील प्रयोग लाक्षणिक अर्थाने घ्यावयाचा. माणसाची उत्पत्ती, माणसांचे कूळ या अर्थाने भाषेची उत्पत्ती, भाषेचे कूळ व संकल्पनांकडे बघायचे नाही. म्हणून उत्पत्तीचा अर्थ अचानक निर्माण होणे, असा न घेता क्रमिक विकास असाच घेतला पाहिजे. एका भाषेपासून दुसरी भाषा उत्पन्न झाली, या म्हणण्याचा अभिप्राय असा आहे की पहिली भाषा दुसऱ्या भाषेत रूपांतरित झाली. उत्पत्ती, विकास व लय हा क्रम भाषेसही लागू पडतो. कोणत्यातरी पूर्ववर्ती भाषेपासून नवी भाषा निर्माण होते, विकास पावते आणि शेवटी नष्ट होते. भाषा मृत होणे, याचा अर्थ ती दैनंदिन जीवनामध्ये चालण्याची थांबते. प्राकृत व लॅटिन भाषा या दृष्टीने 'मृत भाषा' होत. भाषांच्या संदर्भात 'परिवार' 'कुल' हा शब्दप्रयोगसुद्धा लाक्षणिकच आहे. एका मूळ भाषेपासून जेव्हा अनेक भाषा विकसित होतात तेव्हा मूळ भाषेस जननी व ज्या भाषा तिच्यापासून विकसित होतात त्या लौकिक नात्याच्या दृष्टांतामुळे परस्परांच्या भगिनी भाषा मानल्या जातात. '

पश्चिम युरोपातील फ्रेंच, इटालियन, स्पॅनिश, रुमानियन, इत्यादी भाषांमध्ये आपल्याला साम्य दिसते व भेदही दिसतात. परंतु त्यामगे एक निश्चित सूत्रही दिसते.

hay व fork यांच्यासाठी योजिण्यात येणाऱ्या शब्दांची तुलान पाहा.

	फ्रेंच	इटालियन	स्पॅनिश	रुमानियन
hay Fork	Fr.Foin Fourche	Fieno Forca	heno horca	Rin Farca

या शब्दातील स्पॅनिश h - जो प्रमाण स्पॅनिशमधून लोप पावला आहे. फ्रेंच, इटालियन व रुमानियन या भाषांमधील f या स्वनाशी कायम ध्वनिसंवाद साधतो. या सातत्याने आढळाऱ्या ध्वनिसंवादाच्या जोरावर आपण असे गृहीत धरतो की काही स्पॅनिश h तरी ध्वनिपरिवर्तनामुळे आधीच्या 'f' मधून उत्क्रांत झाला असावा. या पद्धतीची उदाहरणे-

	स्पॅनिश	फ्रेंच	इटालियन	रुमानियन	लॅटिन
मुलगा लोखंड	hijo hierro	Fils Fer	Figlio Ferro	Fiу Fier	Fillius Ferrum

यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, फ्रेंच, इटालियन, स्पॅनिश व रुमानियन या भाषा एका भाषाकुलातील असाव्यात. लॉटिन या त्यांच्या पूर्वीच्या एका समान भाषेपासून त्या उत्क्रांत झाल्या असल्यानेच त्यांच्यामध्ये साम्य दिसते. या तौलनिक पद्धतीने आपण इतर भाषांची नातीही तपासू शकतो. पूर्ववर्ती एखाद्या भाषेपासून त्या निर्माण झाल्याचे गृहीत धरू शकतो. तसेच त्या एका विशिष्ट भाषाकुलातील भाषा आहेत, असे वर्गीकरणही करू शकतो. भाषांची ही परस्परांशी असणारी नाती जाणण्यासाठी नानाविध तंत्रे विकसित झाली आहेत. साम्य आणि भेद यांचे पद्धतशीर निरीक्षण करून ही नाती निश्चित करणे महत्त्वाचे आहे.

जगामध्ये भाषा इतक्या विपुल संख्येमध्ये आढळतात, त्यामानाने उपयोगात येत असलेले धवनी मर्यादित आहेत. काही प्रसंगी दोन भाषांमधील धवनि-अर्थ-साम्य योगायोगाने असू शकते. उदा. ग्रीक भाषेत 'मति' म्हणजे 'डोळा' तर मलाया भाषेतही 'मत' म्हणजे डोळा, तेलगु भाषेत 'तोंड' या अर्थी 'मूति' तर इंग्रजीत 'माउथ' ही सर्व साम्य केवळ योगायोग म्हणून दिसतात. वरवर पाहाता या सादश्याधारे ह्या भाषा एकाच भाषाकुलातील आहेत, असा निष्कर्ष काढणे चूक ठरेल.

दोन भाषांमध्ये अनेक शब्द अर्थदृष्टचा समान आढळले तर तेवढ्यावरुन त्यांना एका भाषाकुलातील ठरविता येत नाही. उसनवारीमुळे एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेमध्ये अनेक शब्द शिरतात. जित लोक जेत्यांच्या अनुकरणाने किंवा सांस्कृतिक दृष्टचा अप्रगत लोक प्रगत लोकांच्या अनुकरणाने परकीय भाषेतील असंख्य शब्द जसेच्या तसे स्वीकारतात. कन्नड भाषेमध्ये अनेक इंग्रजी शब्दांचा वापर दिसतो. पण म्हणून त्या एका भाषाकुलातील ठरत नाहीत. इंग्रजीचे तसेच कन्नडचे भाषाकुल वेगवेगळे आहे.

या ठिकाणी असा प्रश्न निर्माण होतो की, दोन भाषांमध्ये दिसणारे शब्दांचे साम्य उसनवारीमुळे दिसते की त्या शब्दांचा मूलस्त्रोत एक असल्याने दिसते? यावर समाधानकारक उत्तर सापडू शकत नाही, पण काही प्रमाणात सांगता येते. भाषेच्या शब्दसंग्रहाचे १) मूलभूत शब्दकोश २) सांस्कृतिक शब्दकोश असे दोन भाग असतात.

यापैकी सांस्कृतिक शब्द एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत उसनवारीने मोठ्या प्रमाणात जाऊ शकतात. परंतु भाषाशास्त्रज्ञांचे निरीक्षण असे आहे की, मूलभूत शब्दकोशातील शब्द सहजतेने एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत जात नाहीत. साम्य कोणत्या प्रकारच्या शब्दांमध्ये आहे त्यावर आपला निष्कर्ष अवलंबून राहील. मूलभूत शब्दकोशातील शब्दांमध्ये साम्य आढळ्यास त्या दोन भाषांचे कूळ एकच आहे असे आपण म्हणू शकतो. फक्त संस्कृतीशी निगडित अशा शब्दांपुरते साम्य मर्यादित असेल तर त्या भाषांना एकभाषाकुलोदभव मानता येणार नाही. संख्यावाचक शब्द, पाळीव प्राण्यांची नावे, शरीराच्या अवयवांची नावे, सर्वनामे, नातेदर्शक शब्द इत्यादींनी भाषेचा मूलभूत शब्दकोश सिद्ध होतो. त्यातील शब्दसाम्य पाहाणे महत्त्वाचे असते.

भाषाकुलनिश्चितीसाठी शब्दार्थसाम्यापेक्षा व्याकरणसाम्य अधिक उपयुक्त ठरते. शब्दाची देवघेव वा उसनवारी सहजासहजी होते तशी व्याकरणाची होत नाही. म्हणून व्याकरण-साम्य हे दोन भाषा एकाच कुळातील आहेत, हे सिद्ध करणारा महत्त्वाचा दुवा ठरतो. उदाहरणार्थ, इंग्रजी Good व जर्मन Gut यात धवनि-अर्थ-साम्य आहेच पण good चे Comparative तर भाववाचक रूप Gooder न होता better असे होते. तसे जर्मनमध्ये gut चे gutter न होता besser असे होते. हे व्याकरणविषयक लक्षणीय साम्य या दोन भाषांमध्ये दिसते, याचे कारण त्या दोन्ही भाषांचे कूळ एकच आहे ते म्हणजे जरमॅनिक भाषाकुल.

कुलनिश्चितीकरिता समीपता हा घटक सांगितला जातो. कारण संबद्ध भाषा भौगोलिकदृष्ट्या निकट असतात. अर्थात याला अपवाद आहेत. उदा. उडिया व तेलगु त्यांच्या सीमा एक आहेत, पण या दोन्ही भाषा भिन्नकुलोदभव आहेत. अरबी व फारसी या भाषांमध्ये भौगोलिक अंतर नाही. पण त्या दोन्हींची कुळे वेगवेगळी आहेत. याउलट मराठी व इंग्रजी यांच्यामध्ये हजारो मैलांचे अंतर असूनही त्या एकाच कुळातील भाषा आहेत.

सारांश, ध्वनिसाम्य, अर्थसाम्य, शब्दसंग्रहसाम्य, रस्थानिक समीपता हे कुलनिष्ठ वर्गीकरणाला काही प्रमाणात आधारभूत ठरतात. कुलनिष्ठ वर्गीकरणासाठी व्याकरणिक साम्यावरच विशेष भर द्यायला पाहिजे.

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानामध्ये द्वैकालिक वा कालक्रमिक अभ्यास असतो. म्हणजे एका ठराविक कालाबिंदूपासून दुसऱ्या कालाबिंदूपर्यंत भाषेमध्ये जी परिवर्तने घडतात, त्यांचा इतिहास अशा अभ्यासामध्ये दाखविलेला असतो. दोन वा अधिक क्षेत्राबिंदूतील (Points in space) भाषांतही फरक पडतो. एखाद्या विस्तीर्ष प्रदेशात पसरलेल्या एकाच भाषेची कालांतराने वेगवेगळ्या भागात जी वेगवेगळी रूपे होतात, ती एकमेकांपासून जितकी दूर अंतरावर असतील तितका त्यांच्यातील भेद अधिक तीव्र असतो आणि ती एकमेकांपासून जितकी जवळ असतात तितके त्यांच्यातील साम्य अधिक असते. भाषांचे कुलनिष्ठ वर्गीकरण केले की याचा प्रत्यय येतो.

भाषेच्या स्वनांमध्ये अखंड होत असणारे परिवर्तन तिने व्यापलेल्या सर्व प्रदेशामध्ये सर्व ठिकाणी एकाच दिशेने होत नसते. एकभाषिक प्रदेशाच्या वेगवेगळ्या भागात एकच धवनी अनेकदा भिन्न दिशांनी बदलतो.

लॅटिन OCTO हा शब्द फ्रेंच huit इटालियन otto स्पॅनिशमध्ये ocho असा बदलत गेला. ही त्या शब्दाची बदललेली रूपे पाहिल्यावर त्यांचे पूर्ववर्ती रूप एकच असेल असे वाटत नाही. लॅटिनमधील octo, lactem, Factem ही मूळ रूपे पाहून फ्रेंच, इटालियन, स्पॅनिशमधील स्वनपरिवर्तन आपण समजावून घेऊ शकतो. फ्रेंच मध्ये लॅटिन 'K' हा स्वरामध्ये परिवर्तित झाला. इटालियनमध्ये प्रतिगामी सदृशिकरण झाले तर स्पॅनिशमध्ये नंतर येणाऱ्या 'T' चा लोप होऊन 'K' चे स्पर्शधर्षकात रूपांतर झाले. आरंभीचा एक स्वनक्रम (Sequence) तीन भौगलीक परिसरांमध्ये तीन वेगळ्या स्वनक्रमामध्ये रूपांतरित झाला.

मराठी व गुजराती यांची काही शब्दरूपांबाबत तुलना करता येईल. मराठीतील आद्य 'द' गुजरातीमधील आद्य 'द' शी मिळताजुळता आहे.

मराठी	गुजराती
दात	दांत
दिवा	दिवो
दूध	दूध

पण आणखी काही उदाहरणे पाहिली तर मराठीतील आद्य 'द' च्या जागी गुजरातीमध्ये 'ब' आढळून येतो.

मराठी	गुजराती
दार	बार
दुजा	बीजो

मराठी आद्य ‘द’ च्या जागी गुजरातीत ‘द’ व ‘ब’ हे वर्ण येतात. मग मूळ भाषेतील वर्ण कोणता असावा असा प्रश्न पडतो. मूळ भाषेतील शब्दात ‘द’ हा एकच वर्ण असावा व मराठी तो तासच ठेवते तर गुजराती परिस्थितीनुरूप कधी ‘द’ तर कधी ‘व’ अशी वर्णरूपे घेते ही एक शक्यता होय. दुसरी शक्यता म्हणजे मूळ भाषेत दोन भिन्न स्वन असून गुजराती जे आहे ते तसेच ठेवत तर मराठी मात्र ‘द’ हा एकच वर्ण वापरते असा त्याचा अर्थ होतो. हा ऐतिहासिक पुरावा उपलब्ध असल्यामुळे दुसरी शक्यता अधिक ग्राह्य वाटते.

प्राकृतचे एक व दोन प्रकार मानले की भाषिक परिवर्तनाचा उलगडा होतो. मराठी व गुजराती या एकाच भाषाकुलातील असल्या तरी मराठीचा एगम प्राकृतापासून झाला असा निष्कर्ष आपण काढू शकतो. तुलनात्मक व ऐतिहासिक दोन्ही अभ्यासपद्धतीवरुन भाषिक उत्क्रांतीची कलपना येते. उदाहरणार्थ -

संस्कृत	प्राकृत	मराठी
कर्म	कम्म	काम
पर्ण	पण्ण	पान

येथे भाषेच्या भिन्नकालीलन परिवर्तनाचे चित्र दिसते. कालप्रवाहामध्ये सगळ्या जिवंत भाषा सतत, सूक्ष्मपणे का होईना बदलत असतात. निरनिराळ्या भाषांच्या इतिहासात व विविध भाषा व बोली यांच्यामध्ये विद्यमान असणाऱ्या ध्वनिसंवादामध्ये भाषिक परिवर्तनाचा पुरावा स्पष्टपणे दिसतो. कुलदृष्ट्या निगडित असणाऱ्या भाषा एका समान पूर्वज भाषेपासून भाषिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेद्वारा अस्तित्वात येतात. परस्परसंबद्ध भाषा म्हणजे एकाच पूर्वज भाषेच्या त्या बोली असतात.

परिवर्तित होणे, सतत बदलत राहणे हा भाषेचा भाव असला तरी भाषा कोणत्या अंगाने बदलावी हे काही पूर्वनिश्चित झालेले नसते. भाषेच्या विकासामध्ये एखादा बदल होईल वा होणारही नाही भाषकांचा एक समूह जर दुसऱ्या समूहापासून अलग झाला असेल तर त्या दोन समूहांच्या भाषेतील नंतरचे बदल हे अगदी भिन्न दिशांनी होतात. त्या दोन्ही समूहांची सुरुवातीची भाषा वा बोली एकच असली तरी दीर्घकालीन फारकटीनंतर व प्रत्येक समूहाची भाषा स्वभावत: बदलत राहिल्यानंतर त्यांची भाषा एकच राहू शकत नाही. त्या बदलातून नव्या बोली किंवा नव्या भाषांचाही उदय होईल. बोलीचे व भाषांचे मूळ एकच आहे; ते म्हणजे भाषिक परिवर्तन. परिवर्तनाचे प्रमाण कितपत कमी-जासत आहे त्यावर नवीन भाषा की नवीन बोली उदयाला आली, ते ठरविले जाते. हे परिवर्तन मोठ्या प्रमाणअवर असेल तर नवी भाषा उदयाला आली, असे म्हटले जाते.

पूर्वज भाषेचे हळूहळू विभाजन होत जाते व त्यातूनच परस्परांना अनाकलनीय भाषा निर्माण होतात. भाषा ही फक्त अवकाश (Space) व्यापणारी गोष्ट नाही. स्वतःच निर्माण केलेल्या प्रवाहातून काळाप्रमाणे भाषा गतिमान होत असते. तिला दिशा असते. वांशिकदृष्ट्या

निंगडित असणाऱ्या भाषा या एका प्रकारे एका पूर्वज भाषेची परिवर्तनाच्या प्रक्रियानुसार झालेली विभिन्न रूपे (Divergent Forms of a single prototype) असतात. म्हणूनच त्यांचे भाषाकुल एक असते. या भाषाकुलांसंबंधी अंतिम असे काही नसते. शोध घेत घेत प्राप्त परिस्थितीत आणण इतके मागे जाऊ शकतो, या शोधातही असा एखादा पुरावा मिळू शकतो की, संपूर्ण कुल एका मोठ्या गटाची बोली होती असे दिसते. ‘बोली’, ‘भाषा’, ‘शाखा’, ‘कुल’ या सगळ्या सापेक्ष संज्ञा आहेत. भाषिक परिवर्तनाचा तुलनात्मक व अंतर्गत पुनर्रचनापद्धती स्वीकारून शोध घेत, जितक्या मागे मागे जाता येणे शक्य आहे तेवढे जाऊन भाषाकुले निश्चित करावी हेच श्रेयस्कर आहे.

जगातील भाषाकुले :

भाषाकुल सिद्धांताला ऐतिहासिक भाषिविज्ञापनामध्ये केंद्रवर्ती स्थान आहे. एखाद्या भाषेच्या अस्तित्वाविषयीचे पुरावे नव्याने उपलब्ध झाल्यानंतर तिचे कुलदृष्ट्या वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न भाषावैज्ञानिक करीत असतात. जगातील बहुसंख्य भाषांचे कुलनिष्ठ, वर्गीकरण केले गेले आहे. काही प्रमुख भाषाकुले पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) इंडो - युरोपियन भाषाकुल - युरोपातील व उत्तर भारतातील भाषांचा समावेश या कुळात होतो.
- २) हेमिटो सेमिटिक भाषाकुल - इजिप्शियन, कॉप्टिक, बार्वार, चाड या भाषांचा हेमिटिक गट तर अकाडियन, फिनिशियन, हिब्रू, अरबी या भाषांचा सेमिटिक गट. या भाषाकुलाला ‘ऑफ्रोएशियायी’ असेही नाव आहे.
- ३) सिनो - तिबेटन भाषाकुल - चीनमध्यल्या भाषा व बर्मी, तिबेटी, थायी भाषा. या कुलाला ‘इंडो - चायनीज’ असेही म्हणतात.
- ४) द्रविडी भाषाकुल - तामिळ, तेलुगू, कानडी, मल्याळम, ब्रायुई या भाषा.
- ५) ऑस्ट्रोएशियायी भाषाकुल - मुंडा शाखेतील भाषा, ब्रह्मदेशातील मॉन-ख्मेर शाखा व अनाम - मुआंग शाखा.
- ६) फिनो - उग्रिक कुल - उरलिक कुल - फिनी, हंगेरियन, लापिश व सॅमोयेड या भाषा.
- ७) अल्ताईक भाषाकुल - तुर्की, मंगोल व मौं भाषा.

वरील प्रमुख भाषाकुलांखेरीज कॉकेशस व मलायी पॉलिनिशियन ही महत्त्वाची भाषांकुले आहेत. जपानी भाषेचा स्वतंत्र वर्ग मानला जातो. अमेरिकेतील मूळ भाषा, ऑस्ट्रेलियातील भाषा, आफ्रिकेतील भाषा यांचेही स्वतंत्र वर्ग मानले जातात.

जगातील काही भाषा अद्यापही एकाकी आहेत. याचे कारण शब्दसंग्रह व व्याकरणिक संरचना या दृष्टीनी या भाषांशी जुळणारी दुसरी भाषा आढळलेली नाही. सुमेरियन व इट्रस्कन या प्राचीन भाषा व उत्तर स्पेनमध्ये बोलली जाणारी वास्क ही आजची भाषा या एकाकी भाषा आहेत. भारताच्या वायव्येला बोलली जाणारी वरुशास्की आणि न्यू गिनिवेटात बोलल्या जाणाऱ्या पॉप्युअन यांचेही कुलनिष्ठ वर्गीकरण अद्याप झालेले नाही.

अर्थात, भाषांच्या या कुलनिष्ठ वर्गीकरणांच्या संदर्भात बरीच मतमतातरे आहेत. ते सर्वमान्य झालेले नाही. जगातील भाषांचा अंतर्भाव कोणत्या भाषाकुलात केला जातो, ही

पाश्वर्भूमी माहित असण्यासाठी या भाषाकुलांची जुजबी माहिती असणे आवश्यक आहे. मुख्यतः यामध्ये भारतातील भाषा कोणत्या भाषाकुलामध्ये समाविष्ट केल्या जातात, त्यातही मराठीचा अंतर्भाव कोणत्या भाषाकुलात होतो, याची सविस्तर माहिती आपल्याला करून द्यायला हवी.

भारतामध्ये वेगवेगळ्या प्रांतांत वेगवेगळ्या भाषा बोलल्या जातात. खंडप्राय भारत देशात भिन्न भिन्न निसर्ग, भिन्न वर्ण, वंश, पोशाख यांबरोबरच भिन्नभिन्न भाषा हेही येथील वैविध्यतेचे वैशिष्ट्य आहे. भारतामध्ये भाषावार प्रांतरचना झालेली आहे. त्यामुळे 'भाषा' या घटकाला अतिशय महत्त्व आहे. उत्तर - दक्षिण व पूर्व-पश्चिम या विस्तारामध्ये या देशात असंख्य भाषा बोलल्या जातात. प्रमुख भाषांच्या जोडीने त्यांच्या बोली आहेत. आदिवासींच्या वेगळ्या बोली आहेत. दोन राज्यांच्या सीमाभागामध्ये दोन्ही राज्यांच्या भाषांचे ठसे असलेल्या बोली आहे. देवनागरी लिपीची मराठी व गुजरातीसाठी अशी वेगवेगळी रुपे आहेतच. शिवाय तमिळ, तेलुगू, कन्नड, तुळू इत्यादी द्रविडी लिपी आहेत. अशा प्रकारची इतकी विविधता असलेल्या भारतीय भाषांचा अंतर्भाव कोणत्या भाषाकुलात होतो, ते थोडक्यात पाहू.

भारतामध्ये प्रामुख्याने चार भाषाकुलातील भाषा बोलल्या जातात.

- १) इंडो - युरोपियन भाषाकुल - मराठी, गुजराती, हिंदी, इत्यादी.
- २) द्रविडी भाषाकुल - तामिळ, तलुगू, मल्याळम्, कानडी, इत्यादी.
- ३) ऑस्ट्रो-एशियायी - मुंडाशाखेतील बिहार प्रांतामध्ये बोलली जाणारी मुंडारी भाषा, बिहार व पश्चिम बंगालमधील संताळी भाषा, मेघालयातील खासी भाषा इत्यादी.
- ४) सिनो - तिबेटन - ब्रह्मी शाखेतील लडाखी, नेवारी, बोरो, मणिपुरी व मिज़ो भाषा.

मराठी ही इंडो - युरोपियन भाषाकुलातील भाषा असल्याने त्या भाषाकुलाबद्दल अधिक माहिती पाहता येईल.

इंडो - युरोपियन भाषाकुलातील भाषांची काही वैशिष्ट्ये :

- १) या गटाच्या भाषांमधील बन्याचशा शब्दांची - व्युत्पत्ती एखाद्या क्रियाधातूशि जाऊन पोहोचते. या धातूशी पोहोचल्यानंतर अर्थदृष्ट्या अधिक पृथक्करण करणे शक्य नसते. अधिक पृथक्करण करावयाचे असल्यास ते केवळ ध्वनिदृष्ट्या करावे लागते.
- २) या कुळातील भाषांमध्ये नामे व क्रियापदे साधारणपदे भिन्न असतात, नामांचे व क्रियापदांचे प्रत्यय वेगळे असल्या त्यांची घटना वेगळी असते.
- ३) शब्दांचे प्रत्यय गाळून त्यांचा एक सामसिक शब्द बनविण्याची प्रवृत्ती या कुळातील भाषांमध्ये दिसून येते.

वरील वैशिष्ट्यांशिवाय या कुळातील भाषांची अन्य काही वैशिष्ट्ये सांगितली जातात.

- १) या कुळातील सर्व भाषांमध्ये 'स्वभावानुवृत्ति' हा गुण दिसून येतो. प्रांतिक भेद किंवा कालिक भेद, बोली व पोटभापा यांची संख्या किती वाढली तरी मूळ भाषेपासून त्या कितीही दूर गेल्या तरी त्यांच्यात मातृभाषेचा ठसा स्पष्टपणे उमटलेला दिसतो. तसेच मराठी, गुजराती, हिंदी यांचे अपभ्रंशाशी, अपभ्रंशांचे प्राकृताशी, प्राकृतांच पाणिनीय संस्कृतीशी, संस्कृताचे वैदिक भाषेशी डोळ्यात भरण्याइतके साम्य जाणवते.

- २) या कुळातील भाषांच्या व्यकरणात विसंगततेपेक्षा नियमबद्धताच अधिक जाणवते. उदाहरणार्थ, संस्कृतमध्ये द्विवचन होते. प्राकृतांत त्याचा लोप झाला. पण या प्रक्रियेला बराच वेळ लागतो. म्हणून या भाषांच्या व्याकरणामध्ये एकप्रकारचे बराच काळ टिकणारे स्थैर्य दिसून येते, असे महटले जाते. या इंडो-युरोपियन भाषाकुलाच्या एकूण दहा शाखा आहेत.
- १) भारतीय - इराणी (इंडो - इरानियन) शाखा - या शाखेला 'आर्यन शाखा' असेही नाव आहे. या शाखेमध्ये वैदिक, संस्कृत, अवेस्ता, पार्शियन या भाषा येतात. दार्दिक उपशाखेतील काश्मिरी, खोवारी, काफिरी, वाखी या भाषांचाही समावेश होतो.
- २) बाल्टो - स्लाविक शाखा - यापैकी बाल्टिक शाखेमध्ये लिथुएनियन, प्राचीन पार्शियन व लेटिश किंवा लॅटिव्हियन या भाषा येतात. स्लाविक शाखेत वल्लोरियन, झेक, पोलिश, रशियन या भाषा येतात.
- ३) आर्मिनियन शाखा - हिच्यात आर्मिनियम भाषेचा समावेश होतो. अर्वाचीन आर्मिनियम भाषा बोलणारे लोक युरोपच्या काही भागात लेबॅननमध्ये आढळतात.
- ४) आल्बेनियन शाखा - अर्वाचीन आल्बेनियन भाषा प्रामुख्याने आल्बेलियनमध्ये बोलली जाते.
- ५) ग्रीक किंवा हेलेनिक शाखा - अर्वाचीन ग्रीक भाषा ग्रीस, सायप्रस व तुर्कस्थानमध्ये बोलली जाते.
- ६) इटालिक शाखा - या शाखेला 'लॅटिन शाखा' असेही म्हणतात.
लॅटिन ही मुख्यतः ग्रांथिक भाषा होती. तिच्या बोलीरूपाला 'व्यावहारिक लॅटिन' (Vulgar latin) असे म्हणतात. हिच्यापासूनच इटालियन, फ्रेंच स्पॅनिश, पोर्तुगीज व रुमानियम भाषा निर्माण झाल्या.
- ७) केलिटक शाखा - हिचे प्राचीन नमुने उपलब्ध झाले नाहीत. या भाषेचे इटालिक शाखेशी साम्य आहे. तिच्या दोन उपशाखा आहेत.
क) गेलिक शाखा - हिच्यामध्ये आयलॅंडील आयरिश भाषेचा समावेश होतो.
ख) ब्रिटानिक शाखा - इंग्लडच्या वेल्स भागातील वेल्श भाषा व फ्रान्सच्या उत्तरेकडील ब्रिटानिआ वसाहातील ब्रेटन भाषा यांचा समावेश होतो.
- ८) जर्मॅनिक शाखा - हिच्या दोन उपशाखा आहेत.
१) पूर्व शाखा - प्राचीन गोथिक - अर्वाचीन जर्मन.
२) पश्चिम शाखा - जर्मन ('हाय जर्मॅनिक' उपशाखा)
डच ('लो जर्मॅनिक' उपशाखा)
इंग्रजी ('अँग्लो - फ्रिजियन' उपशाखा)
- ९) तुखारी शाखा - या शाखेमध्ये बौद्धधर्मीय हस्तलिखिते (इ.स. सहावे ते आठवे शतक) मध्य आशियातील चिनी तुर्कस्तानमध्ये १९ व्या शतकाच्या अखेरीला सापडली. तुखारी भाषेच्या दोन बोली आहेत. पूर्वेकडील 'अग्नी' व पश्चिमेकडील 'कुची'.

- १०) हिटाइट शाखा - हिटाइट भाषेती लिहिलेल्या मातीच्या विटा या शतकामध्ये तुर्कस्थानात सापडल्या. त्या इ. स. पूर्व १७०० ते इ.स. पूर्व १२०० मधील आहे. हिटाईट व तिच्याशी संबंधित भाषांना 'ॲनटोलियन शाखा' असे म्हणतात.

'सातम्' वर्ग व 'केन्तुम्' वर्ग :

इंडो - युरोपियन भाषाकुलाचे वर सांगितल्याप्रमाणे दहा शाखांमध्ये वर्गीकरण करतात. त्याचप्रमाणे भाषावैज्ञानिक आणखीही प्रकारे या भाषाकुलातील भाषांचे वर्गीकरण करतात. पैकी 'सातम्' वर्ग व 'केन्तुम्' वर्ग हे वर्गीकरण ध्वनिविशेषांवरून केले जाते. इंडो - युरोपियन भाषेतील तालव्य स्पर्शध्वनी इंडो - युरोपियन भाषाकुलाच्या काही शाखांमध्ये धर्पक उच्चारला जातो. तर काही शाखांमध्ये स्पर्शच राहातो. उदाहरणार्थ - 'शंभर' या अर्थी शब्द, या कुळातील काही भाषांत 'सातम्' (Satem) तर काही भाषांत केन्तुम् (Kentum) असा उच्चारला जातो. मूळ इंडो - युरोपियन भाषेतील 'क' या स्वनाचा अवेस्ता भाषेते 'स' होतो तर लटिनमध्ये 'क' होतो. या स्वनपरिवर्तनाच्या आधारे इंडोयुरोपियन भाषाकुलतल्या भाषांची विभागणी 'सातम्' वर्ग व 'केन्तुम्' वर्ग अशी केली जाते. 'सातम्' वर्गात पूर्वकडील शाखा समाविष्ट होतात तर 'केन्तुम्' वर्गात पश्चिमेकडील शाखा समाविष्ट होतात असे मानले जाई. पण तुखारी व हिटाइट शाखांचा शोध लागल्यानंतर पौरवत्य-भाषा (सातम्वर्ग) व पश्चिमेकडील भाषा (केन्तुम वर्ग) हे भौगोलिक वर्गीकरण बदलावे लागते. तुखारी व हिटाइट या शाखा भौगोलिक दृष्टच्या पूर्वकडील असूनही स्वनपरिवर्तन विचारात घेतल्यास त्यांचा सामावेश पश्चिमेकडील 'केन्तुम्' वर्गात करावा लागतो.

स्वनपरिवर्तनावर आधारलेले हे वर्गीकरण फार महत्त्वाचे आहे. 'सातम्' वर्गात इंडो - इरानियन, बाल्टो - स्लाविक, आर्मेनियन व आल्फेनियन शाखांचा समावेश होतो. 'केन्तुम्' वर्गात ग्रीक, इटालिक, जर्मनिक, केलिटक, तुखारी आणि हिटाइट या भाषा येतात.

इंडो - युरोपियन भाषा बोलणाऱ्या समुहाचे मूळ वसतिस्थान कोणते याविषयी अनेक मते मांडली जातात. मध्य आशिया, स्कॅंडिनेव्हिया, पूर्व जर्मनी आणि पोलंड यांच्या सीमारेषा मिळतात तो मध्य युरोपचा भाग अशी वेगवेगळी भौगोलिक स्थाने मूळ वसतिस्थान म्हणून दिली जातात. इंडो-युरोपियन भाषाकुलातील भाषांमध्ये असणारी साम्यस्थळे लक्षात घेता इंडो-युरोपियन भाषा बोलणारे लोक प्रथम एकत्र राहात असावेत व नंतर त्यांच्या वेगवेगळ्या टोळ्या परस्परांपासून दूर गेल्यावर मूळ भाषेते फरक पडून नव्या भाषा उदयाला आल्या असाव्यात, असा अंदाज मांडला जातो. इंडो-युरोपियन भाषा इसवी सनापूर्वी सुमारे ३००० वर्ष बोलली जात असावी व सइवी सनपूर्व २००० च्या आसपास तिच्या वेगवेगळ्या शाखा होण्यास प्रारंभ झाला असावा.

इंडो-युरोपियन :

मूळ इंडो-युरोपियन भाषा आज अस्तित्वात नाही. पण भाषाभ्यासाच्या पश्चाद्गामी पद्धतीने व मूळ भाषेचे पुनर्रचन भाषावैज्ञानिकांनी केले आहे. या पुनर्रचित भाषेची काही वैशिष्ट्ये:

- १) इंडो-युरोपियन भाषेते अ, ए, ओ असे तीन स्वर आहेत त्यांचे उच्चार ऊस्व व दीर्घ अशा दोन्ही पद्धतींनी केले जातात.

'अ' चा एक अतिऊस्व उच्चारही केला जातो. हा उच्चार (ड्व) असा दाखविला जातो. 'इ', 'उ', 'य', 'न', 'र' हे स्वन कधी स्वराप्रमाणे तर कधी व्यंजनाप्रमाणे वापरले जातात.

- २) ‘क’ चे तीन उच्चार असावेत (१) कंठ्यौष्ठ स्पर्श (क्व) (२) तालव्य स्पर्श (क) (३) कंठ्यस्पर्श (क) वरील तिन्ही वर्गातील ‘क’, ‘ग’, ‘घ’, दंत्यस्पर्श - ‘त’, ‘द’, ‘ध’; द्वौष्ठ्य स्पर्श - ‘प’, ‘व’, ‘भ’, अद्योप घर्षक - ‘स’ व स्नांबरोबर येणारा संघोष घर्षक ‘ज’ हे स्वन या भाषेते आढळतात.
- ३) अपशुती - हे भाषेचे ढळक वैशिष्ट्य आहे. येथे स्वर स्वनांच्या परिवर्तनामुळे क्रियाधातूचा काळ बदलतो, किंवा क्रिया - धातूपासून नाम तयार होते. उदा. Sing-Sang-Sung, to sing-a-song.
- ४) या भाषेमध्ये नाम व क्रिया यांचे विकार वेगळे आहेत. काल-विचार फारसा विकसित झाला नसला तरी क्रियांचा वापर तीन पुरुष व तीन वचने यांनुसार केलेला दिसतो.
- ५) नामांचे व सर्वनामांचे विभक्तिप्रत्यय वेगळे असावेत.
- ६) नामे तीन लिंगात वापरली जात असून लिंग व्याकरणिक स्वरूपाचे असावे.
- ७) सामासिक शब्द तयार करण्याची प्रवृत्ती होती.

मराठी भाषेचे इंडो-युरोपियन भाषाकुळातील स्थान निश्चित करण्यासाठी या कुळाच्या इंडो-इरानियन किंवा भारतीय-इराणी शाखेकडे वळले पाहिजे. याच शाखेला ‘आर्यन शाखा’ असेही म्हणतात. या शाखेचे आर्य-भारतीय भाषा व इतर भाषा असे दोन विभाग होतात. प्राचीन आर्य-भारतीय भाषा (वैदिक संस्कृत) व प्राचीन इराणी भाषा (अवस्ता व प्राचीन पर्शियन भाषा) या भाषांत साम्य आढळते. तेव्हा या भाषा बोलणारे लोक पूर्वी एकत्र राहात असावेत व एकच भाषा बोलत असावेत. या शाखा ज्या मूळ भाषेपासून निर्माण झाल्या ती इंडो-इरानियन भाषा मात्र आज अस्तित्वात नाही. तिचेही पुनर्रचन करावे लागते.

इराणी शाखा :

इराणी शाखेच्या प्राचीन, मध्ये व अर्वाचीन अशा तीन अवस्था आहेत. प्राचीन इराणीचे दोन उपविभाग होत. ते म्हणजे पूर्वेकडील बोली व दक्षिणेकडील बोली. पूर्वेकडील बोलीत पारशी धर्मग्रंथांची अवेस्ता भाषा येते अवेस्ताच्या ‘गाथांची भाषा’ (धर्मग्रंथांची भाषा) व ‘गाथोत्तर भाषा’ या दोन अवस्था आहेत. वैदिक संस्कृत व अवेस्ता या भाषांमध्ये ध्वनिसाम्य व व्याकरणिक साम्य आहे. इंडो-युरोपियन भाषेतील ‘अ’, ‘ए’ व ‘ओ’ या तीन हस्त स्वरांचे वैदिक संस्कृतने व अवेस्ताने ‘अ’ या एकाच स्वरात विलयन वा विलिनीकरण केले आहे. स्वरान्त नामांचा पट्ठी बहुवचनाचा - ‘नाम’ हा प्रत्ययदेखील दोन्ही भाषांमध्ये सारखा आहे. अवेस्ता ग्रंथात भाषा हा पूर्व इराणीचा प्राचीन नमुना इ.स. पर्व ७ व्या शतकातील मानला जातो. पूर्व इराणीचे मध्ययुगीन रूप उपलब्ध नाही. पूर्व इराणीची अर्वाचीन रूपे म्हणजे पुश्तू व बलूची या भाषा होत.

पश्चिमेकडील बोलीमध्ये प्राचीन पर्शिअन भाषा येते. इ. स. पूर्व चौथ्या - पाचव्या शतकातील या भाषेतील शिलालेख उपलब्ध आहेत. अवेस्ताप्रमाणेच प्राची पार्शियनचे वैदिक संस्कृतशी साम्य आहे. प्राचीन पर्शिअनची मध्ययुगीन अवस्था म्हणजे पहलवी व अर्वाचीन अवस्था म्हणजे इराणमध्ये आज बोलली जाणारी पार्शियन भाषा.

दार्दिक उपशाखा:

काही भाषावैज्ञानिक दार्दिक या भाषा शाखेला इंडो-इरानियन शाखेची तिसरी उपशाखा मानतात, तर काही तिचा सामावेश आर्य-भारतीय उपशाखेची उपशाखा असा

करतात. भरताच्या वायव्येकडील बोलल्या जाणाऱ्या काश्मिरी, खोवारी, खाफिरी, वाखी, इत्यादी भाषांचा समावेश दार्दिक उपशाखेत येतो.

आर्यभारतीय (इंडो-आर्यन) भाषाकुल :

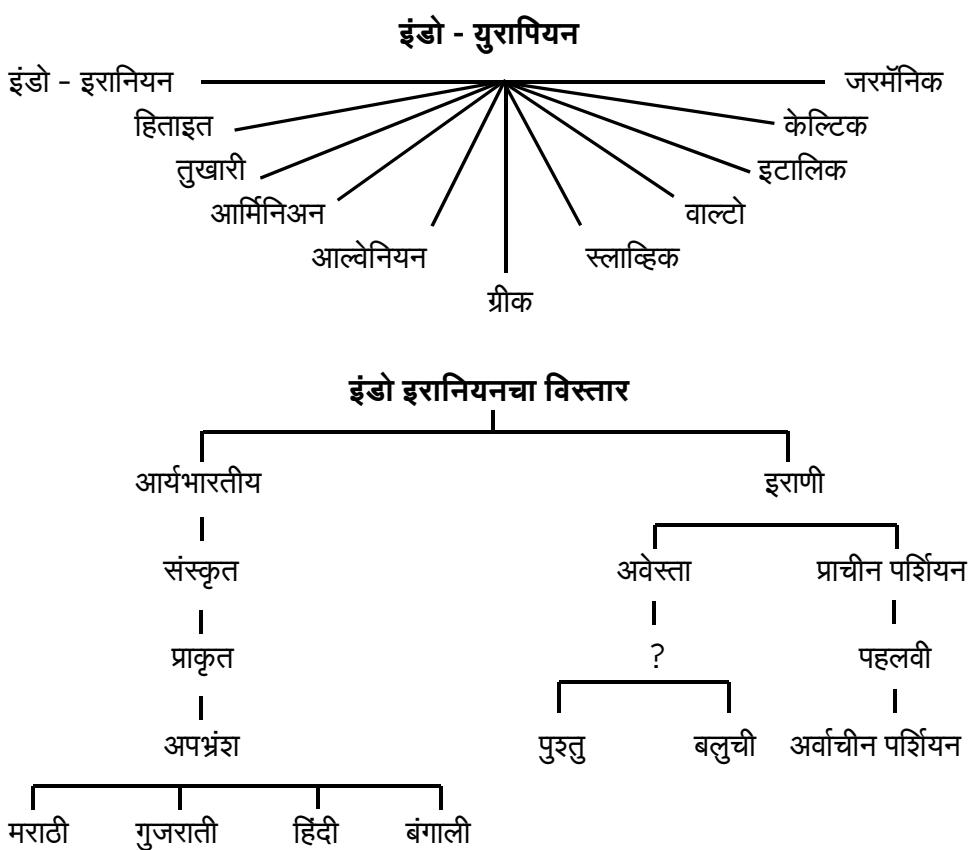
आर्यभारतीय ही इंडो-इरानियन गटाची एका शाखा आहे. या शाखेच्या प्राचीन मध्ये व अर्वाचीन अशा तीन कालिक अवस्था आहेत.

प्राचीन अवस्था - वैदिक संस्कृत व पाणिनी-उत्तरकालीन किंवा अभिजात संस्कृत.

मध्ये अवस्था - प्राकृत व अपब्रंश भाषा.

आर्वाचीन अवस्था - मराठी गुजराती, हिंदी बंगाली इत्यादी. आज बोलल्या जाणाऱ्या.

इंडो-युरोपियन भाषाकुलातील आर्यभारतीय शाखेचे स्थान समजण्यासाठी पुढील वेशवृक्षांच्या आकृतीची आपल्याला मदत होते

टीप :- (दार्दिक उपशाखा काही जण इंडो-इरानियनची तर काही जण आर्यभारतीय शाखेची मानतात.)

‘इंडो-इरानियन’ या नावाची भाषा ज्ञात नाही. इंडो-युरोपियनप्रमाणेच तिचे पुनर्रचन करावे लागते. इंडो-इरानियन शाखेला ‘आर्यन शाखा’ असेही म्हणतात. इंडो-इरानियम शाखेच्या भारतात विकसित झालेल्या उपशाखेला ‘आर्यभारतीय भाषाकुल’ असे म्हणतात. या कुलातील भाषा सामान्यतः उत्तर भारतात बोलल्या जातात. इंडो-युरोपियन भाषा बोलणारे आर्य भारतामध्ये वायव्येकडून इ. स. पूर्व २००० च्या आसपास आले असे मानले जाते. त्यापूर्वी

भारतामध्ये द्रविड, ऑस्ट्रो-ऐशियाँ, तिवेटी-ब्रम्ही कुळांतील भाषा बोलणाऱ्यांची वस्ती होती. मात्र त्यांपैकी कोणत्या लोकांची वस्ती सर्वात जुनी, त्यांचे अंदाज वर्तविणे कठीण आहे. कारण निश्चित स्वरूपाचे पुरावे उपलब्ध नाहीत. इंडो-युरोपियन भाषा बोलणाऱ्यांचा भारतामध्ये प्रसार होऊ लागल्यानंतर इतर भाषाकुलांतील भाषांचे क्षेत्र मर्यादित होत गेले. आज द्रविड भाषा बोलणारे लोक दक्षिण भारतात राहतात. ऑस्ट्रो ऐशियाई भाषा भारताच्या उत्तर व पूर्व भागात आणि तिबेटी-ब्रह्मी भाषा भारताच्या ईशान्य व पूर्वेकडील प्रदेशामध्ये बोलल्या जातात. या सर्व भाषा संस्कृतपासून निर्माण झाल्या आहेत. त्यांच्यामध्ये सारखेपणा खूप प्रमाणात दिसतो. भारतीय राज्यघटनेने भारतातील पंधरा भाषांना प्रमुख भाषा म्हणून मान्यता दिलेली आहे. त्यातील दहा भाषा आर्यभारतीय आहेत. यावरुन आर्यभारतीय भाषांचे भारतातील महत्त्वाचे स्थान लक्षात येते.

इसवी सनाच्या १८ व्या शतकामध्ये सर विल्यम जोन्स यांनी संस्कृतचा विशेष अभ्यास केला व तेव्हापासून आर्यभारतीय भाषांच्या वैज्ञानिक अभ्यासाला सुरुवात झाली. त्यामुळे भाषाकुल संकल्पनेच्या विकासाचे बरेच मोठे श्रेय सर विल्यम जोन्स यांनी केलेल्या संस्कृत व दुसऱ्या युरोपियन भाषांच्या तुलनात्मक अभ्यासाला द्यायला हवे. वेबर, होन्र्ल, बीम्स, कोनी, प्रियर्सन या पाश्चात्य अभ्यासकांनी आर्यभारतीय भाषांचा अभ्यास करून त्याचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला. याखेरीज झूल ब्लोक, टर्नर, डॉ. रा. गो. भांडारकर, डॉ. पां. दा. गुणे, डॉ. सुनीतिकुमार चटर्जी, डॉ. सुकुमार सेन, आदी अभ्यासकांनी आर्यभारतीय भाषांचा अभ्यास करून त्यावर विविध ग्रंथ लिहिले आहेत.

भौगोलिक वर्गीकरण :

भारतामध्ये आज बोलल्या जाणाऱ्या आर्यभारतीय भाषांचे भौगोलिकृष्टचा वर्गीकरण असे होईल.

- १) पूर्व विभाग - बंगाली, आसामी व उडिया भाषा बोलल्या जातात. ओरिसा भागात उडिया बोलली जाते.
- २) वायव्य विभाग - पंजाबी, सिंधी व पहाडी. पहाडीचे पूर्व, मध्य व पश्चिम असे तीन भाग पडतात. पूर्व पहाडीत नेपाळमधील नेपाळी भाषा, मध्ये पहाडीत गढवाली व कमाऊनी आणि पश्चिम पहाडीत हिमाचल प्रदेशात बोलल्या जाणाऱ्या भाषांचा समावेश होतो.
- ३) पश्चिम व दक्षिण विभाग - यात गुजराती, मराठी व कोकणी या ठळक भाषांचा समावेश होतो.
- ४) मध्य विभाग - यामध्ये हिंदी व तिच्या विविध बोलींचा समावेश असतो. आर्यभारतीय भाषांमध्ये हिंदी बोलणारे लोक सर्वात अधिक आहेत. उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, राजस्थान, बिहार, हिमाचल प्रदेश या प्रांतांमध्ये हिंदी बोलली जाते दिल्ली या केंद्रशासित प्रदेशात व पंजाबमधील काही भागात, हरियाणामध्ये हिंदी बोलली जाते. भाषिक दृष्टच्या हिंदीचे पंजाबी व गुजरातीशी साधर्म्य आहे. खडी बोली ही हिंदीची प्रमाण बोली याखेरीज, हिंदीच्या या बोली आहेत - हरियानी, बांगरु, ब्रज, कनौजी, बुंदेली, अवधी, वाघेली, छत्तीसगढी, मैथिली, भोजपुरी, मागधी राजस्थानी. उर्दू हा खडी बोलीचाच एक भेद आहे. हिंदी, फारसी व अरबी यांच्या मिश्रणातून उर्दू निर्माण झाली. ती बोलली जाते असा विशिष्ट भूप्रदेश दाखविता येत नाही.

भाषिक परिवर्तन :

भाषा ही सतत बदलत जाणारी गोष्ट आहे. कोणतीही जिवंत भाषा स्थिर, अपरिवर्तनीय नसते. सर्वसाधारण लोकांनाही भाषा बदलत असते, हे जाणवत गेलेले असते. हे बदल संथपणे पण निश्चितपणे घडून येणारे असतात. भाषेचे रूप पालटून टाकणारे बदल लक्षात आल्यावर एकाच भाषेच्या विविध कालिक अवस्था, शब्दसंग्रह व संरचना या दृष्टीने पूर्णपणे भिन्न होतात. उदा. यादव काळातील मराठी भाषा व अनेक फार्सी - अरबी, इंग्रजी शब्द असलेली वेगळ्या वळणाची मराठी भाषा, यांत इतके अंतर पडते आहे की, या दोन काळातील माणसे समोरासमोर आली तर अडचणीचे होते. एका विशिष्ट काळी एका विशिष्ट परिस्थितीमध्ये सर्वच ध्वनीत बदल होतात. शब्द बदलत नसतात तर स्वन बदलत असतात. म्हणून या परिवर्तनामध्ये एक प्रकारची नियमितता दिसून येते.

भाषा ही प्रवाही सामाजिक संस्था असल्याने ध्वनी अर्थ, व्याकरण या अंगात बदल होतच राहतो. माणसाचा जीवनव्यवहार, त्याच्या सभोवतालची परिस्थिती बदलणारी असते. त्यांचे प्रतिबिंब भाषेत पडणे स्वाभाविक असते. ज्या भाषा या गतिशीलतेला सामोन्या जाऊ शकत नाहीत त्या मृत होत.

समाजाची गतिशीलता पेलता यावी म्हणून जिवंत भाषा आपली अपूर्णता अनेक प्रकारे भरून काढते.

- १) ही भाषा नवे संकेत निर्माण करते.
- २) जुन्या संकेतांना एक नवा अर्थ देते.
- ३) इतर भाषांतून उसनवारी करते.

भाषांतरे, परिभाषाकोश, इत्यादींच्या दूरे स्वाभाविक परिवर्तनाचा वेग वाढवून ती काळाबरोबर राहण्याचा सतत प्रयत्न करते. स्वनपरिवर्तन, अर्थपरिवर्तन या परिवर्तनाच्या, बदलाच्या प्रमुख प्रक्रियांचा विचार ऐतिहासिक भाषाविज्ञानामध्ये केला जातो.

स्वनपरिवर्तन : स्वरूप, कारणे व प्रकार

भाषिक परिवर्तन हा ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचा पाया आहे. भाषेच्या ध्वनि व अर्थरूपामध्ये सतत परिवर्तन होत असते. शब्द, अर्थ, व्याकरण, उच्चारण यांच्या दुसऱ्या भाषेशी होणाऱ्या आदानप्रदानामुळे ही भाषते असे परिवर्तन घडत असते. त्यामुळे स्वपरिवर्तन, अर्थपरिवर्तन व आदानप्रक्रिया असे भाषेतील वर्गीकरणाचे तीन प्रकार होतात.

स्वनपरिवर्तन (ध्वनिपरिवर्तन) :

एका विशिष्ट समाजाच्या एका विशिष्ट काळात बोलल्या जाणाऱ्या भाषेतील ध्वनी कालगतीबरोबर विशिष्ट पद्धतीने परिवर्तीत होत जातात. या अखंड व सार्वत्रिक प्रक्रियेला स्वनपरिवर्तन (ध्वनिपरिवर्तन) असे म्हणतात. या प्रक्रियेचे मूळ मानवाच्या शारीरिक आणि मानसिक वैशिष्ट्यांमध्ये आहे. स्वनपरिवर्तनाचे परिणाम फार दूरगामी असतात. त्याने स्वनांची लक्षणे बदलतात. स्वनिमांची संख्या कमी, जास्त होते, परिणामतः भाषेची संरचनाच बदलते. स्वनपरिवर्तन हे आपल्या मुखातील कंठ, तालु, दंत, मूर्धन, जिळ्हा, नादमलिका, फुफुसे ही इंद्रिये व आपण नाकावाटे घेतलेला श्वास या इंद्रियांच्या मदतीने किती प्रमाणात व कसा बाहेर सोडतो यावर ध्वनी वा स्वनपरिवर्तन अवलंबून असते. उदा. पुढील अक्षरांपैकी दोनही अक्षरांवर जोर देऊन उच्चार केल्यास ध्वनीमध्ये फरक पडतो. ‘काट’.’गार’, ‘दार’, ‘कान’, ‘काक’, ‘साप’ यातील ‘काट’ मधील ‘का’ वर जोर दिला तर ‘खाट’ व ‘ट’ वर जोर दिला की ‘काठ’ असा फरक होतो. गार-घार, दार-धार, कान-खान, काक-काख, काप-खाप, साप-साफ इत्यादी.

स्वनपरिवर्तन घडून येण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे,

- १) बाह्य कारणे - भौगोलिक, राजकीय, सांस्कृतिक.
- २) अंतर्गत कारणे - उच्चारातील आळस, शिथिलता, मुखेद्रियातील दोष इत्यादी; व्यक्तिपरत्वे करणे असू शकतात.

बाह्य कारणे :

भौगोलिक - एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशातील भाषेच्याही काही खास लकवी, वैशिष्ट्ये असतात. तेथील व्यक्ती इतर भूप्रदेशात गेल्या की आपल्या भाषेतील लकवीचे नवीन भाषेतील लकवींशी आदानप्रदान करतात किंवा दुसऱ्या प्रदेशातील लोक या प्रदेशातील स्थायिक होण्यासाठी आले तरी हे आदानप्रदान होते. उदा. १९ व्या शतकांच्या पूर्वार्धात पूणे शहरातील ब्राह्मणांची भाषा ती मराठीची प्रमाणभाषा, हे धोरण जर कँडीने ठरविले. त्याच भाषते शैक्षणिक, भाषांतरित, रूपांतरित, माहितीपर पुस्तके छापली जाऊ लागली. या ब्राह्मणांपैकी काही कोकण प्रदेशातून पुण्यात आले असल्यामुळे त्यांच्या कोकणी वळणाच्या लकवी मराठी प्रमाणभाषते रुढ झाल्या, ‘बाळमित्र’, ‘इसापनीति’ या भाषांतरित पुस्तकात ‘अगो’, ‘सांज’, इत्यादी कोकणी शब्द पुष्कळ आढळतात.

राजकीय – बहामनी काळामध्ये ज्या फारसी भाषेचा महाराष्ट्रात मराठीवर खूप परिणाम झाला तो शिवकाळ संपून पेशवाईतही कायम राहिला. इतकेच नाही तर त्यांपैकी बरेच शब्द आता मराठीच वाटावेत इतके मराठीमध्ये रुक्क्ले आहेत. उदा. ‘अर्ज’, ‘स्वार’, ‘सरकार’, ‘साहेब’, ‘दररोज’, इत्यादी. पंधराव्या शतकापासून पोर्तुगीज भाषेचा परिणाम मराठीला जाणवू लागला. उदा. ‘कंपू’, ‘फालतू’, ‘सावण’, ‘परात’, ‘घमेले’ हे शब्द मुळामध्ये पोर्तुगीज आहेत. इंग्रजांच्या राजवटीने, इंग्रजी भाषेने तर मराठीवर जणू कब्जाच मिळविला आहे. ‘आगणेटी’ पेक्षा ‘माचिस’, ‘वाढदिवसा’ पेक्षा ‘बर्थ डे’, ‘टंकलेखक’ ऐवजी ‘टायपिस्ट’ असे कितीतरी इंग्रजी शब्द मराठीच्या अंगवळणी पडले आहेत.

सांस्कृतीक – माणूस व संस्कृती यांचे नाते अतूट असते. ‘स्नान’ हा आपल्याकडे रुढ झालेला शब्द आहे. त्याला ‘आंघोळ’, ‘डोक्यावरून चार तांबे घेतले’, ‘कावळ्याची आंघोळ’ अशी येणारी वाक्ये सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांची द्योतक आहे. एखाद्या व्यक्तीचा मृत्यू झाल्यास, ‘स्वर्गवासी झाला’, ‘निधन झाले’, ‘निवर्तले’, ‘कैलाशवासी झाले’, ‘मरण पावले’ व ‘गचकले’ ही वाक्ये येतात. त्यातून बोलणाऱ्याची सांस्कृतिक पातळी स्पष्ट होते.

अंतर्गत कारणे :

भाषिक परिवर्तनाच्या अंतर्गत कारणांमध्ये स्पष्ट व शुद्ध एवढाच अर्थ घ्यायचा. शब्दोच्चार करण्यातील आळस, कठीण उच्चार सेपे करण्याची प्रवृत्ती, अनुकरण, इंद्रियांतील दोष, उच्चारांच्या खास लकवी अशा अनेक कारणांचा समावेश होतो.

- १) स्पष्टोच्चार करण्यातील आळस – मराठीमध्ये बेच शब्द स्वरान्त लिहिले जातात, पण व्यंजनान्त उच्चारले जातात. ही लकब काही प्रमाणात माहराष्ट्री व अप्रंश यांपासून मराठीने घेतली असे सांगतात. पण मुळात ही लकब उच्चारातील आळसामुळे आली असावी. उदा. ‘रमेश काम करीत होता’ ऐवजी ‘रमेश काम करीत होता’ असे बोलले जाते.
- २) कठीण उच्चार सेपे करण्याची प्रवृत्ती – वरील प्रवृत्तीला जवळची अशी ही प्रवृत्ती आहे. ‘देवाचे घर’ ऐवजी ‘देवघर’, ‘कृष्ण’ ऐवजी ‘किसन’, ‘स्वर’ ऐवजी ‘सूर’, ‘ओरडला’ – ‘वरडला’ ही सर्व उच्चार सेपे करण्याच्या प्रवृत्तीची उदाहरणे आहेत. यालाच ‘उच्चारसौकर्य’ किंवा ‘उच्चारसुलभता’ म्हणतात.
- ३) अनुकरण – काही व्यक्तींच्या विशिष्ट उच्चारांचे अनुकरण आपण करतो. उच्चारातील योग्य – अयोग्य न पाहाता ती लकब प्रतिष्ठीत वाटते. ‘करायला हवे’ हा उच्चार आणि ‘करावयास पायजेल’ असाही राजकारणी नेत्याच्या थाटात होतो.
- ४) धनी उत्पन्न करणाऱ्या मुखातील इंद्रिय दोष – काही व्यक्तींना बोबडेपणामुळे ‘र’ चा उच्चार नीट करता येत नाही. त्याचा उच्चार ते ‘ऱ’ किंवा ‘ल’ असा करतात. ‘सरळ’ हा शब्द ‘सडल’ किंवा ‘सलल’ असा उच्चारतात. आजारपणामुळे मुखातील इंद्रियांत दोष उत्पन्न होतो. त्याचा परिणाम उच्चार बदलण्यावर होतो. हे असे उच्चार काही वेळा त्या व्यक्तीपुरते मर्यादित राहात नाकामध्ये मोठया आकाराच्या नथी असतात. त्यामुळे ‘म’, ‘प’ या ओष्ठ्य वर्णाच्या उच्चारात फरक पडतो. अशी वाई तसेच उच्चार मुलांना शिकविते. परिणामी संबंध जमातीमध्ये तोच उच्चारविशेष पसरतो.

- ५) आधात – एखाद्या वर्णवर वाजवीपेक्षा जास्त आधात देणे किंवा तो वर्ण उच्चारताना जास्त श्वास नाकातून सोडणे त्यामुळे उच्चारात फरक पडतो. उदा. ‘पळ’, ‘फळ’.

याशिवाय देशपरिस्थिती, हावामन, अन्न, दुष्काळ, आजार, मादक पदार्थाचे सेवन इत्यादी अनेक स्वनपरिवर्तनाची कारणे म्हणून सांगितली जातात.

वरील कारणामुळे होणारे स्वनपरिवर्तन दोन प्रकारचे :

१) सापेक्ष किंवा संयोगजन्य परिवर्तन.

२) निरपेक्ष किंवा स्वतंत्र परिवर्तन.

१) सापेक्ष स्वनपरिवर्तन :

सापेक्ष स्वनपरिवर्तन हे विशिष्ट स्वनाच्या आजुबाजूच्या स्वनांच्या उच्चारण – व्यत्ययामुळे घडून येते. याचा अर्थ शब्दांत काही विशिष्ट वर्णाचे विशिष्ट उच्चार असतील तरच हे स्वनपरिवर्तन घडून येईल. म्हणजेच हे दुसऱ्या स्वनांच्या उच्चारणावर अवलंबून आहे. ‘क’ चा उच्चार प्राकृतामधून मराठीमध्ये येताना ‘ग’ होतो. हा ‘क’ शब्दारंभी, शेवटी, मागे, पुढे कोणते स्वर व व्यंजन आहे. हे पाहून ठरवावे लागते. म्हणजे भाषेच्या स्वनपरिवर्तनामध्ये एक पद्धती आहे, काही नियम आहे, हे लक्षात येते.

या सार्वत्रिक परिवर्तनाचे स्वरूप असे असते, प्राचीन मराठीतील उकारान्त पुलिंगी शब्द पुढील काळात अकारान्त झाले. उदा. वेलु > वेल, नादु > नाद, एकु > एक. आता या नियमाला अपगादही आहेत. उदा. ‘अंबू’, ‘ऋतु’, ‘भानु’ हे तत्सम शब्द मराठीच्या मध्यकाळात तसेच राहिले, पण आता आधुनिक काळात ते ऊकारान्त झाले आहेत. या अपगादाचे मुख्य कारण म्हणजे नेमक्या कोणत्या कारणाने विशिष्ट स्वनपरिवर्तन झाले, याचा निश्चित पत्ता लागत नाही. हे नियम भौतिक नियमांप्रमाणे अचूक नसतात.

‘केळे’, ‘मुले’, ‘घरे’, ‘हसणे’ असे पूर्वीचे एकारान्त शब्द प्रथम अकारान्त ‘केळं’, ‘मुलं’, ‘घरं’, ‘हसणं’ असे होते तर आज ते अकारान्त ‘केळंड’, ‘मुलंड’, ‘घरंड’, ‘हसणंड’ असे झाले आहेत. पण याही नियमाला अपगाद सापडतात. त्याने, तिनें ही रुपे ‘त्यानं’, ‘तिनं’ अशी प्रथम व नंतर त्यांनी, तिनी अशी नंतर परिवर्तित झाली तर ‘तें’, ‘हें’, ‘जें’ ही सर्वनामे आज ‘ते’, ‘हे’, ‘जे’ अशी बदललेली दिसतात.

याचाच अर्थ स्वनपरिवर्तनाबाबत सांगितलेले नियम अपुरे आहेत. वाणीच्या इंद्रियांतील दोष, वय, स्त्री-पुरुष भेद, आनुवंशिकता ही जर कारणे असतील तर भिन्न शरीरवैशिष्ट्यचे असलेले भाषिक समाज एकच भाषा का बोलतात? शरीरवैशिष्ट्यचे भिन्न असूनही ती भाषा समान रीतीने परावर्तित का होते जाते? काही भाषा झापाटच्याने परावर्तित होतात तर काही मंद गतीने; असे का व्हावे? काही कालखंडात स्वनपरिवर्तन प्रभावी रीत्या होते, तर काही कालखंडात हा प्रभाव तितकासा जाणवत नाही, असे का होते? अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे कोणत्याही सिद्धांताने पूर्णतः मिळालेली नाहीत.

व्यक्तीच्या आयुष्यामध्ये भाषासंपादनाच्या काळात म्हणजे वयाच्या २ ते ५ वर्षात मूलगामी, निर्यायक आणि नियत (नियमित) स्वनपरिवर्तन घडते. तर भाषा उपयोजनांच्या

काळात म्हणजे उरलेल्या आयुष्यात नियमापलिकडे गेले स्वनपरिवर्तन घडून येते. उदा. अम्ब > अम्मा इत्यादी.

सापेक्ष परिवर्तनाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

- १) अंत्यस्वनलोप – ग्रीक, संस्कृत, प्राकृत या भाषांमध्ये शब्दांच्या शेवटी दोन व्यंजने एकत्र येऊ शकत नाहीत. त्यापैकी एकाचा लोप होतो.

उदा. संस्कृत – वाक् + स् > वाक, क्रीडन् + स् > क्रीडन्, मराठी-जावं >, केळे > केळं.

‘वाक्स’ असा शब्द उच्चारायला कठीण जाते म्हणून शेवटचा ‘स्’ हा ध्वनी लोप लावतो. त्याचप्रमाणे मराठीतील जावे, केले इत्यादी शब्दांच्या शेवटी ‘ए’ कार व अनुस्वार या जोडीतील ‘ए’ या जोडस्वराची प्रथम फोड होऊन (अ + इ) त्यातील ‘इ’ स्वराचा प्रथम लोप झाला. केळे > केळं, नंतर अनुस्वाराचाही लोप झाला. पण शब्दाचे उच्चारण, वजन कायम राखण्यासाठी केळड असा शेवटचा ध्वनी दीर्घ उच्चारला जाऊ लागला.

- २) एकस्वनीकरण – एकापुढे एक आलेल्या दोन स्वनांचा उच्चार कठीण वाटतो. अशा वेळी एका स्वनाचा लोप होतो व एक कायम राहातो. उदा. कुऱ्हाड > कराड, बिन्हाड > बिराड.

- ३) आद्यस्वनागम – जे शब्द व्यंजनयुग्माने (जोडाक्षराने) सुरु होतात, त्यांचा उच्चार सोपा करण्याकरिता त्याआधी स्वर येतो. उदा. स्कू > इस्कू, स्कूल > इस्कूल.

- ४) मध्यस्वनागम – जोडक्षरातील म्हणजेच व्यंजनयुग्मातील दोन्ही व्यंजने उच्चारणे कठीण जाते. सुलभ उच्चारासाठी त्या दोन व्यंजनामध्ये एक स्वर घातला जातो. त्याला ‘स्वरभक्ती’ असेही म्हणतात. उदा. रक्त > रगत, भक्त > भगत, प्रकार > परकार.

कधीकधी शब्दामध्ये स्वराएवजी व्यंजन येते, म्हणजे ‘व्यंजनभक्ती’ होते,

उदा. कमर > कम्बर, आप्र > आम्ब्र, ताप्र > ताब्र.

- ५) स्वरलोप – येथे स्वरभक्तीच्या उलट प्रकार होतो. शब्दाच्या मधील स्वराचा लोप होतो.

उदा. पडला > पडला, ओरडला > वराडला.

- ६) अंत्यस्वनागम – इंग्रजीतून मराठीत आलेल्या व रुळलेल्या शब्दांच्या शेवटी / र / + स्पर्श या प्रकारचे व्यंजनयुग्म असल्यास त्या युग्मानंतर / अ / या स्वराचा आगम होतो.

उदा. फार्स् >फार्स , कोर्ट > कोर्ट, पार्ट > पार्ट.

- ७) सदृशीकरण – स्नपरिवर्तनाचा आणखी एक प्रकार म्हणजे सदृशीकरण. यामध्ये शब्दातील वर्ण एकमेकांच्या सात्रिध्यात उच्चारले जाताना त्यांचा परिणाम शेजारच्या वर्णांच्या उच्चारावर होतो. हा परिणाम दोन प्रकारांनी होतो.

१. पुरोगामी सदृशीकरण - येथे एकापुढे एक आलेल्या दोन्ही वर्णांचा एक वर्ण होने तो पूर्ववर्ण होतो. यालाच ‘पूर्ववर्णपरिणती’ असे म्हणतात. उदा. (संस्कृत) ‘चक्र’ > (प्राकृत) ‘चक्क’, ‘मुक्त’ > ‘मुक्क’, ‘व्याघ्र’ > ‘वाध’ > वाघ (मराठी).

यावरुन व्यंजनयुग्मातील पहिला स्वन म्हणजे ध्वनी कायम राहतो.

२. पश्चगामी सदृशीकरण - येथे एकापुढे एक आलेल्या दोन्ही वर्णाचा एक वर्ण होऊन तो परवर्ण होतो. यालाच 'परवर्णपरिणती' म्हणतात.

उदा. दुग्ध (सं.) > दुदध (प्रा.) > दूद (मराठी); तसेच सप्त > सत्त > सात.

येथे व्यंजनयुग्मातील दुसरा स्वन / दनी कायम राहतो.

- ८) समानस्वनपरिहार – एकापुढे एक तोच वर्ण किंवा ध्वनी आला तर संस्कृतमध्ये एक नाहीसा होतो व एकच शिळ्क राहतो व तो दीर्घ होतो. मराठीचे वैशिष्ट्य असे की कधी कधी एक वर्ण म्हणजे ध्वनी पूर्णपणे नाहीसाच होतो पण राहिलेला ध्वनी दीर्घ होत नाही. उदा. घेऊन घेऊन > घे घेऊन; येथे 'ऊन' हा ध्वनी नाहीसाच झाला. एक 'ऊन' कायम राहिला. आणखी उदाहरणे घेऊ.

रडला रडला रडला आणि झोपला > रड रड रडला आणि झोपला.

- ९) सदृशस्वनलोड - एकाहून अधिक स्वनांचे शब्द म्हणजे स्वनांची साखळीच. त्या स्वनशृंखलेतील समान स्वरूपाच्या स्वनांचा लोप होतो. उदाहरणार्थ - लायब्री > लायब्री, दीप > आवली > दिअ + आवली > दिवाळी, रिक्त + कर्म > रक्क + काम > रिकामा.

- १०) स्वनव्यत्यास - शब्दांचा उच्चार करताना गलतचे स्वन आपलीच जागा बदलून परस्परांची जागा घेतात.

उदा. डोक्से > डोस्के, चिटकणे > चिकटणे, नुसकान > लुसकान, फलाहार > फराळ, भगिनी > बहीण, बादली > बादली > बाटली.

- ११) विसदृशीकरण – होवू स्वनव्यत्यासाची पुढची पायरी आहे. यात उच्चारणदृष्ट्या समान असणारे दोन स्वन उच्चारण्यास कठीण झाल्याने वरील प्रमाणेच आपली जागा बदलून परस्परांची जागा घेतात. येथे उच्चारात बिघाड होतो. कारण शब्दांच्या उच्चारात नैसर्गिक असलेली गती किंवा तोल या समान वर्णमुळे बिघडतो.

उदा. 'काळे राळे गोरे राळे', 'फाटका मुटका', 'काळा राम गोरा राम'.

अशा प्रकारे स्वनपरिवर्तनाचा (ध्वनिपरिवर्तनाचा) विचार केला. यावरीन आपल्या लक्षात आले असेल की, आपण आपली भाषा बोलताना कळत-नकळत उच्चारात किती बदल होत असतो. एक दुसऱ्याच्या उच्चाराचे अनुकरण करतो, दुसऱ्या व्यक्तीचे अनुकरण तिसरी व्यक्ती करते. हळूहळू सर्व समाज तेच उच्चार उचलतो. भाषेतील ध्वनिपरिवर्तन रुढ होते.

२) निरपेक्ष किंवा स्वतंत्र परिवर्तन :

जर्मनिक भाषांच्या बाबतीत घडलेली ती एक ऐतिहासिक घटना आहे. ऐतिहासिक भाषाविज्ञान या अभ्यासपद्धतीतून अभ्यासकांच्या हाती महत्त्वाचे निष्कर्ष लागतात, याचे हे उदाहरण आहे.

स्वनपरिवर्तन हे विशिष्ट भाषिक नियमांनुसार होते, ते इतर भाषाबाबूद्य कोणत्याही गोष्टीवर अवलंबून नसते, हे तत्व जर्मेनिक भाषांच्या स्वनपरिवर्तनासंबंधी स्पष्ट करण्यात आले. मुळात हे तत्त्वशोधनाचे कार्य रास्मुस रास्क या डॉनिश भाषावैज्ञानिकाचे आहे. परंतु ग्रिमने ते शिस्तबद्ध पद्धतीने मांडले. म्हणून हे संशोदन त्याच्या नावावर मोडते. ग्रिमने हा सिद्धान्त मांडताना अभिजात भाषांतील उच्चारांबरोबर सर्वसामान्य व्यक्तींच्या बोलीमधील उच्चारही विचारात घेतले, व्यंजनामध्ये दोन वेळा फरक झाल्याचे त्याने सांगितले इ. स. ४०० मध्ये लो जर्मन भाषेतील उच्चार बदलले, तर इ. स. ८०० मध्ये हाय जर्मन भाषेतील उच्चार बदलले. हा बदल पुढील प्रमाणे दाखविता येतो.

प > फ

त > थ

क > ख

थोडक्यात, मूळच्या आर्यभाषेतील (प, त, क) यांचे जर्मेनिक भाषेमध्ये (फ, थ, ख) बनतात. उदा. –

	ग्रीक		गॉथिक	मराठी अर्थ
प : फ	पोडसे (पोदोस)	>	फोडतुस	पाय
थ : थ	त्रेइस	>	थेइस	थीन
क : ख	कार्दिआ	>	खाइतोङ	हदय

परंतु वरील नियम (प, त, क) यांच्या पूर्वस्तानी असलेल्या स्वरावर आगात असल्यासच खरा ठरतो. पण पश्चस्थानी असलेल्या स्तरावर आघात असल्यास त्याची परिणती ‘व’, ‘द’, ‘ग’ मध्ये होते, हे व्हेर्नरने दाखवून दिले, आणि ग्रिमच्या सिद्धान्ताला पुस्ती जोडली. आता ग्रीक ‘पतेर’, ‘संस्कृत’, ‘पितर’ यांचे ‘गॉथिक’, ‘फादर’ का होते, याचे स्पष्टीकरण मिळते.

मध्यवर्ती मराठीतील ‘ळ’ नागपुरी बोलीमध्ये सगळीकडे ‘र’ झालेला दिसतो, तर अहिराणीमध्ये ‘य’ झालेला दिसतो.

काळा, कोळसा, खिळा, केळ, आवळा, पिवळा – मध्यवर्ती मराठी.

कारा, कोर्सा, खिरा, केर, आवरा, पिवरा – नागपुरी मराठी.

काया, कोयसा, खिया, केय, आव्या, पिव्या – अहिराणी मराठी.

अपवाद – बळीराम > बडिराम, धुरळा (धुडडा) – नागपुरी मराठी

धुळे > धुडे > धुये; जळगांव – जळगाव, जयगांव – अहिराणी मराठी.

सादृश्यमूलक परिवर्तन :

भाषिक परिवर्तनाच्या अंतर्गत कारणामध्ये सदृश्यता वा साम्य हे एक प्रभावी कारण मानले जाते, वर पाहिलेल्या स्वनपरिवर्तनाचे (ध्वनिपरिवर्तनाचे) कार्यक्षेत्र भाषेची स्वनिमव्यवस्था हे असते, म्हणजेच भाषेतील उच्चार कसे बदलतात, एवढ्यापुरते हे कार्यक्षेत्र मर्यादित असते. पण सादृश्य → सदृश्यता = साम्य = सारखेपणा हा भाषेच्या सर्व पातळ्यांवर म्हणजेच

घटकांमध्ये कार्यरत असतो. तरी शब्दघटना (शब्द कसे बनतात, घडतात), शब्दविकार (शब्दरुपातील बदल) व शब्द – अन्वय (शब्दाशब्दातील संबंध) या व्याकरणाच्या क्षेत्रात त्याचा प्रभाव प्रकर्षणे जाणवतो. स्वनपरिवर्तनाच्या मुळाशी भाषकांच्या शारीर – मानसिक सुलभीकरणाच्या प्रवृत्ती असतात. या प्रवृत्ती सादृश्यमूलक परिवर्तनाच्या मुळाशी असतात.

सादृश्यमूलक म्हणजे सारखेपणातून उद्भवलेले. दोन भाषिक रूपांमध्ये साम्य म्हणजे सारखेपणा आढळला की आपले मन त्या दोन रूपांचा उच्चार, त्यांची व्याकरणिक घटना या संदर्भात त्या दोन रूपांत एक संबंध प्रस्थापित करते. एका रूपासारखे दुसरे रूप करणे किंवा एका रूपांच्या धर्तीवर दुसर्यामध्ये बदल प्रस्थापित करणे, या मानसिक क्रिया घडू लागतात. परिणामी त्या रूपांचे ध्वनिपरिवर्तन होते. त्या रूपांचे व्याकरणिक स्थान बदलते. वाक्यरचनेत फरक होतो. या सर्वांच्या मुळाशी त्या दोन भाषिक रूपांतील साम्य वा सारखेपणा असतो. या परिवर्तनाचे पुढील दोन प्रकार पडतात.

१) सादृश्यमूलक विस्तार :

भाषेमध्ये रोजच नवेनवे शब्द उपस्थित होत असतात. या नवनवीन शब्दांना वा वाक्यप्रयोगांना योग्य त्या व्याकरणिक संचामध्ये चपखलपणे बसविण्याचे कार्य एका स्तरावर चालते. यालाच ‘सादृश्यमूलक विस्तार’ असे म्हणतात. भाषते नवीन वाक्यप्रयोग आले की त्यांची व्याकरणामध्ये व्यवस्ता लावावी लागते. असे करताना आपण भाषते नवीन आदन केलेल्या शब्दांचे आपल्या भाषेतीलच काही मूळ शब्दांशी सारखेपणाचे नाते, संबंध जोडतो, यावरुन त्यांचे लिंग, अनेकवचनी रूपे ठरवतो, नवीन वाक्यप्रचार तयार करतो. म्हणजेच आपण त्याची एक व्याकरणिक व्यवस्था लावतो.

मराठी स्त्रीलिंगी अकारान्त शब्दांचे अनेकवचन दोन प्रकारांनी होते.

- १) आकारान्त – उदा. चिंच-चिंचा, रेघ-रेघा, गुंज-गुंजा, तार-तारा, कड-कडा, धार-धारा.
- २) ईकारान्त – विहीर – विहिरी, खाण – खाणी, गाठ – गाठी, चादर - चादरी.

‘सँपल’ ‘ग्रेट’, ‘मस्त’, ‘टॉप’, ‘चायशेवीस’, ‘खडूस’, ‘सॉलिड’ असे विशेषण – शब्द मराठीमध्ये नव्याने रुढ झाले.

‘मारणे’, ‘करणे’ या क्रियांच्या आधारे अनेक नवे वाक्यप्रचार मराठीमध्ये नव्याने रुढ झाले आहेत.

उदा. दांडी मारणे, डोळा मारणे, झटका मारणे, सिलेक्ट करणे, ट्राय करणे, सेलिब्रेट करणे.

यांत ‘मारणे’ या गटातील शब्द मराठी आहे तर ‘करणे’ गटातील शब्द इंग्रजी आहे.

सादृश्यमूलक विस्ताराचे कार्य विशिष्ट समूहांच्या, गटांच्या आधारे चालते. हे समूह, गट विविध प्रकारच्या सदृशतेवर आधारलेले असतात. उदाहरणार्थ:

ध्वनिसादृश्य – ‘गडगडाट’, ‘जळफळाट’, ‘घणघणाट’.

रूपगणसादृश्य – शब्दसाधक – ‘क’ – ‘निरीक्षक’, ‘संघटक’, ‘वाहक’.

नाम + आलय या शब्दसाधक संचामध्ये ‘कार्यालय’, ‘दुर्घालय’ असे अनेक शब्द आलेले आहेत.

पंकचर - ‘पंकचरणे’, बेहोष - ‘बेहोषणे’ यांसारखी क्रियापदे, ‘लत्करलेला’, ‘बुळबुळलेला’ यासारखी विशेषणे, ‘उगवती’, ‘मावळती’ (पूर्व, पश्चिम) यांसारखी नामे ही सादृश्यमूलक विस्ताराचीच उदाहरणे होत.

२) सादृश्यमूलक परिवर्तन :

सादृश्यमूलक विस्ताराने भाषेमध्ये नवीन घटकांची वाढ झाली, तरी संरचनात्मक फेरफार झाले असे होत नाही. सदृश्यतेच्या आधाराने भाषेतील रूपिमांच्या (रूपिम – भाषेचा सवाडत लहान सार्थ घटक) अनेक रूपांतरांपैकी (रूपांतर = विविध भाषिक रूपे) एक रूपांतराचे उच्चाटन होऊन त्या जागी नवीन रूपांतराची प्रतिष्ठापना होते. तेव्हाच ‘सादृश्यमूलक परिवर्तन झाले’ असे म्हणता येते.

मी गेले / गेल्ये, तू गेलीस, ती गेली. दुसऱ्या दोन वाक्यांच्या धर्तीवर अलीकडे ‘मी गेली’ असे सादृश्यमूलक परिवर्तन होऊ लागले आहे. त्यामुळे गेले / गेल्ये या रूपातील भूतकाळी ‘ल’ या प्रत्ययाच्या ‘ए’ या रूपांतराचे पूर्ण उच्चाटन होण्याचा संभव निर्माण होतो. म्हणजे गेले / गेल्ये हे रूप कालांतराने पूर्ण नष्ट होऊन फक्त ‘ई’ (गेली) एवढेच रूप शिल्लक राहील.

सदूशातेचे भाषेत नवीन रूपे किंवा प्रवर्ग म्हणजे व्याकरणिक शब्दगण किंवा शब्दजाती तयार होत नाहीत. परंतु मुळात असलेल्या घटकांतील विसंगती नाहिशी करून समतोल साधला जातो. स्वनपरिवर्तन (ध्वनिपरिवर्तन) हे भाषिक परिवर्तन नियत असल्याने भाषेतील ध्वनिदृष्ट्या संबंधित अशा सर्व शब्दांना ते व्यापून राहते. पण सादृश्यमूलक परिवर्तन हे विशिष्ट रूपांतरापुरतेच मर्यादित असते. भाषेतील अनियमित रूपे नियमित करणे व रूपावलीमध्ये चपखलपणे बसतील असे रूप त्याला देणे हे या प्रक्रियेचे कार्य आहे.

सादृश्यमूलक परिवर्तनाचे काही प्रकार :

- १) व्युत्क्रमी घडण – उलट पद्धतीच्या घडणीतून शब्द बनविणे. उदा. पुलिंगी शब्दाला विशिष्ट प्रत्यय लावून त्याचे स्त्रीलिंगी रूप साधले जाते. पण जर स्त्रीलिंग रूपावरून पुलिंगी रूप तयार केले तर व्युत्क्रमी म्हणजे उलट घडण झाली.
- २) संपूक्त घडण – अर्थसादृश्य असलेले दोन शब्द, दोन शब्दबंध किंवा वाक्ये बोलण्याच्या ओघात एकाच वेळी मनात उपस्थित होतात अशा वेळी एकाचा ध्वनी दुसऱ्यात मिसळून तिसरच रूप तयार होते. कालांतराने ते भाषेत रुढ होऊन त्याला अर्थ प्राप्त होते. मराठी ‘चावट’ हा शब्द ‘वाचाट’ या शब्दापासून आला. ‘सप्टेंबर’, ‘नोव्हेंबर’, ‘डिसेंबर’ यात येणारी अनुनासिके ‘ऑक्टोबर’ वर येऊन काही व्यक्ती ‘आव्टोबर’ असाही उल्लेख करतात.
- ३) पुनःखंडण - शब्दाचे चुकीचे विघटन केल्यामुळे म्हणजेच शब्दघटकांची फोड चुकीची केल्यामुळे शब्दातील रूपिमांच्या वास्तविक मर्यादा बदलल्या जातात. मग चुकीच्या रूपिमांच्या साहाय्याने सादृश्यमूलक समतोल साधला जातो व विस्तारही केला जातो. उदाहरणार्थ - ‘गोडतेल’ या शब्दात ‘तेल’ या रूपिमाऐवजी ‘एल’ हा रूपिम आहे असे वाटल्यामुळे ‘तीळ तेल’, ‘खोबरेल तेल’ या शब्दांऐवजी ‘तिळेल’, ‘खोबरेल’, ‘एरंडेल’

अशी रुपे झाली. शेंगदाणा याची फोड शेंग + आणा, पण ‘दाणा’ ऐवजी ‘आणा’ हे रुपिम आहे अशा चुकीच्या समजुतीने ‘फुटाणा’, ‘सोलाणा’, ‘मुगाणा’ हे शब्द तयार झाले.

- ४) अतिशुद्धी – आपण इतरांनून श्रेष्ठ आहोत असे दाखविण्यासाठी शब्दाचा उच्चार करताना मूळ शब्दात एखाद दुसऱ्या ध्वनींची वाढ केली जाते. उदाहरणार्थ ‘ऑफिस’ ऐवजी ‘हॉपीस’, ‘बॉरिस्टर’ ऐवजी ‘बॉलिष्टर’.
- ५) दुष्प्रयोग – ज्यादा ज्ञान दाखविण्याच्या हव्यासातून अतिशुद्धीचे प्रयत्न होतात, तर अज्ञानातून दुष्प्रयोग संभवतात - ‘इंजेकशन’ ऐवजी ‘विजिकशन’, ‘टाईम > टायम’.

थोडक्यात, सदृशतेचे तत्त्व भाषेच्या स्वनव्यवस्था (ध्वनिव्यवस्था), व्याकरण, शब्दव्यवस्था अर्थव्यवस्था अशा सर्वच पातळ्यांवर आपला प्रभाव दाखविते. ऐतिहासिक भाषाविज्ञानामध्ये सदृशतेच्या स्वरूपापेक्षा तिच्या परिणामावर जास्त लक्ष दिले जाते. स्वनपरिवर्तनाने भाषेच्या स्वनिक (ध्वनि) पातळीवर परिणाम होतो, तर सदृशतेचा परिणाम मुख्यतः व्याकरणिक पातळीवर होऊन परिवर्तन घडून येते. स्वनपरिवर्तन हे एका विशिष्ट काळी, एका विशिष्ट प्रदेशात बोलल्या जाणाऱ्या, एका विशिष्ट सामाजाच्या भाषेतील ध्वनी कालगतीबरोबर विशिष्ट पद्धतीने बदलत जातात. ही अखंड व सार्वत्रिक प्रक्रिया असते. त्यातून अनेक तहेची नवीन रुपे, शब्दप्रयोग, वाक्यरचना आपल्या नजरेस पडतात. पण कालमानाने त्यातील टिकण्यास योग्य अशी म्हणजे, समाजाने मान्य करून प्रचलित केलेली रुपे तेवढी शिल्लक राहातात. समाजाच्या कल्पनाशक्तीला वाव देऊन मोडकळीला आलेली व्याकरणपद्धती पुन्हा उर्जितावस्थेला आणणे, हा स्वनपरिवर्तनाचा मुख्य परिणाम सांगितला जातो.

अर्थपरिवर्तन व आदान : स्वरूप, कारणे व प्रकार

अर्थपरिवर्तन :

भाषिक व्यवहारातील शब्द म्हणजे ध्वनिरूप आकार व त्या आकाराशी निगडित असा अर्थ. भाषते घडून येणाऱ्या बदलाचा परिणाम शब्दाच्या ध्वनिरूप आकाराप्रमाणेच त्याच्या अर्तावरही होतो. एकाच वेळी भाषिक बदल ध्वनिरूपात या अर्थरूपात होत नाही. कधी हा बदल केवळ ध्वनिरूपामध्ये होतो तर कधी अर्थरूपातही होतो.

उदाहरणार्थः

संस्कृत ‘सप्त’ > प्राकृत ‘सत्त’ > मराठी ‘सात’ येथे केवळ ध्वनिरूपामध्ये बदल झाला, शब्दाचा अर्थ कायम राहिला.

संस्कृत ‘वेदना’ > मराठी ‘वेणा’ येथे ध्वनिरूपामध्ये बदल झाला तर शब्दाच्या अर्थातही बदल होतो. संस्कृतमध्ये वेदना म्हणजे दुःख, पण मराठीमध्ये ‘वेणा’ म्हणजे प्रसूतिकाळच्या कळा. पूर्वी ‘शेगडी’ म्हणजे ‘कोळशाची चूल’ असा अर्त होता. पण आता गेंस, विजेच्या चुलीलाही ‘शेगडी’ च म्हणतात. येथे शब्दाच्या ध्वनिरूपात बदल होत नाही. पण अर्थरूपामध्ये बदल घडून येतो. प्रसिद्ध भाषावैज्ञानिक उल्मान याचे या संदर्भातील म्हणणे नमूद करणे इष्ट ठरेल.

ध्वनिरूप आकार व त्याचा आसय यांतील संबंध म्हणजे अर्थ. किंवा एखादा अभिधानाशी (ध्वनिरूप आकाराशी) नवा अर्थ संबद्ध होतो, तेव्हा अर्थपरिवर्तन घडून येते. कर्म > कम्म > काम, हे आसयाला प्राप्त झालेले वेगवेगळे ध्वनिरूप आकार होत. ‘शेगडी’ म्हणजे या एकाच ध्वनिरूप आकाराला प्राचीन काळी वेगळा व अलिकडे वेगळा असे भिन्न अर्थ मिळाले आहेत. ही दोन्ही अर्थपरिवर्तनेच असे उल्मान म्हणतात. ब्लूमफील्ड मात्र ध्वनिरूपांचा विचार बाजूला ठेवतात व आशयावर लक्ष केंद्रित करतात. शब्दांचे व्याकरणिक कार्य लक्षात न घेता शब्दाच्या आशयात जे परिवर्तन होते, तेवढ्यापुरतीच अर्थपरिवर्तनाची व्याप्ती करण्यावर त्यांचा भर आहे.

‘Innovations which change the lexical meaning rather than the grammatical Function of a form are classed as change of meaning or semantic change’ असे अर्थपरिवर्तनाचे स्वरूप ते स्पष्ट करतात.

कोणताही शब्द भाषेमध्ये रुढ होतो तो त्याच्या मुळाशी असलेल्या संकेताच्या, कल्पनेच्या जोरावर. शब्दाला अर्थ कसा प्राप्त होतो, हे पाहण्यापेक्षा एका वस्तूला तिचा वाचक शब्द कसा प्राप्त होतो हे पाहाणे संयुक्तिक ठरेल. वस्तू व तिचा वाचक शब्द यांना जोडणारा दुवा

म्हणजे संकेत वा कल्पना. उदा. 'तो घरी आला' म्हणजे 'कुटुंबात' 'मुलामाणसांत', 'निवान्याच्या जागी' असा त्याचा अर्थ होतो. बौद्धिक अंशाबरोबर भावनिक अंशही असतो. 'त्याचे पानिपत झाले' हा शब्द इ.स. १७६९ च्या पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईनंतरच मराठीमध्ये रुढ झाला. 'बुद्ध' या शब्दाचा वाच्य अर्थ 'ज्याला ज्ञान प्राप्त झाले आहे असा'. पण आज 'बुद्ध' म्हटल्यावर बौद्ध धर्माचे संस्थापक गौतम बुद्धच आठवतात. 'लेला मजनू', 'रोमियौ-जुलिएट' ही वास्तविक व्यक्तिनामे आहेत. पण अशी जोडीने उच्चारली की त्यातून एकमेकांसाठी, प्रेमासाठी प्राण देणाऱ्या प्रेमिकांची प्रतीके उभी राहतात. इंग्रजीमध्ये 'मदर' 'सिस्टर' या शब्दांचे एरवीचे अर्थ वेगळे व चर्च किंवा हॉस्पिटलमध्ये वेगळे होतात.

अर्थपरिवर्तनाचे स्वरूप पाहिल्यानंतर त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

अर्थपरिवर्तनाची कारणे:

१) लाक्षणिक प्रयोग :

आपले विचार दुसऱ्यापर्यंत पोहोचविणे, हा भाषेचा मुख्य हेतू असतो. परंतु बोलताना प्रत्येक व्यक्तीची अशी इच्छा असते की आपली अभिव्यक्ती सुंदर, स्पष्ट, प्रभावी असावी. म्हणून माणूस लक्षणेचा वापर करतो. उदाहरणार्थ - 'टेबलाचे पाय', 'खुर्चीची पाठ' इत्यादी; याच प्रकारे 'गोड बोलणे', 'कटु अनुभव', 'निर्जीव भाषा' या प्रयोगामध्येही लाक्षणिकता आहे.

२) परिस्थितीतील बदल :

मेये या भाषावैज्ञानिकाने अर्थपरिवर्तनाची पुढील तीन कारणे सांगितलेली आहेत.

- अ) भाषिक परिस्थिती – भाषेतील विशिष्ट परिस्थितीमुळे काही वेळा अर्थपरिवर्तन घडून येते. फ्रेंचमध्ये नकारार्थी Ne हे अव्य व अन्य शब्द यांचा एकत्रित वापर पूर्वी केला जाई. उदा. Ne personne (Nobody) पण कालांतराने Ne हे अव्यय गळून पडले. Personne हा एकच शब्द Person व Nobody या दोन्ही अर्थी वापरला जाऊ लागला.
- ब) ऐतिहासिक परिस्थिती - शब्दांचे स्वरूप पूर्ववत राहिले तरी परिस्थितीमध्ये घडून आलेल्या बदलामुळे अर्थात बदल घडून येतो. उदा. मागे पाहिलेले 'शेगडी' चेच उदाहरण पूर्वी 'कोळशाची चूल' या अर्थी हा शब्द वापरला जाई. आता 'गॅस', 'विजेची शेगडी' या अर्थी वापरला जातो. येथे वस्तूच्या रूपांतराने अर्थपरिवर्तन घडून आले, याला ऐतिहासिक परिस्थिती कारणीभूत आहे.
- क) सामाजिक परिस्थिती परिस्थिती – भोवतालच्या सामाजिक परिस्थितीनुसार शब्दांचे अर्थ बदलतात. इंग्रजी भाषेमध्ये कुटुंबामध्ये 'मदर', 'फादर', 'ब्रदर', 'सिस्टर', या शब्दाचे जे अर्थ आहेत ते रुग्णालयामध्ये वेगळे असतात. सामाजिक स्तरभेदामुळे अर्थपरिवर्तन घडू लागते. एखाद्या नेत्याला लोकांची नाडी सापडली असे आपण म्हणतो. म्हणजे वैद्यकशास्त्रामध्ये वापरला जाणारा शब्दप्रयोग अन्य संदर्भामध्ये वापरल्यामुळे त्या शब्दाच्या मुळच्या अर्थामध्ये बदल घडून आला आहे.
- ड) भौगोलिक परिस्थिती - 'कॉर्न' या शब्दाचा अर्त इंग्रजांसाठी 'गहू', स्कॅच लोकांसाठी 'बाजरी' तर अमेरिकेमध्ये 'मका' असा होतो. 'ठाकूर' या शब्दाचा उत्तर प्रदेशात 'क्षत्रियवाचक', बिहारमध्ये 'नाभिकवाचक' तर बंगालमध्ये 'स्वयंपाकी' असा उल्लेख होतो.

- इ) भौतिक परिस्थिती – जसाजसा भौतिक साधनांमध्ये बदल होतो, त्याप्रमाणे वस्तंची नावेही बदलतात. ‘ग्लास’ म्हणजे पाणी पिण्याचे भांडे. मग ते प्लॉस्टिक, स्टेनलेस स्टील, पितळ या कशाचेही भांडे असो.

३) विनम्रता प्रदर्शन :

विनम्रता हे सामाजिक शिष्टाचाराचे एक अभित्र अंग आहे. उर्दूमध्ये स्वतःच्या घराला ‘गरीबखाना’ म्हणतात. दुसऱ्याच्या घराला ‘दौलतखाना’ म्हणतात. ‘आज आपण माझ्या झोपडीस पवित्र केलेत’ या ठिकाणी ‘येणे’ या अर्थी ‘पवित्र करणे’ हा शब्दप्रयोग केला आहे. ‘आमच्या आयुद्यातील काही आठवणी’ या पुस्तकामध्ये न्या. रानडे यांचा उल्लेख रमाबाई रानडे यांना ‘स्वतः’ या सर्वनामाने सर्वत्र केला आहे.

४) भाषाबंदी (शोभनभाषिकत्व) :

जगाच्या कानाकोपन्यांमध्ये सर्वत्र आढळणाऱ्या मानवी स्वभावाच्या काही समान प्रवृत्तीमधून भाषाबंदीचीही कल्पना निर्माण झालेली आहे. भाषाबंदी हा थोडा चमत्कारिक वाटणारा शब्दप्रयोग Linguistic Taboo या इंग्रजी संज्ञेचा अनुवाद आहे. अप्रिय गोष्ट सौम्य स्वरूपात व्यक्त करण्याच्या मानवी स्वभावधर्मातून ती उद्भवते. उदा. मृत्युझितके भीषण जगात दुसरे काहीच नसल्याने या एका कल्पनेसाठी अनेक वाक्प्रचार निर्माण झाले होते. उदा. ‘कालवश होणे’, ‘देवाज्ञा होणे’, ‘स्वर्गवास घडणे’, ‘बोलावणे येणे’, इत्यादी अणेक वाक्प्रचार आपल्याकडे रुढ असून त्यात नवनवीन वाक्प्रचारांची सतत भर पडत आहे. या संदर्भात आणखीही उदाहरणे पाहता येतील. वैधव्य येणे - या अर्थी ‘कपाळ पांढरे होणे’, ‘कुंकू पुसणे’, ‘बांगड्या फुटणे’ असे म्हणण्याची प्रथा आहे. शाकाहारी समाजामध्ये मांस खाणे निपिढू मानले जाते. तेथे त्या पदार्थाचे उल्लेख टाळून गंमतीने वेगळे शब्दप्रयोग वापरले जातात. उदाहरणार्थ - अंडे – पांढरा बटाटा, मासे – पाणभाजी, बोंबील – ब्राह्मणघेवडा, इत्यादी.

५) व्यंगात्मकता :

बदफैली स्त्रीला उद्देशून ‘बाहेरख्याली’, ‘नगरभवानी’, ‘उष्टी पत्रावळ’, ‘जन्मसावित्री’, ‘अखंड सौभाग्यवती’ हे शब्द वापरले जाता. ज्यामध्ये तीव्र उपरोध भरलेला असतो. उपरोधपूर्ण बोलण्यात असे परिवर्तन दिसते.

६) भावावेश :

भावनेच्या आवेगामध्ये कधी कधी माणसे विचित्र, वेगळे वाटणारे शब्दप्रयोग करतात. मुलाला उद्देशून ‘सैताना’, ‘मुर्खा’, ‘पाजी’ असे म्हणतात. ‘हर-हर’, ‘राम-राम’ या पवित्र शब्दांचा घृणेच्या भावेशात ‘छिः-छिः’ असा अर्थ होतो.

७) शब्दातील संदिग्धता :

भाषते समान आर्थाचे अनेक शब्द दिसतात. त्यांचा निश्चित अर्थ सांगाणे थोड कठीण होते. उदा. ‘प्रगती’, ‘उन्नती’, ‘विकास’, ‘अभ्युदय’, इत्यादी.

८) व्यक्तिव्यक्तीनुसार शब्दाच्या अर्थप्रतीतीमध्ये भेद :

माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार, त्याच्या योग्यतेनुसार अर्थात परिवर्तन होते. याचे कारण प्रत्येक व्यक्तीच्या मनातील संदर्भ वेगळा असतो. उदा. चोर ज्याला 'ईश्वरकृपा' म्हणेल, त्याला सत्पुरुष 'ईश्वरकृपा' म्हणणार नाही. यामुळे 'पाप-पुण्य', 'धर्म-अधर्म', 'न्याय-अन्याय' या शब्दांच्या अर्थप्रतीतीमध्ये व्यक्तिव्यक्तीनुसार भेद होणे संभवनीय असते.

९) साहचर्य :

वस्तू-विचार – कल्पना यांचे साहचर्य फार मोठ्या प्रमाणात शब्दार्थामध्ये घडून येते. हे साहचर्य तीन प्रकारचे आढळते.

- अ) क्लपनाजन्य साहचर्य – काही परस्परभिन्न गोष्टीतही कल्पनांचे साहचर्य असू शकते. उदा. 'काय बाजार भरला आहे!' असे आपण म्हणतो तेव्हा प्रत्यक्ष बाजार भरलेला नसूनही बाजाराशी संबंध असणारी धांदल व गडबड-गर्दी आपल्या मनात कल्पनेच्या साहचर्याने येते. हे कल्पनेचे साहचर्य होय.
- आ) निकट्त्वजन्य साहचर्य – दोन वेगळ्या गोष्टी जेव्हा एकमेकांच्या निकट सांत्रिध्यात येतात. तेव्हा त्याची मूळ नावे जरी भिन्न असली तरी त्यातून नवीन नामाभिधान मिळू शकते. उदा. मोत्याचा हार वा रत्नाचा हार गळ्यात घालतात म्हणून त्याला 'कंठी हार' हा शब्दप्रयोग वापरला जातो. याशिवाय 'ताट वाढणे' म्हणजे 'अन्न वाढण', 'ग्लास घ्या' म्हणजे 'पेय घ्या' असा अर्थ आहे. ही सर्व निकट्त्वजन्य साहचर्यांची उदाहरणे म्हणता येतील.
- इ) सादृश्यजन्य साहचर्य – दोन भिन्न गोष्टींमध्ये कोणते ना कोणते साम्य जाणवल्यावर त्या दोन गोष्टींसंबंधीचे एक उत्कट साहचर्य मनात सहजपणे जागे होते. त्याचे पर्यवसान वस्तूंचे विशिष्ट नामकरण करण्यात वा अर्थपरिवर्तन होण्यामध्ये होते. उदाहरणार्थ – 'अनारदाणा' (डाळिंबाचे दाणे) 'गोमुखी' (देवळातील पाण्याच्या वाहणीस तिच्या आकारावरून पडलेले नाव), 'आंबेमोहर तांदूळ' (आंब्याच्या मोहराप्रमाणे बारीक व सुवासिक म्हणून तांदळाच्या एका जातीला 'आंबेमोहर तांदूळ' हे सार्थ नाव पडले आहे.)
- ई) साम्यतत्त्व (Analogy) :

साहचर्याप्रमाणेच साम्यामुळेही शब्दार्थामध्ये परिवर्तन होते. अर्थविस्तार व अर्थसंकोच ही दोन महत्त्वाची परिवर्तने बन्याच अंशी साम्यतत्त्व व रूपक यांमधून निर्माण होतात. साम्यतत्त्व व रूपक या दोन्ही घटकांचा उल्लेख ग्रे या भाषावैज्ञानिकाने जोडीने केलेला आहे. या दोहोंच्या मुळाशी एकच साम्यतत्त्व आहे. उदा. रामराज्य (न्यासुखशांतीपूर्ण राज्य ते रामराज्य), धिसाडघाई (लोखंडकाम करणाऱ्या धिसाडयास लोखंड तापलेले आहे तोवर घाव घालावे लागतात.) पैठणी (स्त्रियांचे वस्त्र पैठणी; हे पैठण या स्थलनामाशी निगडित आहे.) इत्यादी.

१०) पसंती – नापसंती :

अर्थपरिवर्तनाकडे ब्लूमफील्ड याने निराळ्या दृष्टिकोणातून पाहिले आहे. Meat या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ 'खाद्यपदार्थ' असा होता, 'मांस' हा अलिकडे नवा शब्द रुढ झाला. ब्लूमफील्ड याच्या मते, हा एका भाषिक प्रक्रियेचा परिणाम आहे. 'मांस' या अर्थी वापरल्या जाणाऱ्या Flesh या शब्दाएवजी त्याजागी meat हा शब्द योजिण्यात इंग्रजी भाषेच्या

निजभापकांनी अधिक पसंती दाखवली. यावरुन ब्लूमफील्डने असा निष्कर्ष काढला की, काही शब्दातील अर्थपरिवर्तन हे पसंती – नापसंतीचेच द्योतक असते.

अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार / वर्गीकरण :

अ) जुने वर्गीकरण :

हे परिवर्तनपूर्व अर्थ व परिवर्तनोत्तर अर्थ यांच्यातील परस्परसंबंधावर आधारलेले आहे. त्यावरुन अर्थपरिवर्तनाचे पुढील प्रकार मानण्यात आले आहेत.

१) **अर्थसंकोच** – कोणत्याही प्रगत भाषेतील काही शब्दांची अर्थदृष्टचा तपासणी केल्यास, त्यातील काही शब्द कालांतराने अर्थदृष्टचा संकुचित झालेले दिसतात. शब्दार्थाचा कल व्यापकतेपेक्षा संकोचाकडे अधिक झूकतो. उदाहरणार्थ –

शब्द	जुना अर्थ	नवा अर्थ
वेणा	वेदना	प्रसूतिवेदना
मृग	प्राणी	हरीण
Meat	Food	edible Flesh
hound	dog	hunting dog

२) **अर्थविस्तार** – अर्थविस्तारामध्ये शब्दांचा कालांतराने विस्तार झालेला पाहावयास मिळतो. नव्या अर्थाची व्याप्ती ही जुन्या अर्थापेक्षा अधिक झालेली दिसून येते. उदाहरणार्थ

शब्द	जुना अर्थ	नवा अर्थ
अधर	खालचा ओठ	दोन्ही ओठ
यवन	ग्रीक	परकीय
प्रवीण	वीणावादनात प्रवीण	कोणत्याही कामात तरबेज

३) रूपकजन्य परिवर्तन :

पराचा कावळा करणे – अतिशयोक्तीने बोलणे.

सिंहावलोकन करणे – गतकालाचा आढावा घेणे.

बाळकडू मिळणे – लहानपणापासून शिकवण मिळणे.

४) संनिहितार्थप्राप्ती :

यामध्ये स्थलकादृष्टचा संनिहित अशा अर्थाची प्राप्ती होते व अर्थपरिवर्तन घडून येते. Cheek या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ ‘गाल’ असा आज आहे. प्राचीन इंगर्जीमध्ये ceace

म्हणजे Jaw (जबडा) असा अर्थ होता. याउलट Jaw (old French – joue) म्हणजे ‘गाल’ असा अर्थ होता. म्हणजे –

Old English cease ‘Jaw’ > cheek

Old French Joue ‘cheek’ > Jaw.

अशा प्रकारे संनिहितार्थ प्राप्तीने उभय शब्दांच्या अर्थाची उलटापालट होते.

५) अवयव – अवयवी संबंध :

शब्दांचे दोन अर्थ अवयव – अवयवी संबंधाने जोडलेले असतात. उदा. ‘दरडोई’ म्हणजे दरमाणशी.

६) सैम्यार्थत्व :

शब्दाचा अर्थ मूळ अर्थाच्या स्वरूपापेक्षा अधिक सौम्य झालेला दिसतो.

उदा. ‘आकांडतांडव’ म्हणजे अकाली केलेले विशिष्ट नृत्य, असा मूळ अर्थ आहे. तो सौम्य होऊन हट्टी, दुराग्रही, आरडाओरडा असा अर्थ रुढ झाला.

७) तीव्रार्थत्व :

मुळातील अर्थपेक्षा नवा अर्थ अधिक तीव्र होतो. उदा. मिजास (अरबी) म्हणजे प्रकृती, तब्येत पण मराठीत तो अवाजवी, ऐट, शिष्टपणा असा झाला. त्याचप्रमाणे अस्सल (अरबी ‘अस्ल’) म्हणजे मूळ एवढाच अर्थ, पण पढे मराठीत तो जातिवंत, उत्कृष्ट, खरा अशा अर्थाने रुढ झाला.

८) अर्थोत्कर्ष :

मूळ अर्थाला अधिक प्रशस्तीची जोड मिळते. फार्सी ‘असामी’ या शब्दाचा अर्थ ‘माणूस’ असा आहे तरी मराठीत तो ‘बडा माणूस’ या अर्थी योजिला जातो. ‘चीज’ या शब्दाचा मूळ अर्थ वस्तु एवढाच होता, तथापि मराठीत चीज म्हणजे उत्कृष्ट व वैशिष्ट्यपूर्ण वस्तू.

९) अर्थापकर्ष :

मुळातील अर्थपेक्षा त्याला अधिक गौणत्व येते. उदाहरणार्थ ‘अवतार’ या शब्द देवादिकांच्या अवताराविषयी वापरला जात असे. पण आज मराठीमध्ये त्याला ‘गबाळ, बावळ’ असा अर्थ प्राप्त झाला. संस्कृत ‘श्यालक’ या शब्दाचा अर्थ ‘मेहुणा’ असा आहे. पण त्यापासून मराठीत ‘साला’ ही शिवी आलेली आहे. संस्कृत ‘किन्नर’ – देवांचा गायक यापासून मराठीत ‘किनरा’ म्हणजे खुला नसलेला, चोरटा आवाज काढणारा असा अर्थ प्रचलित झाला आहे.

आ) नवे वर्गीकरण :

अर्थपरिवर्तनाची एकूणच प्रक्रिया नेमकेपणाने समजण्यासाठी वरील वर्गीकरण संपूर्ण उपयुक्त ठरत नाही. त्यातून केवळ परिवर्तनाची दिशा कळते. यासाठी आधुनिक भाषावैज्ञानिकांनी नव्याने मांडणी केलेली आहे. भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या एखाद्या शब्दाचा अर्थ म्हणजे तो शब्द ज्या ज्या संदर्भात वापरला जाऊ शकतो, त्या सर्व संदर्भांचा एकत्रित समूह. या दृष्टीने

‘कर’ या शब्दाचा विचार करु ‘कर’ या शब्दाचे हात, किरण, शासनाला द्यावयाचा पैसा, एखादी कृती करण्याचा आदेश देणे, असे संदर्भाप्रमाणे अनेक अर्थ आहेत.

या संकल्पनेप्रमाणे आपल्याला ‘शब्दाच्या भाषिक संदर्भात होणारा बदल’ अशी अर्थपरिवर्तनाची व्याख्या करावी लागेल. या बदलाचे वर्गीकरण खालील पद्धतीने करता येईल.

- १) भाषिक संदर्भाचा संकोच.
- २) भाषिक संदर्भाचा विस्तार.
- ३) भाषिक संदर्भातील बदल.

१) अर्थसंकोच :

एखादा शब्द पूर्वीपेक्षा कमी संदर्भात उपयोजिला जाऊ लागला की अर्थसंकोच ही प्रक्रिया घडून येते. काही वेळा सततच्या साहचर्यमुळे शब्दाबरोबर येणारे नाम किंवा विशेषण शब्दाचा अर्थ मर्यादित करते. नंतर या नामाचा वा विशेषणाचा लोप झाला तरी शब्द मर्यादित अर्थानेच उपयोगात शिल्लक राहातात. तीर्थयात्रा – यात्रा, देवमंदिर – मंदिर, कुंकुमपत्रिका – पत्रिका, श्राद्धतिथी – तिथी इत्यादी.

ब्लूमफील्डच्या मते, एखादा शब्द जर त्याच्या संदर्भापैकी काही विशिष्ट संदर्भात पुन्हापुन्हा वापरण्यात आला तर ऐकणारा त्या अर्थशालाच त्या शब्दाचा पूर्ण अर्थ मानता व परिणामी अर्थसंकोच घडून येतो.

२) अर्थविस्तार :

शब्दाचा उपयोग पूर्वीपेक्षा अधिक संदर्भात केला जाऊ लागला की अर्थविस्तार घडून येतो, हे आपण पाहिलेच आहे. उदा. ‘कुशल’ व ‘प्रवीण’ या शब्दांचे कुश जातिचे दर्भ वेचून काठणारा व उत्तम प्रकारे वीणा वाजविणारा हे मूळ अर्थ आहेत. पण आता कोणत्याही कामात तरबेज, चतुर असलेला असा व्यापक अर्थ त्यांना प्राप्त झालेला आहे. पूर्वी संस्कृत ‘तेल’ शब्दाचा मूळ अर्थ तिळापासून काढलेले तेल असा होता. आता रोंगदाणा, मोहरी, करडई यांचेही तेल असा व्यापक संदर्भ त्या शब्दाला प्राप्त झाला आहे.

‘गोष्ठ’ म्हणजे गाई ठेवण्याची जागा. पण आता बैल, म्हैस ठेवण्याच्या जागेला ‘गोठा’ म्हणतात. साम्यमूलक अर्थविस्ताराप्रमाणे साहचर्यमूलक अर्थविस्ताराही घडून येतो. उदा. ‘वेणीफणी’, ‘भाकरीभाजी’, ‘चहापाणी’ म्हणजे फक्त उच्चारलेल्या वस्तू नसून त्याहून थोडेफार अधिक असो अर्थ घेतला जातो.

३) अर्थान्तर :

एखादा शब्द जेव्हा आपल्या जुन्या भाषिक संदर्भाचा त्याग करून संपूर्णपणे नव्या भाषिक संदर्भात वापरला जाऊ लागतो, तेव्हा अर्थान्तराची प्रक्रिया घडून येते. ऋग्वेदामध्ये सुरुवातीच्या ऋचात ‘असूर’ हा देवतावाचक शब्द आहे. परंतु पुढे त्याचा अर्थ ‘राक्षस’ असा झाला.

ब्लूमफील्डच्या मते अर्थातरप्रक्रिया दोन टप्प्यांनी घडते. प्रथम अर्थविस्तार होऊन एखादा शब्द जुन्या व नव्या अशा दोन्ही संदर्भात वाक्यात वापरला जाऊ शकतो. कालप्रवाहामध्ये

अर्थसंकोचाच्या प्रक्रियेचे जुने संदर्भ पूर्णपणे वगळले जातात व तो शब्द फक्त नव्या संदर्भातच वापरला जाऊ शकतो. वर उल्लेखिलेला Meat हा शब्द ‘खाद्यपदार्थ’ या अर्थी प्रचारात होता. अर्थविस्तार होऊन तो ‘प्राण्यांच्या शरीरातील खाण्याजोगा भाग’ या अर्थाही वापरला जाऊ लागला. नंतर अर्थसंकोच होऊन ‘प्राण्यांचे मांस’ इतकाच त्याचा अर्थ सीमित झाला.

४) वस्तुरुपान्तर :

वरील प्रक्रियांव्यतिरिक्त आणखी एक चौथा प्रकार भाषावैज्ञानिक मानतात. प्रत्यक्ष शब्दाच्या आकारात, स्वरूपात बदल न घडताही शब्दामुळे व्यक्त होणाऱ्या वस्तुच्या स्वरूपात बदल घडून येतो, तिला ‘वस्तुरुपान्तराची प्रक्रिया’ म्हणतात. मराठीतील ‘शेगडी’ हा शब्द आता ‘गॅस’ ची किंवा ‘विजेची शेगडी’ या संदर्भात वापरता येतो. अशा प्रकारे या प्रक्रियेचा समावेश अर्थान्तरात न करता वस्तुरुपान्तर प्रक्रियेत केला जातो.

वरील वर्गीकरणांचा तुलनात्मक विचार करता दुसरे संदर्भाधिष्ठित वर्गीकरण अधिक शास्त्रशुद्ध वाटते.

आदानप्रक्रिया - स्वरूप, कारणे व प्रकार :

भिन्न भिन्न भाषा बोलणारे लोक एकत्र आले की एकमेकांच्या भाषांतील शब्द, उच्चारण, वेगळे अर्थ व्यक्त करणारे शब्द असे अनेक भाषिक विशेषांचे आदानप्रदान (घेणे - देणे) सुरु होते व त्याचे भाषेवर फार दूरगामी परिणाम होतात. विभिन्न भाषकांच्या चालीरीती, खाणेपिणे, आचारविचार, वापरातील - वस्तू, सणसमारंभ, धार्मिक विधी स्वीकारले की त्याबरोबर तदवाचक शब्दही येतात. कारण या गोष्टी पूर्वी आपल्या समाजात नसल्यामुळे भाषेतही नव्हत्या, मुसलमानांचा पोशाख आपण स्वीकारल्याबरोबर ‘जामानिमा’ हा शब्द आला. इंग्रजांचा पोशाख स्वीकारल्यावर ‘हॅट’, ‘बूट’, ‘कोट’, ‘शर्ट’, ‘टाय’ हे शब्द कालांतराने मराठी भाषेच्या शब्दसंग्रहाचाच भाग होऊन बसले.

शब्द, प्रत्यय, प्रत्ययसहित शब्द व वाक्यरचना या भाषेच्या सर्व क्षेत्रांत आदान होते. शब्द हे मुक्त रूपिम असतात व प्रत्यय हे बद्द रूपिम असतात. त्यामुळे आदान क्रियेत शब्दांचे प्रमाण हे जास्त असते तर प्रत्ययाचे प्रमाण कमी असते.

आदत्त शब्दाचा जातिदृष्ट्या विचार करता असे दिसून येते की, अन्य भाषेतून सर्वाधिक प्रमाणात नामे घेतली जातात. कारण नव्या संस्कृतीशी संबंध आला की नव्या कल्पना, वस्तू यांचा जास्त परिचय होतो. न्हाणिघर ऐवजी बाथरुम, ‘सहल’ ऐवजी ‘पिकनिक’, ‘दूरदर्शन’ ऐवजी ‘टि. व्ही.’, ‘दूरध्वनी’, ‘ऐवजी ‘टेलिफोन’ इत्यादी. पेशवेकाळात इंग्रजी विशेषनामाचे विचित्र उच्चार मराठीत आले. ‘पोटसाहेब’ (फोर्ड), ‘घमंडी’ (कॅर्वेशडिश), ‘शीट’(सीट), ‘आनराबल’ (ऑनरेबल). याशिवाय, कानडी, तेलगु गुजराती या शेजारभाषेतून, कोकणी, वऱ्हाडी, खानदेशी इत्यादी बोलीतून तिच्यामध्ये नातेसंबंध, पक्वात्रे, नित्योपयोगी वस्तू एतद्विपयक कितीतरी शब्द आलेले दिसतात.

शब्दांप्रमाणे काही प्रत्ययही भाषेत आदान केले जातात. ‘बे’, ‘ना’, ‘कम’, ‘ऐन’, ‘गैर’, ‘बिना’ इत्यादी पूर्व - प्रत्यय (Pre Fixes) व ‘खोर’, ‘गिरी’, ‘दार’, ‘बाज’ इत्यादी बरेच प्रत्यय (Suffixes) फार्सीतून मराठीत आले. त्यांतील काही प्रत्यय मराठीपुरते उत्पादनक्षम ठरतात. उदा. ‘गैरवर्तन’, ‘गैरप्रकार’, ‘ऐन वेळी’, ‘ऐन दुपारी’, ‘किल्लेदार’, ‘जमादार’, ‘भांडखोर’, ‘दंगलबाज’, इत्यादी.

इंग्रजीतून अनेक शब्द मराठीमध्ये आले असले तरी प्रत्ययांबाबंत विचार करता ‘सब’ (Sub) सारखा पूर्व - पत्यय व ‘स’ (S) सारखा उत्तर प्रत्यय एवढाच विचारात घ्यावा लागेल. ‘सब’ हा पूर्वप्रत्यय मराठी शब्दांना लागत नाही. सबइन्स्पेक्टर, सबजज्ज असे इंग्रजी शब्द मराठीने जसेच्या तसे आदत केलेले आहेत. ही स्थिती अनेकवचनी ‘S’ प्रत्ययाची दिसते. उदा. ‘कॉलेजेस्’, ‘टिचर्स्’, ‘वर्कर्स्’, इत्यादी. कारण हे प्रत्यय मराठीमध्ये उत्पादनक्षम ठरुन नामांना लागू शकत नाहीत. याचप्रमाणे एस.टी., एच.एम.टी., सिडको यासारखे अनेक शब्द संक्षेपलेखनातून रुढ झाले आहेत. आदान केलेला शब्द भाषते हळ्ळूहळू रुजतो. मग भाषा तो पूर्णपणे आत्मसात करते. मग ‘पेन्सिल’, ‘टेबल’ यासारख्या परकीय शब्दांना लिंग लाभते. त्यांचे सामान्यरूप होते, विभक्तिप्रत्यय लागतात व तो शब्द पूर्ण मराठी होतो. उदाहरणार्थ ‘पेन्सिल’ (स्त्री.), ‘टेबल’ (नपु.) ‘पेन्सिलीला’, ‘टेबलावर’ इत्यादी. कधीकधी आदान केलेल्या शब्दांना प्रतिशब्द म्हणून मराठीत भाषांतरित शब्द नव्याने तयार होतात. उदाहरणार्थ - ‘रनाऊट’ - ‘धावचीत’, ‘क्रिकेट’ - ‘चेंडूफळीचा डाव’ सर्व भाषांची आदान प्रक्रिया सारखी नसते. आदत शब्द कोणत्या प्रकारे घ्यायचा याविषयी प्रत्येक भाषा स्वतंत्र असते.

आदान प्रक्रियेचे स्वरूप पाहिल्यानंतर भाषिक आदानाची काही कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) अनुकरण प्रवृत्ती.
- २) अभिव्यक्तीची गरज.
- ३) प्रतिष्ठितपणाचे लक्षण.

अनुकरणाची वृत्ती ही माणसामध्ये उपजत असते. यामुळे जे आपल्याला आवडते, त्याचे चटकन अनुकरण केले जाते. हे अनुकरण शब्द, वाक्य यांबाबतही दिसते. उदा. ‘Oh God’, ‘happy Diwali’, ‘Thank you’, ‘Excuse me’ यासारखे शब्द मराठी माणूस सहजतेने वापरतो.

स्वतःच्या अभिव्यक्तीची गरज भागविणे हे आदान प्रक्रियेतील महत्त्वाचे कारण आहे. दुसऱ्या भाषेतील आचारविचार, वस्तू, अन्नपदार्थ अधिक चपखल वाटत असतील तर त्याच शब्दांचा स्वीकार माणूस पटकन करतो. उदा. ‘सायकल’, ‘पेन’, ‘शर्ट’, ‘ब्लाऊज’, ‘आइस्क्रिम’, ‘बिस्किट’, ‘बिर्याणी’ इत्यादी असंख्य शब्द अभिवर्यक्तीची गरज भागविणे यासाठी स्वीकारले जातात.

प्रतिष्ठितपणाचे लक्षण म्हणूनही भाषेमध्ये आदान प्रक्रिया घडताना दिसते. सर्वसाधारण मराठी कुटबिंतील मुलेही आई-वडिलांचा उल्लेख ‘मम्मी-डॅडी’, सहल म्हणून ‘पिकनिक’, शिक्षक म्हणून ‘टिचर’ असा उल्लेख केवळ प्रतिष्ठा संपादन करणे, या हेतूने करीत असतात.

आदानाचे प्रकार :

ब्लूमफील्डने दोन भाषिक समाजातील संबंधाचे स्वरूप व आदानाची सर्वसाधारण दिशा यावर आधारलेले असे आदानाचे पुढील प्रकार मानले आहेत.

१) सांस्कृतिक आदान (Cultural Borrowing) :

परस्पर संपर्क आला की आदान प्रक्रियेस पोषक परिस्थिती निर्माण होते. हा संपर्क दोन व्यक्तिबोली बोलणाऱ्यांचा असतो किंवा शेजारभाषांचा मराठी - गुजराथी, भिन्न वंशीय मराठी - कन्नड यांचा येऊ शकतो. दोन भिन्न संस्कृती एकमेकाच्या संपर्कात आल्या की आदान प्रक्रिया सुरु होतो. इंग्रजी जहाज व्यवसायतील अनेक शब्दांचे आदान डचमधून झाले आहे. उदा. Freight, leak, pump, yacht इत्यादी. opera, piano हे संगीतविषयक शब्द इटालियनमधून इंग्रजीमध्ये आले. मराठीत पचडी, कडबू हे कानडी पदार्थ व शब्द रुळले आहेत. तर 'मसाला डोसा', 'इडली सांबार', 'खमण ढोकळा' हे शब्द भारतातील इतर प्रांतांकडून स्वीकारले गेले आहेत. असे आदान-प्रदान दोन्ही प्रांतांमध्ये होत असते.

२) संनिहित आदान (Intimate Borrowing) :

भौगोलिक कविं राजकीय दृष्ट्या एकच गणल्या गेलेल्या समाजात ज्या वेळी एकापेक्षा अधिक भाषा बोलल्या जातात व आदान प्रक्रिया होते, त्याला ब्लूमफील्डने 'संनिहित आदान' हे नाव दिले आहे. इस्लामी राजसत्ता महाराष्ट्रात स्थिरपद झाल्यावर मराठीने अशा प्रकारचे जेत्यांच्या फार्सी भाषेतून अनेक शब्द स्वीकारले, अरबी तुर्की भाषांमधून फार्सीने आदान केलेले शब्दही मराठीत आले. उदा. -

युद्धविषयक - चिलखत, लगाम, खंजीर, तोफ, निशाण, बंदूक इत्यादी.

वास्तु / बांधकाम - जमीन, गिलावा, इमारत, गच्छी, दरवाजा.

वास्त्रविषयक - सदरा, कुडता, पायजमा, झागा, इत्यादी.

संगीतविषयक - तबला, नगारा, कवाली, मैफल, गजल, जलसा, इत्यादी.

लेखनविषयक - दौत, शाई, कागद, इत्यादी.

खाद्यपदार्थ - बिर्याणी, खिमा, फालुदा याप्रमाणे इंग्रजीतील अनेक शब्द मराठीमध्ये आले.

काही वेळा अन्य भाषिक लोक एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात स्थलांतर करतात त्यावेळी संनिहित आदान घडून येते. उदा. अमेरिकेमध्ये जर्मन, इटालियन, हंगेरियन, स्पॉनिश इत्यादी भाषा बोलणारे लोक स्थायिक झाले तेव्हा अशीच स्थिती निर्माण झाली.

३) बोलीमधील आदान (Dialect Borrowing) :

ज्यांच्याकडे सत्ता, प्रतिष्ठा आहे त्यांच्या वागण्याबोलण्याचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती समाजामध्ये अधिक दिसते. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व्यवहाराची केंद्र ही भाषिक आदानाची मुख्य केंद्रे बनतात. शहरातून आलेला नवा शब्दप्रयोग खेड्यातील लोक हौसेने करतात. आधुनिक इंग्रजी - लंडन नमुन्याची, आधुनिक फ्रेंच - पेरिस नमुन्याची, तर आधुनिक मराठी - पुणेरी वळणाची बोली; याच कारणामुळे झालेली आहे.

हॉकेटने केलेले आदान प्रक्रियेचे वर्गीकरण :

हॉकेट या भाषावैज्ञानिकाने आदानाचे पुढील प्रकार सांगितलेले आहेत.

१) शब्दादान (Loan Word) :

जेव्हा भिन्न भाषा असलेल्या भिन्न संस्कृतीच्या लोकांकडून आपण काही चालीरीती, वस्तू वा कल्पना स्वीकारतो तेव्हा आपल्या भाषेत त्या चालीरीतींचे, वस्तूंचे वाचक शब्द नसल्यामुळे आपण ते शब्दही त्या परभाषेतूनच स्वीकारतो. उदाहरणार्थ - 'रेडिओ', 'कॅसेट',

‘ट्यूबलाईट’, ‘फ्रिज’, ‘टी.व्ही.’, इत्यादी. इंग्रजी शब्द आपण जसे स्वीकारले आहेत, तसेच पोर्टुगीज भाषेतून ‘बटाटा’, ‘साबण’, ‘तोफ’ हे शब्द घेतले आहेत. ती वस्तू आली की तिच्यामागील संकेतासह तो शब्दही येतो.

२) रूपांतरादान (Loan Shift) :

काही वेळा परभाषेतील शब्द स्वीकारण्यापेक्षा त्या शब्दांबरोबरच स्वभाषेतलाच शब्द त्या अर्थाने वापरला जाऊ लागतो. ‘साखरपुडा’ या शब्दातील साखरेचा पुडा भावी वधूच्या हातात देणे हा त्या समारंभाचा अर्थ, पण आता ‘एंगेजमेंट’ हा प्रतिशब्द वापरला जाऊ लागला. इंग्रजीतील ‘सॉनेट’ या काव्यप्रकारासाठी त्याच्याशी ध्वनिसाम्य दाखविणारा, मराठी वळणाचा ‘सुनीत’ हा शब्द निर्माण झाला. इंग्रजीतील ‘Responsible’ या शब्दाला प्रतिशब्द ‘जबाबदार’ हा मराठीत दोन अर्थानी वापरला जातो. ‘कुटुंबातील जबाबदार व्यक्ती’ (कर्तव्याचा भार उचलणारा) किंवा ‘सरकार लोकसभेला जबाबदार आहे’ (येथे ‘जबाबदार’ म्हणजे इंग्रजीतील answerable या अर्थी वापरला जातो. या संदर्भात हॉकेट म्हणतात - ‘If the model is a form with two different ranges of usage. Only one of which is matched by a form in the borrowing language. The borrower may extend his native form to the other range of usage of the model’.

३) भाषांतरादान :

परभाषेतील आदान केलेला शब्द दोन किंवा अधिक रूपिमांनी बनलेला जोडशब्द असेल तर त्या रूपिमांना समानार्थी अशी स्वभाषेतील रूपिमे एकत्र करून नवीन शब्द बनविला जातो. उदाहरणार्थ, विकेटकिपर - ‘यष्टिरक्षक’, लिपस्टिक - ‘ओष्टसलाका’, हनिमून - ‘मधुचंद्र’, असे शब्द बनवण्यातील फायदा असा की, पूर्वी न केलेले अर्थाचे शब्दीकरण भाषा करते. त्यासाठी स्वभाषेतील रूपिमांचाच वापर केल्याने या शब्दांचा चेहरामोहरा परका वाटत नाही आणि ते भाषते सहज रुळतात, पण याचा अतिरेक मात्र हास्यास्पदही ठरते. ‘सवयंप्रेरिक’ हा ‘ऑटोमोबाईल’ साठी कितीही अर्थपूर्ण शब्द वाटला तरी ‘मोटार’ हा शब्द मराठीत रुळला, याचप्रमाणे सिंहाचा वाटा (‘लायन्स शेयर’), पांढरा हत्ती (‘व्हाइट एलिफंट’) हे वाक्प्रचारही रुळले.

४) संमिश्रादान (Loan Blend) :

शब्दादान व रूपांतरादान या दोहोंचे मिश्रण होऊन मराठीत काही विचित्र शब्द बनविण्याची प्रवृत्ती दिसते. त्यातील काही भाग आदान - शब्द असतो, तर काह रूपांतरित / भाषांतरित असतो. उदा. ‘खाणेबल’, ‘वाचणेबल’, ‘टाइमशीर’, ‘पॉवरबाज’ असे शब्दप्रयोग सहजगत्या केले जातात. येथे इंग्रजी able प्रत्यय, फार्सीतील ‘बाज’ शब्द इंग्रजी ‘पॉवरला’ जोडून लिहितात. रेल्वेस्थानक, शाळामस्तर, जिमखाना, धनदौलत ही आणखी काही उदाहरणे.

५) उच्चारणादान (Pronunciation Borrowing) :

समाजातील प्रतिष्ठितांच्या प्रमाणभाषेतील उच्चाराचे आदान करण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. खेडवळ, ग्रामीण बोली बोलणारे लोक प्रमाणभाषा बोलणाऱ्यांशी संबंध आल्यावर ‘हता’ ऐवजी ‘होता’, ‘ह्य’ ऐवजी ‘होय’, ‘न्हव’ ऐवजी ‘नव्हे’ असे उच्चार स्वीकारतात. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत शिकणारी मुले इंग्रजीच्या संसर्गाने मराठीतील ‘फ’ या वर्णाचा उच्चार इंग्रजीप्रमाणे करतात. म्हणजे दोन ओठ जुळवून उच्चार न करता, वरचे दात व खालचा ओठ यांच्या स्पर्शातून उच्चार करतात. तसेच ‘राम’, ‘कृष्ण’, ‘योग’ यांचे उच्चार ‘रामा’, ‘कृष्णा’, ‘योगा’ असे करतात.

६) व्याकरणादान (Grammatical Borrowing) :

एका भाषेकडून दुसऱ्या भाषेकडे महत्त्वाचे व्याकरणिक घटक बहुधा प्रत्यक्षपणे स्वीकारले जात नाहीत, पण अप्रत्यक्षपणे हे आदान होते. 'जमीनदार', 'दिलदार' या फार्सी शब्दातील 'दार' हा प्रत्यय मराठीने प्रत्यय म्हणून स्वीकारला. कारण 'दिल' हा 'दिलदार', 'जमीन' व 'जमीनदार' असे मूळ शब्द व प्रत्ययासकट मूळ शब्द असे दोन्हींचे आदान मराठीने केल्यामुळे प्रत्ययांचे वेगळेपण लक्षात घेऊन तेही स्वीकारले गेले. मराठी शब्दंना हे फार्सी प्रत्यय लागून नवे शब्दही तयार झाले. उदाहरणार्थ - 'चवदार', 'पाणीदार', 'गी' हा प्रत्यय लागून 'पोटगी', 'देणगी', 'रवानगी' हे शब्द बनले.

पिजिन व क्रिओल भाषा :

आदानाची आत्यंतिक अवस्था म्हणजे पिजिन भाषा. दोन भिन्न भाषिक समाज एकमेकांशी संपर्क साधू लागतात. पण संदेशन करु शकणअरी सामाईक भाषा त्यांना येत नसते. त्या त्या स्वभाषते परिवर्तन होण्याची शक्यता असते. किंवा या संपर्कातून नवी संकरित भाषा निर्माण होण्याचीही शक्यता असते. एखादा समाज दुसऱ्या समाजाच्या भाषेचेच आदान करतो. त्या भाषेवर वेगवेगळे संस्कार करतो, दुसऱ्या भाषेतून मोठ्या प्रमाणावर शब्दसंग्रह घेतो. व्याकरणव्यवस्थाही स्वभाषा व परभाषा या दोहोंची असते. स्वनांचे उच्चारण स्वभाषेवरुनच बरेचसे घेतलेले असते. मात्र या नव्या पिजिन भाषेचे कार्यक्षेत्र मार्यादित असते. तिचा वापर प्रवार, व्यापारक्षेत्र, गुप्तसंदेशवहन अशा मर्यादित प्रमाणात होतो. संपर्क साधण्याच्या गरजेतून ही भाषा निर्माण झालेली दिसते. दुसरी भाषा चांगली बोलता येऊ लागल्यावर, पिजिन भाषा बोलण्याची गरज नाहीशी होते. पण काही वेळा पिजिन भाषा टिकून राहाते, तिचा निजभाषा म्हणून स्वीकार केला जातो. साहजिकच तिचे कार्यक्षेत्र विस्तारते. त्या विकसित होतात. अशा रीतीने तयार झालेल्या नव्या विकसित भाषांना 'क्रिओल भाषा' म्हणतात. मुंबईत विविध धर्माचे, जातीचे बहुभाषक लोक राहातात, या सर्वांची परस्परांची संपर्क भाषा हिंदी आहे. पण ही 'शुद्ध' हिंदी नाही. ती उत्तर प्रदेशी, महाराष्ट्रीय दाक्षिणात्य सान्यांची संपर्क भाषा आहे.

पिजिन प्रक्रिया - क्रिओल प्रक्रिया व यांच्या आधारे मराठीच्या निर्मितीचा विचार साऊथर्थ्य यांनी केला आहे. - "द्रविड भाषा बोलणाऱ्या समाजातील काही गटांना महाराष्ट्रीय प्राकृत बोलणाऱ्या आर्याशी संबंध आल्यावर महाराष्ट्री प्राकृत स्वीकारातान द्रविडांनी स्थानिक किंवा निजभाषेनुसार तिचे स्वरूप काही प्रमाणात बदलले. यातून 'पिजिन प्राकृत' तयार झाली. पुढे आर्याच्या सांस्कृतिक प्रभावामुळे या द्रविडांनी आपल्या भाषेचा त्याग केला व पिजिन प्राकृत निजभाषा म्हणून स्वीकारली. तिचा विकास होऊन मराठी ही अशा प्रक्रियेतून तयार झालेली 'क्रिओलाइझड प्राकृत भाषा असावी.' या म्हणण्यात काही तथ्यांश असावा. कारण महाराष्ट्री प्राकृत ही भिन्न भाषकांची ग्रंथभाषा होती. दुसरे म्हणजे मराठी ही कोणत्याही एका प्रकृत या अपभ्रंशापासून निघाली असे म्हणतात येत नाही. तिसरे, महाराष्ट्रात भिन्न भिन्न प्राकृत बोलणारे भिन्न समाज होते. (राष्ट्रिक लोक - 'शौरसेनी' बोलत, महाराजिक - 'मागधी', महाराष्ट्रीय - 'माहाराष्ट्री', 'वैराष्ट्रीक व आभीर - 'अपभ्रंश' बोलत.) तेव्हा शौरसेनी, मागधी, महाराष्ट्री, अपभ्रंश व उत्तरेकडील काही बोली, द्रविडांच्या भाषा या सर्वांच्या मिश्रणातून मराठी बनली.

अशी ही आदानप्रक्रिया तिच्यामुळे भाषेचा चेहरामोहरा बदलतो. शब्दसंग्रहात भर पडते. अर्थ प्रगटीकरणासाठी शब्दरूप मिळते. कधीकधी व्यक्तारणिक आदान होऊन भाषेच्या संरचनेवर परिणाम होतो. आदान केलेले शब्द भाषते लगेच रुळत नाहीत. कालांतराने त्यांचे स्वभाषेतील

व्याकरणिक स्थान ठरते. त्या शब्दांची जात ठरते. त्यांना लिंग, वचन, विभक्ती, सामान्यरूप, आख्यातप्रत्यय, इत्यादी व्याकरणिक वैशिष्ट्ये लाभतात. ते शब्द त्या भाषेचे होऊन जातात. त्याचे परकेपणा नष्ट होते. एका भाषेचा दुसऱ्या भाषेवर काही वेळा इतका पगडा बसतो की कालांतराने दोन भाषांतील कोणती भाषा ग्राहक व कोणती प्रदायक आहे, हे ओळीखणेही कठीण जाते. भाषेची अभिव्यक्तक्षमता आदान - प्रक्रियमुळे वाढते हे निश्चित. तसेच प्रत्येक भाषेच्या संदर्भात आदान - प्रक्रिया अपरिहार्यपणे घडते. त्यामुळे भाषा भ्रष्ट न होता एका अर्थाने समृद्धच होत जाते.

मराठी भाषेची पूर्वपीठिका

आर्य भारतीय भाषांमधील परिवर्तन :

कोणतीही भाषा एकाएकी निर्माण होत नाही. भाषेच्या जन्माची प्रक्रिया प्रदीर्घ काळ चालूच असते. एखादी भाषा लोप पावून दुसरी भाषा जन्माला येण्याच्या संक्रमणावस्थेमध्ये दोन्ही भाषांच्या खुणा दिसत असतात. एक भाषा हळुहळू होत असतो. आज प्रचलित असलेल्या भाषेला अनेक शतकांचा इतिहास असतो. या इतिहासाचा अभ्यास करणे म्हणजेच तिची पूर्वपाठिक समजून घेणे होय.

भाषा परिवर्तनशील असल्यामुळे काळाच्या ओघात तिच्या स्वरूपामध्ये बदल होतच असतात. कधी हे बदल व्यक्तिगत पातळीवर होतात, कधी एखाद्या समूहाकडून सामूहिकरीत्या होतात. जेव्हा या बदलांना विस्तृत, व्यापक स्वरूप येते व ते ती भाषा बोलणाऱ्या मोठ्या समाजाकडून स्वीकारले जातात, तेव्हा ते भाषेते स्थिर होतात. आपण सर्वजण रोज या भाषाप्रक्रियेत सहभागी होत असतो. पण हे बदल सूक्ष्म रीत्या व हळुहळू होत असल्यामुळे ते आपल्या लक्षात येत नाहीत. ते भाषेते स्थिर, रुढ झाले की मग त्यांची नोंद घेतली जाते. कधी भाषेच्या शब्दांच्या उच्चारात फरक पडतो तर कधी त्यांचा अर्थ बदलतो. काही शब्दांमागील संकेत नष्ट झाल्यामुळे ते काळाच्या ओघात नष्ट होतात, तर कधी आदानप्रक्रियेमुळे नवे शब्द दुसऱ्या भाषेतून स्वीकारले जातात. अशाप्रकारे भाषेच्या व्याकरणिक अवस्थेतही बदल होत असतात. अशा आर्यभारतीय भाषाकुलाच्या तीन अवस्था पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) प्राचीन अवस्था :

- अ) वैदिक संस्कृत - सुमारे इ. स. पूर्व १५०० ते १०००.
- ब) पाणिनी - उत्तरकालीन (अभिजात) संस्कृत - इ.स. पूर्व १००० ते इ.स. चे ४ थे, ५ वे शतक.

२) मध्य अवस्था :

- अ) प्राकृत - इ.स. पूर्व ६०० ते इ.स. ६००.
- ब) अपभ्रंश - सुमारे इ. स. ४०० ते इ.स. १२००.

३) अर्वाचीन अवस्था :

- अ) मराठी, गुजराती, हिंदी इत्यादी आधुनिक भारतीय भाषा.
- ब) मराठी इ. स. १००० पासून पुढे.

१) आर्यभारतीय भाषाकुल - प्राचीन अवस्था :

या भाषाकुलातील प्राचीन भाषा म्हणजे संस्कृत. संस्कृतचे, वैदिक संस्कृत आणि पाणिनी - उत्तरकालीन (पाणिनीय) किंवा अभिजात संस्कृत (classical) असे भेद होतात.

वेद व यांचे आनुषंगिक वाड्मय यावरुन वैदिक संस्कृतचे भाषिक रूप समजते. पण वेदांच्या पूर्वोदेखील भाषा बोलली जात होतीच. त्यावेळचा भाषेचा कोणताच पुरावा उदाहरणार्थ - ग्रंथ, नाणी, शिलालेख, ताम्रपट इत्यादी उपलब्ध नसल्यामुळे आपण पूर्ववैदिक भाषेविषयी केवळ अनुमाने बांधू शकतो. वैदिक व वेदपूर्वकालीन वाड्मय, पाणिनीय संस्कृत, प्राकृत व इतर पाश्चात्य आर्य भाषा या सर्वाचा तौलनिक अभ्यास, त्याचप्रमाणे आधुनिक बोलींमध्ये जे चमत्कारिक भाषिक प्रयोग सापडतात ते, ही सर्व साधने विचारात घेऊन आपण हे अंदाज बांधून पूर्ववैदिक भाषेचे पुनर्रचना करू शकतो. उदाहरणार्थ, मराठी - 'जाला', 'जहाला', 'झाला' अशी रुपे रुढ आहेत. 'अस' - 'असणे' या धातूचे कर्मणी भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण वैदिक संस्कृत किंवा पाणिनीय संस्कृतमध्ये उपयोगात आणल्याचे आढळत नाही. मग मराठीमध्ये ते कोटून आले? त्याची उत्पत्ती कशी शोधावयाची? द्रविडी वा इतर भाषांतून जर ते आले नसेल तर वेदपूर्वकालीन भाषेचा तो अवशेष राहिला असावा. मराठी 'झाला', 'झाला', इत्यादी रूपांतील मुळ 'जाल' रूपाची उपपत्ती अशी आहे, अ + सत् > अस्त् > स्त ('अस' धातू आद्य 'अ' लोप पावतो) स्त > त (स्वरभक्ती > दोन व्यंजनांत मध्ये स्वर आला) सत् > जअ (प्राकृतमधील रूप). 'जअ' या रूपाला मराठीतील भूतकाळाचा 'ल' प्रत्यय लागला 'जअल' - 'जाल' - 'झाल' असे रूप झाले. हे धातुसाधित विशेषण असल्यामुळे तिन्ही लिंगी, दोन्ही वचनी नामाप्रमाणे चालते. उदाहरणार्थ, झाला-ली-ले, झाले-त्या-ली. मराठी दुसरे एक 'झाले' रूप आहे. ते संस्कृत धातू जन-जन्मणे यापासून निघाले आहे. 'अस' धातूच्या रूपाशी त्याचा संबंध नाही. हा फरक पुढीलप्रमाणे आहे. 'पूर्वी रामचंद्र नावाचा राजा झाला. ('अस' धातू) त्याला लव नावाचा मुलगा झाला. ('जन' धातू) जन्मला.' तेव्हा मराठीतील काही रूपांची उत्पत्ती पूर्ववैदिक भाषांच्या खुणा सांगते. जुन्या मराठीतील भविष्यकाळाचे रूप 'असैल' हे देखील वेदपूर्वकालीन भविष्यकाळी रूप 'असिष्यत' यावरुन आले असावे.

वैदिक संस्कृत (इ.स. पूर्व १५०० ते इ. स. पूर्व १००० सुमारे)

वैदिक साहित्याच्या अंतर्गत संहिता, ब्राह्मणग्रंथ, आरण्यक व उपनिषदे यांची गणना होते. संहिता ते उपनिषद येथेपर्यंत भाषेचे झालेले परिवर्तन स्पष्टपणे जाणवते. सर्वात प्राचीन भाषिक नमुना ऋग्वेदात आढळतो. वेदांचे संस्कृत एकाच प्रकाचे नाही. म्हणजेच वेदांची रचना भिन्न भिन्न काळी झाली असावी.

वेदांप्रमाणे ब्राह्मण ग्रंथांची भाषाही स्वरयुक्त आहे. नामे, क्रियापदे दोहोंत सारखीच चालतात. वाक्यरचना सारखीच आहे.

वैदिक संस्कृतची काही भाषिक वैशिष्ट्ये :

- १) अ, इ, उ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, हे स्वर आढळतात.
- २) मूर्धन्य उच्चार 'ट' वर्गातील वर्ण आणि 'ळ' आहेत. (झडो - युरोपियन भाषते नसलेले हे उच्चार द्रविडीमधून आले असावेत.)
- ३) विशेषण नामाप्रमाणे चालतात.

- ४) भाषिक रूपांची समृद्धी दिसते. उदाहरणार्थ - तीन लिंगे, तीन वचने, आठ विभक्ती, परस्मैदी व आत्मनेपदी धातू, काळ व अर्थ मिळून दहा आख्याते.
- ५) भूतकाळाची तीन रुपे दिसतात.
- ६) भविष्यकाळ दर्शविष्णासाठी 'स्य' प्रत्ययी रुपे आढळतात, कालवाचक क्रियापदांची अशी नियमित रुपे इंडो युरोपियन भाषेत आढळत नाही.
- ७) मूळ इंडो-युरोपियन भाषेतील 'अ', 'इ', आणि 'ओ' या हस्त स्वरांचे वैदिक संस्कृतमध्ये 'अ' या एकाच स्वरामध्ये रूपांतर होते.
- ८) मुळातील अति हस्त 'अ' चा 'इ' होतो.
- ९) 'ट' हा मूर्धन्य वर्ण नव्याने आला आहे.
- १०) मुळातील तीन प्रकारचे 'क' वर्ग वैदिक संस्कृतमध्ये नाहीत. 'क्व' चे 'क' किंवा 'च' मध्ये भेदन होते.
- ११) 'स' बरोबरच 'श' व 'ष' घर्षक आढळतात.
- १२) 'ए' आणि 'ओ' या स्वरांपुढे 'अ' स्वर आला तरी संधी होत नसे. उदाहरणार्थ - 'उप प्रयत्ना अध्यरम्। सुजाते अश्व सूनृते।'
- १३) षष्ठीचा द्योतक 'स' सामासिक शब्दांमध्ये येतो. उदाहरणार्थ वाचस्पतिः
- १४) वैदिक भाषेमध्ये मध्यस्वनागम मोठ्या प्रमाणात होत असे. उदाहरणार्थ - 'तन्चम्' - 'तनुवम्', 'विश्वम्' - 'विषुवम्', 'स्वर्गो' - 'सुवर्गो.'
- १५) प्रथमेचे एकवचन - 'ब्राह्मणासः', 'नरासः', 'देवासः' (पाणिनीय संस्कृतातील हीच रुपे 'ब्राह्मणः' 'नराः' 'देवाः' अशी होतात.)
- १६) 'आत्मन्' मधील 'आ' चा लोप होतो. उदाहरणार्थ - 'त्मना देवेभ्यः।'
- १७) 'प्र' आणि 'सम्' इत्यादी उपसर्ग पादपूरणासाठी दोनदा येतात. उदाहरणार्थ - 'प्रप्रायमग्निः', 'संसमिद्युवसे' इत्यादी.

वैदिक भाषेच्या या मुख्य खुणा आहेत. बाकी बच्याच भाषिक वैशिष्ट्यांच्या बाबतीत (उदा.शब्दसंग्रह, व्याकरणिक संरचना, इत्यादी.) पाणिनी - उत्तरकालीन संस्कृतसारखेच तिचे रूप आहे.

२) पाणिनी - उत्तरकालीन (अभिजात) संस्कृत :

(इ.स. पूर्व १००० वे इसवी सनाचे चौथे, पाचवे शतक)

पाणिनी - उत्तरकालीन (अभिजात) संस्कृत म्हणजे वैदिक भाषेचीच पुढची अवस्था आहे. म्हणून वैदिक भाषेमध्ये व तिच्यामध्ये मूलभूत भेद नाहीत. अभिजात संस्कृतमध्ये रामायण, महाभारत ही महाकाव्य, कालिदार, भवभूति आदींची काव्यनाटके, शंकराचार्य - रामानुज आदींची भाष्ये, पाणिनी - पंतजली यांची व्याकरणे असे समृद्ध व विपुल वाडमय आढळते. ही भाषा केवळ ग्रांथिक नव्हती. ती बोलीच्या स्वरपात अस्तित्वात होती. याचे कारण उच्चार, प्रत्यय व प्रयोग यामध्ये बदल होते गेले, याचाच अर्थ ती बोलली जात होती.

अभिजात संस्कृत ही वैदिक संस्कृतचीच उत्तरकालीन अवस्था असल्यामुळे त्यांच्या स्वनव्यवस्थेमध्ये फारसा फरक पडत नाही.

पाणिनी - उत्तरकालीन संस्कृतची भाषिक वैशिष्ट्ये.

- १) ऋग्वेदाच्या प्राचीन मंडलामध्ये केवः 'र' आढळतो. दहाव्या मंडलापासून 'र' व 'ल' हे दोन्ही स्वन आढळतात. नंतर 'ल' अधिक आढळतो.
- २) मूर्धन्य उच्चार असलेले शब्द जास्त आढळतात.
- ३) सामाजिक शब्द करण्याची प्रवृत्ती तशीच टिकविली जाते.
- ४) आदत्त शब्द (दुसऱ्या भाषेपासून घेतलेले, आदान केलेले शब्द) अधिक प्रमाणात आढळतात. उदाहरणार्थ, द्रविड भाषाकुलातून आलेले शब्द - 'आलस्', 'काक', 'कुंतल' इत्यादी, ऑस्ट्रिक शब्द - 'कबरी' (केस) 'आपीड' (मुकुट) इत्यादी.
- ५) व्याकरणिक रूपांची समृद्धी वैदिक संस्कृतप्रमाणेच आढळते. संस्कृत भाषेत काळ व अर्थ मिळून दहा 'ल' - कार (आख्यात) आहेत. एक वर्तमान, तीन भूत, दोन भविष्य असे सहा काळ व एक आज्ञार्थ, एक विध्यर्थ व दोन संकेतार्त असे चार अर्थ बरोबर एकूण दहा आख्याते (क्रियापदे).
- ६) नामविभक्तीमध्ये प्रत्ययांची विपुलता आढळते.
- ७) संस्कृतला तिच्या प्रत्ययीरूपामुळे एक प्रकारचा ठाशीवपणा आलेला आहे.
- ८) वैदिक संस्कृतचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती उच्चारानुसारी (Phonetic) भाषा आहे. अशा प्रकारे पाणिनी, पतंजली या व्याकरणकारांनी उत्तरकालीन संस्कृतचे व्याकरण मांडून तिचे स्वरूप स्पष्ट केले. परंतु बोली मध्ये कालपरत्वे विकार होत राहिले. त्यातून विविध प्राकृत भाषांचा जन्म झाला.

२) आर्यभारतीय भाषाकुल : मध्य अवस्था :

- अ) प्राकृत भाषा (इ. स. पूर्व ६०० ते इ. स. ६००)
- ब) अपभ्रंश भाषा (इ.स. ४०० ते इ.स. १२०० सुमारे)

भाषेचे रुप बदलताना प्रथम ध्वनिपरवर्तन होते, परंतु त्याबरोबर शब्दसंग्रह आणि मुख्यतः व्याकरण संघटनेमध्ये बदल झाला तर भाषेचे अवस्थांतर होते. भाषेचा गाभा अशा प्रकारे बदलला नाही तर ते रुपांतर म्हणजे तिचा कालिक भेद ठरतो.

आर्यभारतीय भाषाकुलातील संस्कृतच्या जागी प्राकृत भाषा आल्या, हे आर्यभारतीय भाषांच्या अवस्थेतील पहिले परिवर्तन होय. 'राधामाधविलासचंपू' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत या परिवर्तनाच्या कारणाबद्दल इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी लिहिले आहे, 'भिन्न मानववंश, भिन्न संस्कृती व भिन्न भाषा असणाऱ्या समाजाची सरमिसळ होणे हे भाषा परिवर्तनाचे कारण असते.'

आर्य लोक इराणामार्गे हिंदुस्थानात आले तेव्हा येथे राहाणाऱ्या आर्येतर लोकांच्या वंश, संस्कृती व भाषा या तिन्ही गोष्टी आर्याहून भिन्न होत्या. आर्यापुढे त्यांचा टिकाव न लागल्याने

एकतर त्यांना रानोमाळ परागंदा व्हावे लागले किंवा आर्याचे दास्यत्व पत्कारावे लागले. आर्यानी त्यांना शुद्र म्हणून आपल्या वर्णव्यवस्थेत सामावून घेतले. आर्य व आर्येतर यांच्या संकरातून जी जाती -उपजाती निर्माण झाली त्यांनी संस्कृत भाषा बोलण्याच्या केलेल्या प्रयत्नातून संस्कृत भाषा भ्रष्ट झाल्या व प्राकृत भाषांचा जन्म झाला.

आर्यभारतीय भाषांमध्ये प्राकृत भाषेचे नेमके स्थान कोणते याविषयी अभ्यासकांमध्ये मतभेद आहेत. वैदिक काळापासून पाली, पैशाची इतायदी बोली निर्माण झाल्या. या मताचा पाठपुरावा वेबर व बीम्स या भाषावैज्ञानिकांनी केला आहे. हे मत स्वीकारले तर प्राकृत भाषा अभिजात संस्कृतपेक्षाही प्राचीन काळातील ठरेल. शौरसेनी, मागधी इत्यादी प्राकृतांत अनके स्तरांवर साधारण्य आहे. शब्दसंग्रह व व्याकरणिक संरचना या दृष्टीने प्राकृत भाषा या वैदिक संस्कृतपेक्षा अभिजात संस्कृतला जवळच्या आहेत. म्हणून प्राकृत भाषा या अभिजात संस्कृतची उत्तरकालीन अवस्था मानतात.

इ.स. ४०० च्या सुमारास पल्लव, गोपाळ, अहिर इत्यादी आर्येतर पंजावमार्ग हिंदुस्थानात उत्तरले. स्वतःच्या अप्रगत संस्कृतीमुळे प्राकृत भाषा बोलण्याच्या प्रयत्नामध्ये प्राकृत भाषा 'भ्रष्ट' झाल्या व 'अपभ्रंश' या भाषांचा जन्म झाला. हे अवस्थांतर प्राकृतचे नामांतर होण्याइतके प्रभावी होते पण ते प्राकृतांतर्गत असल्यामुळे त्याला नाव मात्र 'प्राकृताचा अपभ्रंश' असेच मिळाले.

अशाप्रकारे संस्कृत > प्राकृत हे पहिले अवस्थांतर बाहेरुन आलेल्या आर्याची सुघटित अशी संस्कृत भाषा आधीच्या आर्येतरांना कठीण, दुर्बोध वाटून तिचे सुलभीकरण करण्याच्या प्रयत्नात झाले, तर प्राकृत < अपभ्रंश हे दुसरे अवस्थांतर बाहेरुन आलेल्या ही संस्कृतीच्या आर्येतरांनी येथील आर्येतरांची प्राकृत अधिक सोपी करण्याच्या प्रयत्नातून झाले.

क) प्राकृत भाषा (इ.स. पूर्व ६०० ते इ.स. ६००) :

हिंदुस्थानातील आधीचे रहिवासी (आर्येतर) व संस्कृत भाषा बोलणारे, त्यानंतर बाहेरुन आलेले आर्य यांच्या मिश्रणातून बोलींचा संकर सुरु झाला. संस्कृतच्या दृष्टीने अनिष्ट पण भाषाविकासाच्यादृष्टीने नैसर्गिक असे हे भाषिक परिवर्तन सुरु झाल्यावर वेदमंत्रांची शुद्धता राखण्यासाठी आर्यानी इ.स. पूर्व १० व्या शतकाच्या सुमारास, मुखोदगत असलेले हे वैदिक मंत्र लिपिबद्ध केले. (मौर्य ब्राह्मी लिपी) तेहापासून संस्कृतचे 'छन्दसि' (वेदांतील) व 'भाषायाम' (बोलींतील) असे फरक झाले.

भारतातील भाषातराचे हे पहिले पर्व मुख्यतः पूर्वकडील (प्राच्य) प्रदेशात झाले. भारतात सुरवातीस आलेल्या आर्य टोळ्यांना पूर्वला व दक्षिणेला हुसकावून नव्या टोळ्यांतील आर्य उत्तर पंजाबमध्ये म्हणजे गंगायमुनेच्या पश्चिम दुआवांत स्थिर झाले. यांची संस्कृत भाषा जसजसे पूर्वकडे जावे तसेतसी खूपच बदलत गेली. यातूनच उत्तर - पश्चिमेकडे शौरसेनी व पूर्व - दक्षिणेकडे मागधी या प्राकृत बोलींचा उदय झाला. हे भाषापरिवर्तनपर्व पूर्ण व्हावयास पुढील घटना कारणीभूत ठरल्या.

- १) उदीच्या देशांत (उत्तर पजाबात) पाणिनीने (इ. स. पूर्व ५ वे शतक) संस्कृत भाषा टिकवून धरण्यासाठी संस्कृत भाषेचे व्याकरण रचले. त्यामुळे ती भाषा अधिकच बद्ध झाली.

- २) प्राच्य देशात (पूर्वकडील बिहारमध्ये) गौतम बुद्धाचा उदय होऊन बौद्ध धर्मप्रचारासाठी प्राकृत बोलींचा वापर मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला.

अशा प्रकारे संस्कृत भाषा ही हल्ळुहळू ग्रंथगत बनत गेली व लोकांच्या बोलण्यात प्राकृत भाषांचा प्रसार वाढून त्या जिवंत स्वरूपात विकसित होऊ लागल्या.

वररुचि (इ.स. ५ वे शतक) ह्या प्राकृत व्याकरणकाराने ‘प्राकृतप्रकाश’ या आपल्या ग्रंथामध्ये ‘महाराष्ट्री’ ला प्रमुख प्राकृत मानून पहिल्या नऊ प्रकरणांमध्ये तिचे वर्णन केले आहे. नंतर शौरसेनी, मागधी, पैशाची यांवर एकेक प्रकरण लिहून त्यांचे इतर विशेष ‘शेष’ ‘महाराष्ट्रीवत्’ असे सांगितले आहे. वररुचिप्रमाणे हेमचद्रांनेही प्राकृतचे व्याकरण लिहिले.

इ.स. पूर्व ६०० ते इ.स. ६०० हा प्राकृत भाषांचा कालखंडात विपुल साहित्यनिर्मिती झाली. प्राकृत भाषांचा कालिक आलेख पुढीलप्रमाणे दाखविता येईल.

- १) इ.स.पूर्व ६०० ते इ.स. पूर्व २०० - पाली व सम्राट अशोक पुरस्कृत प्राकृत भाषा. (सम्राट अशोकाच्या कारकिर्दीमध्ये इ. स. पूर्व तिसऱ्या शतकामध्ये खोदल्या गेलेल्या शिलालेखांच्या प्राकृताला ‘शिलालेखी प्राकृत’ म्हटले जाते. हे शिलालेख २० हून जास्त असून त्यांची भाषा एकसारखी नाही. तिच्यामध्ये तीन चार भिन्न बोलींची वैशिष्ट्ये आढळतात.)
- २) इ.स. पूर्व २०० ते इ.स. २०० - शिलालेकी प्राकृत.
- ३) इ.स. २०० ते इ.स. ६०० - शौरसेनी, मागधी, महाराष्ट्री, इत्यादी प्राकृत.

पाली ही प्राकृतची सर्वात प्राचीन अवस्था होय. बौद्धधर्मीय वाडमय पालीमध्ये ग्रथित झाले आहे. संस्कृत ही ग्रंथलेखनाची भाषा असताना पाली ही लोकव्यवहाराची भाषा होती. पालीखेरीज प्राकृत भाषांचे पैशाची, शौरसेनी, मागधी, अर्धमागधी व महाराष्ट्री असे भेद आहेत.

पालीची भाषिक वैशिष्ट्य :

- १) संस्कृतमधील ‘ऋ’ चा पालीमध्ये ‘अ’ होतो (‘कृत’ - ‘कत’, ‘मृत’ - ‘मत’)
- २) संस्कृतमधील संयुक्त व्यंजनापूर्वीचा दीर्घ स्वर पालीमध्ये न्हस्व होतो. उदा. ‘काष्ठ’ > ‘कटठ’.
- ३) संस्कृत ‘ऐ’ व ‘ओ’ > पाली ‘ए’ व ‘ओ’; तैल > तेल, कैलाश > केलाश इत्यादी.
- ४) संस्कृतमध्ये शब्दांच्या अंती येणाऱ्या विसर्गाएवजी पालीमध्ये ‘ओ’ येतो.
- ५) पालीमध्ये ‘ळ’ आहे.
- ६) संस्कृतातून पालीने तत्सम व तद्भव शब्द घेतले.

‘ळ’ कराचा अपवाद वगळला तर पालीची वरील सर्व वैशिष्ट्ये प्राकृतामध्ये आढळतात. प्राकृतांपैकी महाराष्ट्री ही विशिष्ट प्रदेशाची भाषा नसून ग्रंथलेखनाची प्रमाण भाषा असावी असे एक मत आहे; तर महाराष्ट्री ही देशविशिष्ट भाषा नसून अपर्ब्रशाची सुरुवात दाखविणारी अवस्था आहे.

प्राकृतची व्याकरणिक वैशिष्ट्ये :

- १) संस्कृतसारखे द्विवचन नाही.
- २) धातूंची आत्मनेपदी रूपे नाहीत.
- ३) भूतकाळ दर्शविण्यासाठी धातुसाधितांचा जास्त उपयोग होतो.
- ४) चतुर्थी व षष्ठी यांचे विभक्तिप्रत्यय सारखे आहेत.
- ५) संस्कृतसारखी क्रियापदांच्या रूपांची समृद्धी प्राकृतामध्ये नाही.

संस्कृत नाटकामध्ये राजा, पुरोहित यासारखी पात्रे संस्कृत भाषेत बोलत असत. याउट सामाजिकदृष्ट्या कनिष्ठ दर्जाची पात्रे प्राकृतामध्ये बोलतात. कोळसेवाला, द्वारपाल त्याचप्रमाणे विशिष्ट जात, व्यवसायानुसार प्रत्येकाची प्राकृत भाषा भिन्न असे. प्राकृत भाषांच्या कालखंडात प्राकृत भाषांत विपुल वाड्मय निर्माण झाले. परणिनीने संस्कृतबाबत जशी मोलाची कामगिरी केली तशी वररुचि व हेमचंद्र यांनी प्राकृत भाषांची व्याकरणे रचून केली हे आपण पाहिले. प्राकृतच्या लिखित स्वरूपाला त्यांनी स्थैर्य देण्याचा प्रयत्न केला. पण व्यवहारामध्ये ती बदलत राहिली. बदलता बदलता इ. स. ४०० च्या सुमारास प्राकृत भाषांच्या अपभ्रंश रूपांचा कालखंड सुरु झाला.

ख) अपभ्रंश भाषा (इ. स. ४०० ते इ. स. १२०० सुमारे)

इ. स. ४०० च्या आसपास प्राकृत भाषा लुप्त होऊन अपभ्रंश भाषांचा कालखंड सुरु झाला. काही भाषावैज्ञानिकांच्या मते इ. स. ६०० च्या थोडे आधी पल्लव, शक, गोपाळ, अहिर इत्यादी अन्य धर्माचे, अन्य मानववंशाचे व अन्य भाषांचे लोक पंजाबमार्ग हिंदुस्थानात आले व काही काळ राज्यपद भोगून नंतर आर्यभारतीय प्राकृत भाषा बोलणअन्यांमध्ये मिसळून गेले, प्राकृत भाषा बोलू लागले. अशा वेळी प्राकृत भाषांचे अवस्थांतर झाले. त्या अपभ्रंश झाल्या. अपभ्रंश भाषा ‘पैशाची - अपभ्रंश’, ‘शौरसेनी - अपभ्रंश’, ‘महाराष्ट्री - अपभ्रंश’ अशा नावांच्या आहेत. त्या त्या प्राकृत भाषांपासून या निर्माण झाल्या असाव्यात.

अपभ्रंश भाषांची भाषिक वैशिष्ट्ये :

- १) ‘ऋ’, ‘लृ’, ‘ऐ’, ‘औ’हे स्वर सोडून बाकीचे स्वर आहेत. ‘ऋ’ बदल ‘अ’, ‘ई’, ‘उ’, ‘र’ किंवा ‘रि’ असे पर्याय येतात.
- २) ‘ऐ’ > ‘ए’, ‘औ’ किंवा ‘ऐ’ > ‘अङ्ग’, ‘इ’ व ‘औ’ > ‘अऊ’, ‘उ’.
- ३) शब्दाच्या शेवटी ‘उ’ येतो. तिला ‘उकारबहुल भाषा’. म्हटले जाते. उदा. ‘पुत्रु’ इत्यादी.
- ४) स्वरमध्यस्थ व्यंजनाचा लोप होतो - लोक > लोअ.
- ५) ‘न’ चा ‘ण’ होतो - नयन > णअण.
- ६) प्राकृताप्रमाणे लिंगे तीन व वचने दोन आहे.
- ७) विभक्तिरूप सहाय - शब्दांनी कारकसंबंध दाखविण्याची रीत आहे.
- ८) क्रियापदाच्या रूपामध्ये प्राकृतापेक्षा सरलत्व आहे.
- ९) अर्ध - प्रत्ययी, अर्ध - सामासिक असे मराठीचे रूप येथे सुरु झाले.

आर्यभारतीय भाषाकुल : अर्वाचीन अवस्था :

अपभ्रंश बोलीतून पुढीलप्रमाणे आर्यभारतीय भाषांच्या अर्वाचीन अवस्था दिसून लागतात.

अपभ्रंश	त्यातून निघालेल्या अर्वाचीन भाषा
१) शौरसेनी	अ) पश्चिम हिंदी ब) अपभ्रंशाच्या नागर रुपातून आलेली क) राजस्थानी ग) गुजराती
२) पैशाची	अ) लहँदा ब) पंजाबी
३) व्राचड	सिंधी
४) माहाराष्ट्री	मराठी
५) अर्धमागधी	पूर्व हिंदी
६) मागधी	अ) बिहारी आ) बंगाली इ) उडिया ई) आसामी

अर्वाचीन आर्यभारतीय भाषांचे विशेष :

- १) आदिकाळातील मराठीचा शब्दसंग्रह, विभक्तिप्रत्यय व आख्यातप्रत्यय प्राधान्याने अपभ्रंशाशी मिळतेजुळते आहेत.
- २) ‘ऋ’ बदल ‘अ’, ‘इ’, ‘उ’ ‘र’ किंवा ‘रि’ हे पर्याय स्वीकारण्याची पद्धत मराठीने अपभ्रंशापासून घेतली.
- ३) पुलिंगी अकारान्त नामांची प्रथमेची एकवचनी रुपे अपभ्रंशामध्ये कधीकधी ओकारान्त होण्याची प्रवृत्ती मराठीने स्वीकारली आहे.
- ४) विभक्तिरूप सहाय शब्दांनी कारकसंबंध दाखविण्याची अपभ्रंशातील पद्धती मराठीने शब्दयोगीच्या रूपाने टिकविली.
- ५) अन्त्य यमक जुळविण्याची पद्धती मराठी काव्याने अपभ्रंशापासून घेतली. अपभ्रंशामध्ये असलेली काही भाषिक वैशिष्ट्ये मराठीने स्वतंत्रपणाने बनविलेली दिसतात.
१. य-श्रुती आणि व-श्रुती यांचा वापर मराठीमध्ये अपभ्रंशापेक्षा अधिक प्रमाणात होतो.
२. अपभ्रंशात नसलेला भविष्यकाळाचा ‘ल’ प्रत्यय मराठी आहे.
३. संयुक्त क्रियापदे अपभ्रंशात नाहीत, मराठीने ती स्वतंत्रपणअने बनविली.

स्वरांचे सानुनासिक उच्चारण ही अर्वाचीन भाषेतील एक प्रधान प्रवृत्ती आहे. नामन् > नांव, ग्राम > गांव, इत्यादी.

मराठी व्यातिरिक्त इतर काही अर्वाचीन भाषांतून 'ए' व 'ओ' या स्वरांचा विवृत उच्चार 'अ', 'ऑ' व 'ऑ', इंग्रजी - 'Back', 'Ball' सारखा होतो.

व्यंजनाच्या संदर्भात विचार करता असे दिसते, की, मराठी व ओरिसाच्या दक्षिणेकडील बोलीत 'च' वर्गाचे तालव्य व दंततालव्य हे दोन्ही उच्चार आहेत.

अर्वाचीन भाषांचा शब्दसंग्रह प्रामुख्याने संस्कृतोदभव आहे. मराठीमध्ये कानडी, तेलुगु तसेच अरबी फारसी व युरोपीय भाषांतिल (विशेषत: इंग्रजीतील) अनेक शब्द रुढ झालेले आहेत.

अशी अर्वाचीन भारतीय भाषांची ठळक वैशिष्ट्ये सांगता येतात व त्यातून त्यांच्या उत्क्रांतीवरही प्रकाश पडतो.

अंतर - बहिर - वर्तुळ सिद्धांत आणि मराठी भाषा :

भौगोलिक परिसर व भाषिक साम्य - भेद यांच्या निकषांवर हिंदुस्थानामध्ये बोलल्या जाणाऱ्या आर्यभारतीय भाषांचे वर्गीकरण करण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

आर्य भारतीय भाषाकुल तसेच अर्वाचीन भारतीय भाषा यांच्या सदर्भात होन्ले यांनी १९ व्या शतकामध्ये अंतर्वर्तुळ व बहिर्वर्तुळ सिद्धांत मांडला. हा सिद्धांत आर्याच्या द्विरागमन सिद्धांतावर आधारलेला आहे. होन्ले यांच्या मते, आर्य हे दोन टोळ्यांनी भारतात आले. प्रथम आर्याची एक टोळी भारतात आली व गंगा - यमुनेच्या दुआबात वस्ती करून राहिली. परंतु नंतर आलेल्या टोळीने या पहिल्या टोळीला हुसकावले व त्या प्रदेशात ही दुसरी टोळी स्थिर झाली. पहिली टोळी दुआबातून निघून पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर या दिशांना पांगली व तिचे दुसऱ्या टोळीभोवती कडे झाले. म्हणजे दुसरी टोळी हे अंतर्वर्तुळ व पहिली टोळी हे बहिर्वर्तुळाची बोली म्हणजे मागधी. तिच्यापासून उत्क्रांत झालेल्या आजच्या आर्वाचीन भारतीय भाषा बनली. बहिर्वर्तुळाची बोली म्हणजे मागधी. तिच्यापासून उत्क्रांत झालेल्या आजच्या अर्वाची भारतीय भाषा लाइन्वा, सिंधी, मराठी, ओरिसा, बिहारी, बंगाली व आसामी. या वर्गवारीनुसार मराठी ही बहिर्वर्तुळातील भाषा ठरेल.

प्रस्तुत सिद्धांत मुख्यतः भाषिक विशेषांवर आधारित आहे. होन्ले यांच्या मते, उत्तर हिंदुस्थान या दोन बोलभाषांत विभागला गेला होता. एक पश्चिमेकडील शौरसेनी व दुसरी पूर्वकडूल मागधी. त्यांचे म्हणणे असे की, या मागधी बोलीने या प्राक इतिहासकाळाच्याही आधी हिंदुस्थान व्यापला असावा. याशिवाय अतिपश्चिमेलाही मागधीचे अवशेष आढळले नसते. हे भाषिक अवशेष किंवा विशेष पूर्वला सरकावे तसेच वाढत जातात वे वटी मागधीमध्ये एकवटतात. म्हणजे शौरसेनीची लाट पाचरीसारखी मध्ये घुसेपर्यंत सर्व उत्तर हिंदुस्थानभर मागधी हीच बोलली जात असावी. पण शौरसेनीची पाचर लाट येताच तिला पूर्वला व दक्षिणेला हटावे लागते. शौरसेनीभोवती मागधीचे असे कडे झाले.

ग्रिअर्सन यांना अंतर्वर्तुळ - बहिर्वर्तुळ ही भाषिक विभागणी मान्य आहे. पण होन्ले यांनी प्रतिपादन केलेला 'द्विरागमनसिद्धांत' किंवा 'पाचर सिद्धांत' मान्य नाही. दोन्ही वर्तुळांतील

भाषांशी साम्य दाखविणारा ‘अंतर्बहिर्वर्तुळ’ असा तिसरा गट ग्रिअर्सन यांनी कल्पिला. या गटामध्ये पंजाबी, राजस्थानी, गुजराती व पूर्व हिंदी या भाषा येतात.

सुनितिकुमार चतर्जी यांना वेबर इत्यादिकांना मान्य असलेली उपपत्तीच बरोबर वाटते. त्यांच्या मते, हिंदुस्थानात आर्य केवळ दोन टोळ्यांना न येता अनेक टोळ्यांनी आले. या टोळ्यातिल आर्य लोकांच्या बोली एकाच भाषाकुलातील पण काही प्रमाणात वेगळ्या स्वरूपाच्या होत्या.

मराठी भाषेचे साम्य काही प्रमाणात अंतर्वर्तुळातील भाषांशी व काही प्रमाणात बाह्य वर्तुळातील भाषांशीही असल्यामुळे व अशा प्रकारच्या वर्गीकरणामध्ये बन्याच अडचणी निर्माण होत असल्यामुळे अंतर्वर्तुळ - बहिर्वर्तुळ सिद्धान्तास डॉ. पां. दा. गुणे या प्रसिद्ध भाषावैज्ञानिकांनी अनुकूलता दर्शविली नाही.

अशा प्रकारे बहंशी बहिर्वर्तुळातील तर काही प्रमाणात अंतर्वर्तुळातील भाषांशी साम्य दाखविणाऱ्या मराठी भाषेने देवनागरी लिपी स्वीकारली आहे.

होन्ले आर्यभारतीय भाषांना ‘गौडी भाषा’ म्हणतात. त्या एकूण नऊ आहेत. त्यांचे दिशावार एकूण चार गट होतात.

- १) पूर्व गौडी भाषा गट - पूर्व हिंदी, बंगाली व उडिया.
- २) पश्चिम गौडी भाषा गट - पश्चिम हिंदी, सिंधी, पंजाबी, गुजराती.
- ३) उत्तर गौडी भाषा गट - नेपाळी.
- ४) दक्षिण गौडी भाषा गट - मराठी.

यामध्ये पुन्हा भाषिक साधर्याच्या प्रमाणअवरुन पश्चिम - उत्तर गौडी एका गटामध्ये तर पूर्व - दक्षिण गौडीचा दुसऱ्या गटामध्ये अंतर्भाव करता येतो. या दोन गटांतील भाषांच्या पूर्ववर्ती अवस्थेला होन्ले शौरसेनी (पश्चिम, उत्तर गौडी भाषांची पूर्वअवस्था) व मागधी (पूर्व, दक्षिण गौडी भाषा गटाची पूर्वअवस्था) म्हणाता. शौरसेनी गटातील भाषा या अंतर्कुलातील भाषा व मागधी गटातील भाषा या बर्हिकुलातिल भाषा अशी होन्ले यांची मांडणी आहे.

मराठी पूर्व गौडीशी पुढील बाबतीत साम्य दर्शविते :

- १) ‘क’ प्रत्यय लावून ‘अ’ कारान्त झालेल्या नामांचे आकारान्त रूप :

उदा. घटक (सं.) > घोडा

घोटक (सं.) > घोडा
- २) एकवचनी सामान्य रूपाच्या अंती ‘आ’ येतो.
- उदा. घोडा - घोड्या + चा
- पाणी - पाण्या + चा.
- ३) ‘अल’ प्रत्यय लावून भूतकाळी क्रियापदाचे रूप करणे.

- ४) जुन्या वर्तमानकाळच्या रूपाला ‘ल’ हा साहाय्यकारी प्रत्यय लावून भविष्यकाळाचे क्रियापदरूप तयार करणे. मराठी पश्चिम गौडीशी पुढील दोन निकपांमध्ये साम्य दाखविते.
- अ) कर्तरी भूतकाळ व्यक्त करण्यासाठी ‘ने’ प्रत्यान्त कर्ता वापरून कर्मणी वाक्यरचना करणे.
- आ) भविष्यकाळासाठी कर्मणी प्रयोगाची योजना करणे.

या निकपांचा तौलनिक विचार करता असे दिसते की मराठी ही पश्चिम गौडीपेक्षा पूर्व गौडीशी अधिक जवळीक दाकविते. तिला पूर्व गौडी गटातील भाषा मानण्याचे कारण म्हणजे रूपसिद्धीमध्ये चार निकपांत ती पूर्व गौडी जवळीक जास्त गाठते. पूर्व गौडी आणि पश्चिम गौडी यापेक्षा मराठीचे स्वतंत्र असे खास वेगळेपणही स्पष्टपणे प्रत्याला येते, ते वेगळेपण पुढीलप्रमाणे आहे.

- १) तालव्य ‘च’, ‘छ’ वगैरेंचा दंत – तालव्यासारखा उच्चार करणे व शब्दाच्यामधील वर्णामध्ये असणारा हकार गाळणे.
- उदा. विचू (मराठी) – विच्छू, बीछ (पूर्व हिंदी)
- हात (मराठी) – हाथ (बंगाली, ओरिया, (पूर्व हिंदी))
- हत्ती (मराठी) – हाथी (बंगाली, ओरिया (पूर्व हिंदी))
- २) ‘माझा’, ‘तुझा’ ही खास सार्वनामिक विशेषणे.
- ३) ठळकपणे दिसणारे नामांचे एकवचनी सामान्यरूप
- उदा. घर : < घरा
- ४) संस्कृत, प्राकृत या मर्ग आलेला विशिष्ट स्वरूपाचा वर्तमान, तो मराठीत रीतिभूताचां म्हणून योजिता. प्राचीन मराठीत साधा वर्तमान म्हणूनही तो येई. उदा. तो देवळात निघे.
- ५) ‘ऊन’ प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्यय - या विशेषांमुळे मराठी ‘पश्चिम गौडी’ ही नाही व ‘पूर्व गौडी’ ही नाही हे स्पष्ट दिसते. म्हणून होन्ऱ्या यांनी तिचा एक नराळाच एकटीचा वर्ग ‘दक्षिण गौडी’ म्हणून केला आहे.

होन्ऱ्या यांनी केलेली मिमांसा :

उत्तर हिंदुस्थान हा शौरसेनी प्राकृत व मागधी प्राकृत अशा दोन भाषांमध्ये विभागला गेलेला आहे. होन्ऱ्या यांच्या मते, माहाराष्ट्री व पैशाची या दोन भाषांना स्वतंत्र अस्तित्व नव्हते. महाराष्ट्रीचा अंतर्भाव त्यांनी शौरसेनीतच केला आहे. माहाराष्ट्र प्रदेशाची प्राकृत भाषा नसून शौरसेनीचाच तो एक पद्यमय आविष्कार आहे, असे ते म्हणतात. महाराष्ट्र या भूप्रदेशावरुन ‘माहाराष्ट्री’ हे नाम रुढ झाले नसावे. तसेच महाराष्ट्रीय लोकांची ती भाषा होती या म्हणण्यातही अर्थ नाही, असे होन्ऱ्या प्रतिपादितात. त्याच्या मते वररुचिने माहाराष्ट्री हा शब्द वापरला तो महाराष्ट्र प्रदेशाशी संबंधित अशा अर्थाने नव्हे. गंगायमुनेचा दुआब व राजपुताना या विस्तृत प्रदेशाची एका अर्थी मोठ्या राष्ट्राची भाषा असा गौरवपूर्ण उल्लेख करावा म्हणून तो तिला ‘महाराष्ट्री’ म्हणतो. मराठीपेक्षा पश्चिम हिंदी माहाराष्ट्रीशी अदिक साम्य दाखविते. म्हणजेच पश्चिम हिंदी इतकेच नव्हे तर सांस्या पश्चिम गौडी भाषांचे विशिष्ट प्राचीन रूप म्हणजे महाराष्ट्री

प्राकृत. शौरसेनी ही महाराष्ट्रीचे दुसरे रूप असल्याचे तुम्हाला ठाऊक आहेच. या दोन्ही भाषा मिळून पश्चिम गौडी भाषांची पूर्वावस्था दाखवितात. म्हणून उत्तर हिंदुस्थानामध्ये पूर्वीच्या काळात शौरसेनी व मागधी अशा दोनच प्राकृत भाषा रुढ होत्या असे अनुमान होन्ऱे यांनी काढलेले आहे. मागधी, अर्धमागधी, दक्षिणात्य, उत्कली, शाबरी या मागधीच्या अपभ्रंश भाषा. मराठी ही दक्षिणात्य भाषेपासून उत्पन्न झालेली आहे. यांचा अर्थ मराठी ही मागधी गटातील भाषा आहे. होन्ऱे यांनी अनुमान काढले की शौरसेनी व मागधी भाषी मुलतःच आर्यभाषी असले तरी त्यांचे हिंदुस्थानातील आगमन निरनिराळ्या वेळी झाले असावे. त्यांच्या मते हिंदुस्तानच्या भाषिक कालखंडाचे चार टप्पे पडतात.

- १) सर्व उत्तर भारत मागधी बोलीने (तिच्या पूर्वरूपात) व्यापला होता तोकालखंड.
- २) मागधीच्या जोडीला शौरसेनीचे अस्तित्व होते तो कालखंड,
- ३) या दोन्ही बोलींतून पुन्हा प्रत्येकी दोन दोन बोली सुरु झाल्या तो कालखंड.
- ४) पश्चिम, उत्तर, पूर्व व दक्षिण गौडीमधून अनेक अर्वाचीन भाषा निर्माण झाल्या तो कालखंड. (सध्या हाच कालखंड सुरु आहे.)

स्टेन कोनौ यांनी केलेली भीमांसा :

होन्ऱे यांनी महाराष्ट्री व शौरसेनी यांना एकाच प्रकारच्या भाषा म्हटले. त्यामध्ये महाराष्ट्री ही काव्यासाठी योजिलेली तर शौरसेनी ही गद्यासाठी योजिलेली, असे मत त्यांनी मांडले. परंतु शौरसेनीपासून मराठी निर्माण झाली हे काही सिद्ध करता येत नाही. स्टेन कोनौ यांनी होन्ऱे यांच्या विवेचनाची चिकित्सा केली व मराठी – महाराष्ट्री यांच्यातील निकट वांशिक नाते स्पष्टपणे मांडले. प्राकृत भाषांची वर्गवारी करताना त्यानी शौरसेनीचा एक वर्ग व मागधी, अर्धमागधी व महाराष्ट्री यांचा दुसरा वर्ग गृहीत धरला आहे. कारण महाराष्ट्री व शौरसेनी यांत जे साम्य आहे त्याहून कितीतरी अधिक साम्य माहाराष्ट्री व अर्धमागधी यांमध्ये यांमध्ये आहे. ज्या विशिष्ट बोलीतून मागधीने आपले ग्रांथिक रूप घेतले त्याच प्रकारच्या बोलीतून महाराष्ट्री व अर्धमागधी यांनी ग्रांथिक रूप घेतले.

मराठीचे एकूण स्वरूप पाहिले तर काही बाबतीत ती अंतरकुलातील भाषांशी जुळते, तर काही बाबतीत बहिरकुलातील भाषांशी जुळते. काही बाबतीत ती या दोन्ही कुलातील भाषांहून पूर्ण वेगळी वाटते. म्हणून मराठीचा एक खास स्वतंत्र घट मानावा लागतो.

अंतरवर्तुळातील भाषांशी मराठीचे असलेले साम्य पुढीलप्रमाणे दाखवितात येईल :

- अ) उच्चारासंदर्भात :
 १. ‘व’ आणि ‘ब’ या दोन्ही व्यजनांचे अस्तित्व.
 २. ‘अ’ चा न्हस्य उच्चार.
 ३. ‘स’ चे दन्त्य व तालव्य असे दोन उच्चार.
 ४. तालव्य ‘च’, ‘ज’ यांचा दन्त्य तालव्यासारखा उच्चार.
- ब) दर्शक व संबंधी सर्वनामे प्रथेमेच्या एकवचनात ओकारान्त होतात. उदा. ‘जो’, ‘तो’ ही मराठी रूपे.

- क) प्राचीन मराठीत ‘अ’ कारान्त पुलिंग नामांच्या प्रथमेच्या एकवचनाची रुपे उन्कारान्त / ओकारान्त होतात. उदा. मराठीत - ‘नंदनु’, ‘रावो’.
- ड) सकर्मक क्रियापदाच्या भूतकालासाठी कर्मणी प्रयोगाची योजना.
मराठीचे बहिर्वर्तुळातील भाषांशी साम्य पुढीलप्रमाणे दाखवितात येईल.
- १) आन्कारान्त सामान्यरूप.
उदा. बाबा – बापा (चा) बापा (स) मराठीत ; तर बिहारीत प्रहर : प्रहरा
- २) भूतकाळाचा ‘ल’ प्रत्यय. भूतकालवाचक कर्मणी धातुसाधितांना हा प्रत्यय विशेष करून लागतो. स्टेन कौनो या दोन्ही वैशिष्ट्यांना फार महत्त्व देतात. बहिर्वर्तुळातील भाषांशी मराठी साम्य दाखविते ती याच विशेषांमुळे, असे त्यांचे म्हणणे आहे.
उच्चार व प्रत्यय या संदर्भातील पुढील वैशिष्ट्ये :
- क) दीर्घ स्वर > न्हस्व स्वर उदा. कुमार > कुमर, हरिद्रा > हलदी.
अशी रुपे महाराष्ट्री व अर्धमागधीमध्ये दिसतात. मराठीतही कुमार > कुमर, हरिद्रा > हलद ही रुपे दिसतात.
- छ) ‘ऋ’ > ‘अ’
माहाराष्ट्री व अर्धगधी या दोन भाषांमध्ये कृत > कअ, धृत > धअ तर शौरसेनीमध्ये कृत > किद, धृत > धिद असे रुप होते.
माहाराष्ट्री, अर्धगामधी ‘कअ’ याला ‘इल्लअं’ लागून ‘केले’ रुप तयार होते. याउलट, शौरसेनी ‘किद’ पासून ‘किया’ रुप होते. या दोन रुपांवरून बहिर्वर्तुळातील मराठी व अंतरवर्तुळातील हिंदी यातील भेद स्पष्ट होतो. याचप्रकारे ‘भ्रातृक’ > ‘माहाराष्ट्री’ ‘भाऊ’ > ‘मराठी’ ‘भाऊ’
‘भ्रातृक’ > ‘शौरसेनी’ ‘भादुअ’ > ‘हिंदी’ ‘भाई’ हा भेद लक्षात घेण्यासारखा आहे.
- ग) संस्कृत द्विस्तरांतर्गत त > द शौरसेनीत होतो तर माहाराष्ट्री व अर्धमागधी त > अ होतो.
- घ) संस्कृत मृदू व्यंजने महाराष्ट्रीत क्वचित कठोर होतात, मराठीत तसेच घडते. उदा. ब्रजति > बच्चई (माहा), बेचणे व बोचुं (कोकणी).
- च) माहाराष्ट्री व अर्धमागधी यांत पुढील व्यंजनातील महाप्राण मागील व्यंजनामध्ये मिसळतो. मराठीमध्ये तीच प्रक्रिया होताना आढळते.
उदा. ग्रहीतुम > घेतुं (माहाराष्ट्री) > घेतले (मराठी)
- छ) माहाराष्ट्री व अर्धमागधी यात आद्य द > उ होतो, तसेच मराठीतही घडते.
दशांति > डसई (माहा, अर्धमागधी) > डसणे (मराठी).
- ज) मराठी माहाराष्ट्रीशी व पर्यायाने बहिर्वर्तुळातील अर्वाचीन भाषांशी कशी जवळीक साधते, ते पुढील उदाहरणावरून अधिक स्पष्ट होते.
क्षेत्र > छते (माहाराष्ट्री, अर्धमागधी) > शेत (मराठी) याउलट, गर्दभ > गडडह > गाढव (मराठी) तर गर्दभ > गद्दह (शौर) त्यापासून हिंदीमध्ये ‘गधा’ असे रुप होते.

नामरूपे :

संस्कृत 'इ' कारान्त नामांचा पष्ठीचा माहाराष्ट्री प्रत्यय जो 'इस्स' त्यावरुन मराठीतील चतुर्थीचा प्रत्यय आला आहे.

अग्ने > अगिस्स > आगीस

आख्यात रूपे :

'ज' युक्त कर्मणी रूपे उदाहरणार्थ 'कीजे', 'दीजे' अशी रूपे जुन्या मराठीमध्ये दिसतात. 'म्हणजे', 'पाहिजे' ही आजच्या मराठीत अशीच दोन अवशिष्ट रूपे आहेत.

वाक्यरचना :

वर्तमानकाळी कृदन्तांचा संकेतार्थी उपयोग होई. निरनिराळ्या लिंगाची विशेष्ये असताना त्या सगळ्यांना अनुसरणाऱ्या विशेषणांची नपुंसकलिंगी योजना होई. भूतकाळ, भविष्यकाळ, व कर्मणी, भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण यांच्या रूपामध्ये 'ल' चा उपयोग होइ.

या सर्व विचारामध्ये इतर भाषांप्रमाणे मराठी भाषेचा स्वतंत्र विचार सुनीतिकुमार चतर्जी यांनी केलेला नाही. जो काही विचार त्यांनी केला आहे, त्यावरुन असे लक्षात येते की ते मराठीला दक्षिणेकडील पण बहिरवर्तुळातील एक भाषा न मानता उदीच्य मध्यदेशीय प्राकृतापासून निर्माण झालेली, याचाच अर्थ अंतर्वर्तुळातील भाषांपैकी एक भाषा ते मानतात. चतर्जी यांनी विभक्तींच्या प्रत्ययावरुन असे दाखवून दिले की, पश्चिम हिंदी, लांधी व सिंधी या अंतरंगदृष्ट्या परस्परांशी जितक्या एकरूप आहेत. तितक्याच त्या मराठी, बंगाली, मैथिली यांच्याशीही एकरूप आहेत. त्यामुळे बहिर्वर्तुळातील भाषांमध्ये विभक्तिरूपासिद्धीबाबत अशी कोणतीही गोष्ट आढळत नाही की, ज्यामुळे अंतर्वर्तुळातील भाषांहून ती वेगळी ठरेल. उच्चाराचा विचार केला तर बहिर्वर्तुळातील भाषागटांमध्ये जे उच्चार दिसतात ते अंतर्वर्तुळातील भाषते मुळीच नाहीत, असे नाही. आख्यातप्रत्ययांबाबत बहिर्वर्तुळातील भाषा व अंतर्वर्तुळातील भाषते वेगळेपणा कमी व सारखेपणाच जास्त आहे. त्यामुळे अंतर्वर्तुळ-बहिर्वर्तुळ ही विभागणी काटेकोर नाही, हे आपण पाहिलेच. परंतु या दिशेने केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांचे त्यांनी स्वागत केले आहे.

मराठी भाषेची उत्पत्ती व कालिक भेद

मराठी भाषेची उत्पत्ती :

कोणतीही भाषा ही एकाएकी जन्माला येत नाही. प्रथम तिच्या वळणाचे शब्द, वाक्यखंड, त्यानंतर पूर्ण वाक्ये अशा क्रमाने भाषा जन्माला येत असते. हेच भाषिक पुरावे भूतकाळात शोध घेताना नेमक्या उलट्या क्रमाने उपलब्ध होतात. कोरीव लेख, नाणी, ग्रंथगत पुरावे, इत्यादी साधनांच्याद्वारे एखाद्या भाषेचा उत्पत्तिकाल निश्चित केला जातो.

मराठीचा उत्पत्तिकाल ठरवितानाच तिचा जनकभाषा ठरविणे क्रमप्राप्त ठरते. दुसऱ्या भाषेशी थोडे साप्य दिसले की लगेच जनकभाषा कधीही निश्चित होत नाही. अंतर्गत भाषिक पुरावे, भाषेची मूलभूत घडण, इत्यादी गोष्टी काटेकोरपणे तपासाव्या लागतात. नवा शोध लागल्यावर जुने पुरावे वाद होण्याची शक्यता असते, ते पुन्हा तपासून घ्यावे लागतात.

आर्यभारतीय भाषाकुलातील भाषांच्या परंपरेतील मराठी हा आजचा शेवटचा दुवा आहे. हे त्या भाषांतील जी मूलभूत वैशिष्ट्ये मराठीमध्ये आढळतात त्यावरुन स्पष्ट होते. तेव्हा मराठी ही भाषा दुसऱ्या कोणत्यातरी भाषेपासून किंवा भाषांपासून निर्माण झाली असावी, हे उघड आहे. मराठी भाषेचे जनकत्व आपण ज्या भाषेकडे देणार तिचा काळ, तिच्या न्यासाचा काळ, परिवर्तन होऊ लागल्याचा काळ, तिच्या उत्पत्तीची कारणे, तिचे सुरुवातीचे भाषिक रूप यां सगळ्यांचा विचार करावयाचा आहे.

मराठी भाषेचा उत्पत्तिकाल निश्चित करण्याची साधने :

भाषेचा उत्पत्तिकाल निश्चित करताना तिचे जुन्यातील जुने रूप कोणत्या काळातील आहे ते पाहिले जाते. जुन्या काळातील विविध प्रकारची नाणी, शिलालेख, ताम्रपट, भूर्जपत्र, ग्रंथगत पुरावे इत्यादी भिन्न - भिन्न रूपामध्ये मिळू शकते. उदाहरणार्थ - निझामशाहीतील उनकेश्वराचा शिलालेक (इ. स. १२८९), आंबेजोगाई येथील खोलेश्वराचा शिलालेख (इ. स. १२२८), परळचा शिलालेक (इ. स. ११८७) पळसदेव येथील शिलालेख - (इ. स. ११५७) मराठीचा उत्पत्तिकाल ठरविताना मराठी भाषेच्या पूर्वीची एखादी प्राकृत वा अपभ्रंश भाषा इतकेच तपासून चालत नाही. कारण मराठीचे भाषिक स्वरूप संमिश्र आहे. शौरसेनीपासून हिंदी भाषा, मागधीपासून बंगाली भाषा या जशा हुबेहूब तयार झाल्या, तसे मराठीचे झाले नाही. संस्कृत, प्राकृत त्यांचे अपभ्रंश यांसह काही द्रविडी भाषा यांच्यातील भाषिक वैशिष्ट्ये मराठीने घेतलेली आहेत. तेव्हा मराठी नेमकी कधी अस्तित्वात आली, हा प्रश्न गुंतागुंतीचा होतो. मराठीचा उत्पत्तिकाल निश्चित करावयास खात्रीलायक असा आधार प्राकृत किंवा अपभ्रंश या भाषांमधून मिळण्यासारखा नसल्यामुळे आपल्याला मराठी भाषा लोकांच्या वापरात असल्याबद्दलचा जुन्यातील जुना पुरावा कोणत्या काळातील सापडतो, त्यावरुन मराठी भाषेचा उत्पत्तिकाल निश्चित होऊ शकेल.

ज्ञानेश्वरी (इ.स. १२९०), चक्रधरांदिकांचे महानुभावी वाडमय (इ.स. १२६३ पासून), मुकुंदराजाच 'विवेकासिंधु' (इ. स. ११८८) या ग्रंथांच्या पूर्वीच्या भूतकाळातील मराठी भाषेच्या अस्तित्वाचे पुरावे मोठ्या कष्टाने मिळतात. महानुभावांचे वाडमय किंवा 'ज्ञानेश्वरी' सारखा महान ग्रंथ ज्या भाषेमध्ये निर्माण होतो. त्या भाषेत शे-दोनशे वर्षे तरी असे वाडमय निर्माण होत असले पाहिजे.

कोणतीही भाषा बोली म्हणून प्रथम सुरु होते. नंतर तिच्यामध्ये लेखन सुरु होते. पण मराठीच्या बाबतीत बोलीपाठोपाठ लगेच लेखनाचाही संसार सुरु झाला असावा, असे मानण्यास जागा आहे. मराठीच्या जन्मापूर्वी चार - पाच शतके शंकराचार्यांनी वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन केले. त्यामुळे संस्कृत भाषेला पुन्हा महत्त्व आले. स्वाभाविकच मराठी भाषेमध्ये प्रारंभापासून संस्कृत शब्दांचा भरणा अधिक होता. वररुचि व हेमचंद्र यांनी प्राकृत भाषांची व्याकरणे संस्कृतमधून लिहिली. म्हणजेच प्राकृत भाषांच्या काळामध्ये ग्रंथलेखनाची भाषा म्हणून संस्कृतचे महत्त्व कमी झाले नव्हते. महाराष्ट्रातील चालुक्य व यादव राजवटींनी संस्कृत भाषेला प्रोत्साहन दिले. याचा परिणाम म्हणजे मराठी ही बोलभाषा 'सुसंस्कृत' झाली. ज्ञानदेव, दामोदर पंडित हे प्रथम संस्कृतमध्ये पारंगत झाले. कारण त्यांना संस्कृतातील ज्ञान मराठीतून लोकांपर्यंत पोहोचवायचे होते. या सगळ्याचा परिणाम म्हणजे मराठीमध्ये संस्कृत तत्सम शब्दांचा भरणा अधिक झाला. शब्द व शब्दांची संस्कृत वळणाची रूपे मराठीने स्वीकारली. संस्कृतमुळे मराठी भाषेला एक सुव्यवस्था लाभली. शब्द व शब्दांची संस्कृत वळणाची रूपे मराठीने स्वीकारली. संस्कृतमुळे मराठी भाषेला एक सुव्यवस्था लाभली. तिच्या बोलीरूपामुळे तिच्यामध्ये एक प्रकारचा जिवंतपणा आला. परंतु संस्कृतच्या अभिमानाने मराठीत साक्षात संस्कृतपासून जन्मली, असे प्रतिपादन करणे अशास्त्रीय, अनैतिहासिक ठरते. इ.स. च्या आठव्या शतकातील समाजजीवनाबोर तत्कालीन अपभ्रंश भाषा प्रवाही राहू शकल्या नाहीत; म्हणून त आधुनिक भाषा जन्म झाला. त्यातील मराठी ही भाषा अपभ्रंशाच्या आधी येणाऱ्या प्राकृत अवस्थेपूर्वीच्या संस्कृतपासून कशी जन्मेल ? ते तर्कसंगत वाटत नाही म्हणून संस्कृत ही मराठीची जननी ठरत नाही.

प्राकृताचा विचार करता बीम्स यांना मराठी व माहाराष्ट्री प्राकृत यांमध्ये तसा काही संबंध नाही असे वाटते. कारण वररुचिकालीन प्राकृत भाषा व नव्याने उदयाला आलेल्या भाषा यांच्यात मोठा कालखंड असल्याचे त्यांनी सांगीतले.

होर्न्ले यांनी मराठी व प्राकृत यांचा जन्य - जनक संबंध अमान्य केला आहे.

स्टेन कौनो यांनी मात्र ध्वनिविचार व रूपविचार ही भाषाशास्त्राची दोन अंगे लक्षात घेऊन मराठी माहाराष्ट्रीपासून निघाली असा निष्कर्ष काढला आहे. त्यांचे म्हणणे मराठीच्या प्रदेशाइतकीच माहाराष्ट्री प्राकृताची व्याप्ती होती. महाराष्ट्रातील 'हालाची गाथा' सप्तशती पैठण येथे झाल्याचा उल्लेख ते करतात. शूलब्लोक यांचेही मत वरीलप्रमाणे आहे.

डॉ. म. आ. करंदीकर यांनी 'मराठी महाराष्ट्र अपभ्रंशापासून नव्हे तर माहाराष्ट्रीपासूनच' असे मत आग्रहपूर्वक मांडले आहे. जुन्या मराठीतील प्रथम 'ए' व 'उ' हा माहाराष्ट्रीवरुनच आला. कारण 'य', 'व' अन्ती असणाऱ्या मराठी शब्दांचे रूप 'उ' प्रत्ययाने होत नाही. अपभ्रंशातील ल्यवल्त रूपे, नामे व क्रियापदे यांच्या रूपांमध्ये येणारा 'ह' प्रत्यय, संयुक्त व्यंजनातील 'ऋ' चे अस्तित्व या गोष्टी मराठीमध्ये आढळत नाहीत. इतकेच नव्हे तर या सर्व बाबतीत मराठीचा निकटचा संबंध महाराष्ट्री प्राकृताशीच दिसतो, असा त्यांचा युक्तिवाद आहे.

कृ. पां. कुलकर्णी यांनी मराठी भाषा अमुक एका प्राकृत भाषेपासून उत्पन्न झालेली नसून; सर्व प्राकृत भाषा, अपभ्रंश व संस्कृत यांनी आपापल्या परीने मराठीच्या जन्मास हातभार लावलेला दिसतो, असे मत मांडले.

पाली व मराठी यांचे साम्य त्यांनी वर्णप्रक्रियेमुळे झालेल्या काही रूपांतरामध्ये दाखविले आहे. उदाहरणार्थ - ‘तृण’ > ‘तिण’ > ‘तण’, ‘पावृष’ > ‘पाऊस’, ‘वृक्ष’ > ‘रुख’, इत्यादी. पालीमध्ये ‘ळ’ कार आहेत. उदा. ‘दुर्मिळ’, ‘नळ’, इत्यादी, इतर प्राकृतात ‘ण’ कार आहे. पण पैसाचीत ‘न’ कार आहे. पैशाचीतून ‘ण’ - ‘न’ ही लकब मराठीने घेतली. उदा. उण > ऊन, कर्ण > कान.

मागधी व मराठीचे साम्य पाहाता र > ल व स > श होतो. घूर्णते > घोळतो, मिश्र > मिसळ, अपसर > आोशाळणे.

अर्धमागधी व मराठीतील साम्य दर्शविताना दीर्घ स्वर न्हस्व होतो ‘कुमार’ > ‘कुमर’, आद्य ‘द’ चा ‘उ’ होतो. ‘दशति’ > ‘डस्तो’, ‘दोहलक’ > ‘डोहळ’.

संस्कृतमधील आकारान्त नपुसकलिंगी नामे, लिंग बदलत नाही. महाराष्ट्री चतुर्थीचा प्रत्यय - संस्कृत ‘स्य’ > महाराष्ट्री ‘स्स’ > मराठी ‘सच’ ‘चस’. महाराष्ट्रातील आख्यात विभक्तीतील बरेच प्रकार मराठीमध्ये उत्तरले उदा. करिण्यमि (सं) > करिस्सामि (माहा) > कररहिमी > करिइइं करी + ल = करीन (मराठी).

संस्कृतातील इच्छार्थक धातू महाराष्ट्रीद्वारा मराठीत आला. बुभुक्ष ? ? बुभुक्ष.

‘मी’ ह्या सर्वनामाची मराठीतील सर्व रूपे महाराष्ट्रीतील रूपांशी जुळतात. उदाहरणार्थ, अहम् (सं) > अहाम्मि (माहा), अम्मि, म्मि > मी (मराठी). महाराष्ट्री व अपभ्रंश या दोहोंहून घेतलेले विशेष पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. संस्कृतमध्ये दन्ततालव्य व्यंजने नाहीत, ती या दोहोंमध्ये व मराठीत आहेत. मराठीतील काही शब्दांची लिंगे ही दोन भाषांतील लिंगाप्रमाणे आहेत. उदाहरणार्थ, पाऊ व जन्म, संस्कृतमध्ये ती अनुक्रमे स्त्री लिंगी. व नपुंसकलिंगी. आहेत. केवळ अपभ्रंसातून आलेले विशेष, नामविभक्तीचे सर्व प्रत्यय मराठीने अपभ्रंशातून घेतले.

अशा प्रकारे मराठीचा शब्दसंग्रह व व्याकरणव्यवस्था पुढीलप्रमाणे मांडलेली दिसतात.

१) काही भाषावैज्ञानिकांच्या मते, ‘वेदकालीन बोलींपासून मराठी भाषा निघाली, याला आधार म्हणजे संस्कृतच्या स्वभावाशी विसंगत व प्राकृत भाषांशी सुसंगत असे काही विशेष वैदिक भाषेत आढळतात. तसेच ते मराठीतही दिसतात.’

परंतु हा पुरांवा तुटपुंज आहे. यापैकी काही अवशेष मराठीमध्ये उत्तरले असले पाहिजे. तसेच वैदिक भाषेच्या ग्रांथिक व बोली अशा दोन स्वरूपांपैकी बोली स्वरूपाचे हे अवशेष असावेत. शिवाय वेदसमकालीन बोली वेदकालापसून ते थेट इ. स. ५०० - ७०० पर्यंत अस्तित्वात नव्हत्या.

२) ‘संस्कृत ही मराठीची साक्षात जनकभाषा आहे.’ संस्कृतची बरीच वैशिष्ट्ये मराठीत आली असली तरी संस्कृत - मराठी या परंपरेतील प्राकृत व अपभ्रंश यामधील पायन्या गाळणे म्हणजे भाषिक परंपरेचे अज्ञान प्रगट करणे ठरेल.

- ३) ‘बोलभाषेपासून (प्राकृत भाषेपासून माठी उत्पन्न झाली’ हे विधान मोगम वाटते. संस्कृतोत्तर काळात संबंध हिंदुस्थानाप्रमाणे महाराष्ट्रातही अनेक प्राकृत व नंतर त्यांचे अपभ्रंश प्रचलित असताना कोणती प्राकृत म्हणजे मराठीची जनकभाषा ते नेमके सांगितले पाहिजे.
- ४) पाली, मागधी, अर्धमागधी, माहाराष्ट्री व अपभ्रंश यापैकी एकेकीला मराठीचे जनकत्व देणारे पक्ष आहेत. पण मराठीच्या बाबतीत असे ढोबळ विधान करता येत नाही. कारण ती संमिश्र भाषा आहे. इतर अर्वाचीन भारतीयबोली व मराठी यांमध्ये एक महत्त्वाचा फरक आहे.

शौरसेनीपासून हिंदी, अपभ्रंशापासून गुजराती व सिंधी, मागधीपासून बंगाली अशी सरळ व्युत्पत्ती दाखविता येते. बंगालीने मागधी भाषेचे सर्व व्याकरण जसेच्या तसे उचलेले आहे. तोच प्रकार इतर भाषांचा. परंतु मराठीने कोणत्या तरी एका प्राकृताचे वा अपभ्रंशाचे सर्व व्याकरण जसेच्या तसे उचलले आहे. तिने नामविभक्ती अपभ्रंश भाषेपासून तर आख्यातविभक्ती महाराष्ट्रीपासून घेतल्या.

- ५) मराठी भाषेच्या जडणघडणीचा विचार हा संस्कृत व तामिळ या दोन भाषांच्या आधारेच नेमकेपणाने होऊ शकेल, हा विचार विश्वनाथ खेरे यांनी सुचविला आहे. शः वा. जोशी यांनी - मराठी हा संबंध सांगितला आहे. परंतु त्यांना वैज्ञानिक सिद्धांताचे स्वरूप आले नाही.
- ६) साउथवर्थ यांच्या मते, द्रविडी भाषा बोलणाऱ्या काही गटांचा महाराष्ट्री प्राकृत बोलणाऱ्या आर्याशी संबंध आला, तेव्हा माहाराष्ट्री प्राकृत स्वीकारताना द्रविडांनी स्थानिक किंवा निजभाषेनुसार तिचे स्वरूप काही प्रमाणात बदलले. यातून पिजिन प्राकृत निर्माण झाली. पुढे आर्याच्या सांस्कृतिक व सामाजिक प्रभावामुळे या द्रविडांनी आपल्या भाषेचा त्याग केला व पिजिन प्राकृतचा निजभाषा म्हणून स्वीकार केला. मराठी ही अशा प्रक्रियेतून तयार झालेली ‘क्रिओलाइज़्ड’ प्राकृत असावी.

द्रविड - मराठी संबंध अशा विविध शक्यता सुचविणारा आहे. पण या शक्यता आजतरी सैद्धान्तिक स्वरूपाच्या धरण्याइतपत खात्रीचे पुरावे उपलब्ध नाहीत.

मराठी भाषेच्या उत्पत्तीविषयीची वरील सर्व मते विचारात घेतल्यावर असे लक्षात येते की, त्यातील की, त्यातील कोणतेही मत पूर्णपणे ग्राह्य नसले तरी त्या मतांमध्ये अगदीच अर्थ नाही असे नाही. प्रत्येकाच्या विचारामध्ये काही अंश स्वीकार्य आहे. तसेच प्रत्येकाला काही पुरावे मराठी भाषेच्या जडणघडणीतच मिळाले आहेत. मात्र ते समाधानकारक नाहीत. याला मुख्य कारणे म्हणजे महाराष्ट्राची भिन्नभाषिक वसाहत, लहान सहान देशविदेशांनी बनलेला येथील प्रदेश, येथे झालेली विचारक्रांती, तेच धर्मक्रांती, स्थलांतरितांचे येथे पुन्हा पुन्हा झालेले आगमन, इतर प्राकृतांबरोबर येथे प्रचलित असलेली माहाराष्ट्री ही काव्य भाषा - ग्रंथभाषा. या सर्व कारणांनी मराठीच्या जनकभाषेचे श्रेय कोणत्याही एका भाषेला देणे कठीण होऊन बसले आहे.

आतापर्यंत झालेल्या भाषिक अभ्यासाच्या आधारे मराठी भाषेची निर्मिती ही संस्कृत → प्राकृत → अपभ्रंश → मराठी या क्रमाने स्वाभाविक विकसनाच्या तत्त्वानुसार झाली हेच स्पष्ट होते. स्वनव्यवस्था, व्याकरणव्यवस्था व शब्दसंग्रह या तीन स्तरावर आदिकालीन मराठीचे अपभ्रंशाशी साधार्य जाणवते. त्यामुळे ‘मराठी’ ही माहाराष्ट्री अपभ्रंशापासून निर्माण झाली, हे डॉ.

शं. गो तुळपुळे यांचे मत तसेच ‘केवळ अपभ्रंशापासून मराठी निघाली हे डॉ. वि. भि. कोलते यांचे मत, ही मते वरीच ग्राह्य वाटतात. मात्र’ ‘मराठी अमक एका भाषेपासून उत्पन्न झालेली नसून संस्कृत, सर्व प्राकृत - भाषा व अपभ्रंश या भाषांनी तिच्या जन्मास हातभार लावलेला दिसतो.’ हे कृ. पां. कुलकर्णी यांचे मत युक्त ठरणार नाही. कारण मराठी भाषेचे विविध प्राकृत भाषांशी अपवादात्मक साधर्म्य जाणवत असले तरी तिच्या जन्माची पूर्वपीठीका लक्षात घ्यायला हवी. त्याचबरोबर हे साधर्म्य तिच्या आंतरस्वरूपाशी कितपत निगडित आहे, त्याचाही अभ्यास व्हायला हवा.

वैद्य - गुणे वाद :

इतिहासाचार्य चिं. वि. वैद्य व डॉ. पां. दा. गुणे या दोघा विद्वानांमध्ये १९२२ च्या चे महिन्यामध्ये ‘विविध ज्ञानविस्तारा’ मध्ये एका वादाला तोंड फुटले. तो वाद म्हणजे नवी भाषा कशी जन्माला येते, याविषयीचा आहे. हा वाद मराठी भाषेच्या जन्माच्या संदर्भात आहे. पूढे डॉ. गुणे यांच्या यांच्या अकाली निधनामुळे ही चर्चा मध्येच बंद पडली.

‘मराठी भाषा ज्ञानेश्वरांपूर्वी केव्हातरी नवी उत्पन्न झाली व पूर्वी येथे प्रचलित असलेली माहाराष्ट्री भाषा मृत झाली’ असे आपले मत चिं. वि. वैद्य यांनी व्यक्त केले. एकूणच नव्या भाषा का निर्माण होतात, या मूळ प्रश्नांकडे ते वळले. परकीय आक्रमण हे काही नवीन भाषेच्या उत्पत्तीचे कारण होऊ शकत नाही. कारण महाराष्ट्रावर मुसलमानी सत्ता, ब्रिटिश सत्ता मिळून पाचसातशे वर्षे परकीय सत्ता असूनही मराठी भाषा नष्ट होऊन नवी भाषा उत्पन्न झाली नाही, असे त्यांचे प्रतिपादन आहे. चिं. वि. वैद्य यांनी नवीन भाषेदभवाच्यासंबंधी पुढील सिद्धान्त मांडला आहे. ते म्हणतात, ‘जेव्हा एक समाज दुसऱ्या सुसंस्कृत समाजात मिसळतो व त्यांची भाषा बोलण्याचा प्रयत्न करतो त्यावेळेस एखादी नवीन भाषा उत्पन्न होते, किंवा एखाद्या समाजातच विलक्षण खळबळ होऊन नवीन विचारक्रांती होते व ती विचारक्रांती अन्य भाषेतील असते तेव्हा नवीन भाषा निर्माण होते.’ पहिल्या प्रकाराचे उदाहरण त्यांनी लॅटिनपासून निघालेल्या फ्रेंच, स्पॅनिश, इटालियन या भाषांचे दिले आहे. फ्रान्स, स्पेन, इटली या देशात ट्यूटॉनिक लोकांनी जेते या नात्याने नवीन वसाहत केली पण जितांची संस्कृती उच्चतर असल्याने त्यांनी त्या संस्कृतीची भाषा आत्मसात करायचा प्रयत्न केला, अर्थात त्यांनी जुनी भाषा जाऊन लॅटिनचाही फेरबदल होऊन या तीन भाषा उत्पन्न झाल्या. आपल्याकडील प्राकृत भाषांबाबत उलट परिस्थिती दिसते. संस्कृतभाषक आर्यानी जेते म्हणून येथे प्रवेश केला, तेव्हा इकडील मूळ रहिवाशांनी स्वतःची भाषा सोडली व श्रेष्ठ समजल्या जाणाऱ्या संस्कृत भाषेचा आधार घ्यायला सुरुवात केली. त्यातून चार प्राकृत भाषा प्रांताप्रांतानुसार उत्पन्न झाल्या. त्यांच्या उत्पत्तीचा काळ. इ. स. पूर्व ६०० -७०० असा धरता येईल, असा तर्क वैद्य यांनी केलेला आहे.

बौद्ध धर्माचा पाडाव व हिंदू दर्माची झालेली पुनर्घटना या कराणमुळे या भाषा पूढे मृत होऊन नव्या भाषा उत्पन्न झाल्या. संस्कृतला महत्त्व आले. शकाचार्याचे तत्त्वज्ञान लोकांच्या भाषेतून सांगण्याचा प्रयत्न जागोजागी झाला. लोकभाषेतील शब्दसमूह, व्याकरण प्रत्यक्ष संस्कृतमधून आले आहे. चिं. वि. वैद्य यांच्या भाषेते सांगावयाचे तर ‘महाराष्ट्री ही जननी वा क्षेत्र असून, पिता बीजप्रद संस्कृत अशा समागमाने मराठी भाषा नवी उत्पन्न झाली आहे.’

एकच संस्कृत शब्द मराठीमध्ये दोन प्रकाराने येतो. एक माहाराष्ट्रीय जुन्या सौम्य केलेल्या उच्चाराचा, दुसरा संस्कृतसारखा ठसठशीत उच्चाराचा. उदाहरणार्थ - ‘माणूस’ हा शब्द माहाराष्ट्रीतील आहे व तसाच घेतलेले आहे. ‘मराठीतच तत्सम शब्द आहेत, महाराष्ट्रीत व

अन्य प्राकृतात केवळ तद्भवच शब्द आहेत.' असेही वैद्य म्हणतात. त्यानंतर प्रथमा व द्वितीया या विभक्तिप्रत्ययांची चर्चा त्यांनी केलेली आहे. प्रथमा विभक्ती महाराष्ट्रीमध्ये बहुधा ओकारान्त असते परंतु मराठीमध्ये हा ओकार बाकी नाही. नामाचे मूळ रूप तेच प्रथमेचे रूप अशी मराठीची प्रवृत्ती आहे. द्वितीयेच्या रूपाचीही अशीच स्थिती आहे. क्रियापदाच्या रूपावरही अर्वाचीन संस्कृतचा परिणाम दिसतो. संस्कृतमधील गतः, गता, गतम् यांवरून 'गेला', 'गेले' ही रूपे उत्पन्न होतात.

मराठीतील भूतकाळ तसेच वर्तमानकाळही संस्कृतमधील धातुसाधतांवरून निघाला आहे. (संस्कृत) 'कृत' - (हिंदी) 'किया', (मराठी) 'केले' झाले आहे.

चिं. वि. वैद्य यांना प्रामुख्याने असे प्रतिपादन करावयाचे आहे (१) मराठीने नामांची व क्रियापदांची जी भिन्न प्रक्रिया केली त्यामध्ये विशेषतः षष्ठीचे विशेषणासारखे रूप व क्रियापदांची लिंगभेदाने निराळी रूपे विशेषणासारखी वापरण्याची प्रवृत्ती हिचा उगम आधुनिक शास्त्रीय (शास्त्री बोलतात ते) संस्कृतापासून आहे.

(२) आधुनिक भाषांची उत्पत्ती एकाच हिंदुस्थानव्यापी कारणामुळे झाली. ते कारण म्हणजे बौद्ध धर्माचा पाडाव व हिंदू धर्माचा पुनरुक्त्य, त्यामुळे संस्कृतला पुन्हा महत्त्व आले. माहाराष्ट्री वगैरे जुन्या प्राकृत नष्ट झाल्या व मराठीसारख्या आधुनिक भाषा निर्माण झाल्या. वैद्यांचे हे म्हणणे भाषानिर्मितीचे कारण म्हणून अपुरे आहे. त्यांच्या मतांना पां. दा. गुणे यांनी जोरदार विरोध केला. गुणे यांच्या मते, ज्या ज्या वेळी व जेथे जेथे नव्या भाषा उत्पन्न झाल्या त्या त्या वेळी व तेथे दोन अगदी भिन्न भाषांच्या व भिन्न मानववंशाच्या टोकांची टक्कर होऊन त्यापैकी कोणत्याही कारणाने हीन असतील ते प्रबळांशी मिसळून जातात तेव्हाच भिन्न भाषा उत्पन्न होतात.' आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ प्राकृत व अपभ्रंश भाषांच्या उदयाचा दाखला गुणे यांनी दिला आहे. इ. स. १०४० पासून ८०२ पर्यंत वेगवेगळ्या प्राकृत भाषा निर्माण झाल्या. तेव्हा आर्याचे भारतामध्ये आगमन झाले व त्यांनी येथील जित लोकांवर आपली संस्कृती व भाषा लादली. जितांच्या तोंडी संस्कृतचे रूप मूलतः विकृत झाले व प्राकृत भाषा उदयाला आल्या. आरंभापासून इ. स. ३०० पर्यंत पुन्हा हेच घडले. या सुमाराल पल्लव, सक, गोपाळ, अहीर वगैरे अन्य धर्मांचे, भाषेचे व मानव वंशाचे लोक पंजाबमार्ग हिंदुस्थानकडे आले. अल्पसंख्येस्तव व हीन संस्कृतीमुळे एतदेशियांमध्ये मिसळून ते प्राकृत भाषा बोलू लागले. यावेळी निरनिराळ्या अपभ्रंश भाषा उत्पन्न झाल्या. इ. स. आठव्या शतकापासून हिंदुस्थानावर स्वाच्या होऊ लागल्याने अगणित माणसे एतदेशियांमध्ये मिसळू लागली. इसवी सनाच्या ११ व्या शतकांच्या आरंभीच्या या धामधुमीचे व भिन्न भिन्न संस्कृतीच्या सरमिसळीचे फळ म्हणजे हिंदी - बंगाली - मराठी यासारख्या आदुनिक भारतीय भाषा होत.

'शकराचार्यानी वैदिक धर्माचे पुनिरुज्जीवन केले त्यामुळे संस्कृतचे महत्त्व वाढले.' या वैद्य यांच्या मताचे गुणे यांनी खंडन केले. त्याच्या मते, 'संस्कृतचे महत्त्व शकराचार्यामुळे वाढले अशातील भाग नाही. या भाषेची शिष्टमान्यता कधीच कमी झालेली नाही. बौद्ध पंडित व प्राकृत व्याकरणकार यांनी आपले ग्रंथ संस्कृत भाषेतेच लिहिलेले आहेत' हे गुणे सांगतात.

प्राकृत भाषेतही तत्सम शब्द आहेत. महाराष्ट्रीमध्ये व अन्य प्राकृतामध्ये केवळ तद्भव शब्दच आहेत, हे वैद्यांचे म्हणणेही गुणे यांनी सोदाहरणे खोडून काढले आहे. उदाहरणार्थ - 'सेतुबंध' या कव्यामध्ये 'तंग', 'कण्ठ', 'दःख', 'मंदार', इत्यादी 'सप्तशती' मध्ये 'सल्लील', 'अंजली', 'धवल' इत्यादी. तत्सम शब्द दिसतात.

‘कय’, ‘गय’, ‘घडिय’, ‘चडिय’ ही सर्व भूतकाळवाचक धातुसादितांची कर्त्याची लिंगाप्रमाणे बदलणारी रुपे असून त्यांनी भूतकाळ दर्शविण्याची रीत अपभ्रंशामध्ये म्हणजे मराठीच्या आधीपासून होती, असे गुणे यांचे म्हणणे आहे. मराठीने फक्त स्वार्थी ‘ल’ प्रत्यय जास्त आणला व ‘केले’, ‘घडले’, ‘चढले’ ही रुपे सिद्ध केलेली आहेत. हा क्रम लक्षात व घेता एकदम संस्कृतकडे धाव घेणे त्यांना अशास्त्रीय वाटते.

आज्ञार्थाची अपभ्रंश उदाहरणामध्ये १) ‘इ’ प्रत्ययुक्त, ‘करि’, ‘कहि’ २) ‘इ’ प्रत्यययुक्त ‘करू’, ‘देवखु’, ३) ‘हि’ प्रत्यत्युक्त ‘करिही’, ‘खाहि’, अशी रुपे मिळतात, यांपैकी पहिला प्रत्यय मराठी आज्ञार्थात (दि. पु. ए. व.) जुन्या मराठीत ‘करी’, ‘देई’, ‘बोले’, ‘स्मरे’ या रुपात दिसतो, नव्या मराठीत हा ‘इ’ सुद्धा टाकून कर, बोल, सम्र या रुपामध्ये दिसतो. विध्यर्थसुद्धा मराठी भाषेने प्राकृत - अपभ्रंशावरुनच घेतला. हेमचंद्रामध्ये ‘जाइजझ’, दिज्जहि अशी अपभ्रंश रुपे सापडतात. ती जुन्या मराठीमध्ये ‘आईजे’, ‘दीजे’, ‘लाजो’ व नव्या मराठीत ‘करावे’, ‘जावे’, ‘बोलावे’ अशा रुपाने कर्मणी विध्यर्थ बनविला जातो. त्याचाही उगम अपभ्रंश ‘करित्वऊ, जाइवउ, बोलिवड या कर्मणी धातुसादितांमध्ये सापडतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, मराठीने प्रत्यक्ष संस्कृतच्या साहाय्यने नव्या विभक्ती बनवल्या नाहीत, तसेच लष्कारही पंडिती संस्कृतपासून प्रत्यक्षात नवे बनविले नाहीत, अपभ्रंशाच्याद्वारे तिला ते मिळालेले आहेत.

मराठीचा जन्मकाल कोणता, याविषयी डॉ. गुणे म्हणतात, ‘मराठीत पहिल्यात पहिले वाढमय शके १२१२ अथवा इसवी सनाच्या तेराव्या शकताच्या शेवटी उपलब्ध असल्यामुळे त्यापूर्वी एक दोन शतके म्हणजे फार तर अकराव्या शतकाच्या शेवटी मराठी भाषेचा जन्म मानता येइल. शिलालेख, ताम्रपट याही साधनांनी मराठीचा उगम इसवी सनाच्या अकराव्या शतकाच्या पलीकडे जाऊ शकत नाही. भिन्न संस्कृतीथचे, भिन्न भाषांचे लोक परस्परांमध्ये मिसळणे, हेच नवीन भाषानिर्मितीचे कारण असल्याचे गुणे म्हणतात.’

पण हेही म्हणणे मान्य करता येत नाही. यांचे कारण मराठीच्या आदिकालातील कोरीव लेखांमध्ये व ग्रंथांमध्ये अरबी, फार्सी शब्द तुलनेने अत्यल्य आढळतात. त्या मानाने द्रविडी भाषांचा परिणाम मराठी शब्दसंग्रह व व्याकरणव्यवस्थेवर अधिक आहे.

भाषाविज्ञानाक्षेत्रामध्ये वैद्य - गुणे वादामुळे मराठी भाषेचा उत्पत्तीचा काळ, मराठी भाषेची जननी कोण, नव्या भाषा निर्माण होण्याची कारणे कोणती या संदर्भात भरीव व महत्त्वपूर्ण अशी चर्चा घडून आली.

कालिक भेद

मराठी भाषेचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास पूर्ण होण्यासाठी तिच्या जन्मापासून आजपर्यंत तिच्या स्वरूपामध्ये झालेली परिवर्तने, झालेले बदल पाहाणे आवश्यक आहे. बन्याच वेळा हे बदल कालक्रमानुसार होत असतात. पण कधीकधी भोवतालाच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक घटना हे बदल आकस्मिकपणे घडून येण्यास कारणीभूत ठरतात. कधी हे बदल हेतुतः केले जातात, समाज ते मान्य करतो व भाषते रुढ होऊन जातात. उदा. शिवाजीचा ‘राज्यव्यवहारकोश’ किंवा मेजर कॅडीने मराठी भाषेसाठी केलेले प्रयत्न. या सगळ्याचा अभ्यास केल्यावर भाषेचे स्वरूप आज असे का बले ते ध्यानात येते.

भाषा ही सतत बदलत असते. भाषिक परिवर्तन हे दोन अक्षांवर आधारलेले असते. (१) काळ, (२) संरचना. भाषेची संरचना ही काळाच्या अक्षावरील बदलांशी नाते ठेवून समांतर असते. म्हणून भाषिक परिवर्तन पाहात असताना भाषेचे कालिक भेद मानून आपण विभागणी करतो.

मराठीचा भाषिक अभ्यास करताना आजपर्यंत महाराष्ट्राच्या राजकीय परिवर्तनाशी जुळणारी कालखंडानुसारी विभागणी करता येत असे. उदाहरणार्थ - यादवकालीन, बहामनीकालीन, शिवलकालीन, पेशवेकालीन, आंग्लकालीन मराठी. परंतु हे वर्गीकरण करणे अयोग्य आहे. यांचे कारण भाषिक परिवर्तनाला राजकीय स्थिती किंवा स्थित्यंतर हे एक कारण झाले असले तरी ते एकमेव नसते. तसेच अशा प्रत्येक राजकीय अमदानीतील मराठी भाषिकदृष्ट्या भिन्न असेलच असे नाही. त्यामुळे राजकीय, सामाजिक, वैचारिक इत्यादी कारणांनी किंवा भाषेची उपजत प्रवृत्ती म्हणूनही जे भाषिक परिवर्तन मराठीच्या बाबतीत झाले आहे, त्यानुसार मराठीचे रूप ज्या कालखंडामध्ये आपल्याला अगदी स्पष्टपणे बदललेले दिसेल असेच तिचे कालिक भेद मानले पाहिजेत. मराठीच्या उगमापासून आजतागायत तिचे भाषिक रूप व त्यामध्ये झालेली परिवर्तने यात लक्षणीय बदल दिसतात. ध्वनिविचार, रूपविचार, शब्दसिध्दी, शब्दसंग्रह, वाक्यरचना इत्यादी मराठी भाषेची वैशिष्ट्ये पाहिल्यानंतर त्या त्या काळात झालेले बदल आपल्याला स्पष्टपणे जाणवायला लागतात. तेव्हा भाषाशास्त्रीय परिवर्तन हेच तत्च मराठीच्या कालिका भेदाच्या वर्गीकरणासाठी उपयोगात आणले पाहिजे.

मराठीचे तीन कालिक भेद आहेत :

- १) आदिकाल - मराठीचा उत्पत्तिकाल ते इ. स. १३५० पर्यंत.
- २) मध्यकाल - इ. स. १३५० ते इ. स. १८५०.
- ३) आधुनिक काल - इ. स. १८५० नंतर.

१) मराठीचा आदिकाल :

मराठी भाषेच्या उत्पत्तीपासून इ. स. १३५० पर्यंतच्या काळाला 'आदिकाल' ही संज्ञा लावणे योग्य ठरेल.

प्रस्तुत काळखंडातील मराठीच्या भाषिक अभ्यासातील मुख्य अडचण म्हणजे साधनांची अस्सल साधने उपलब्ध होतीलच अशी खात्री नाही. तत्कालीन हस्तलिखितांच्या उत्तरकालीन प्रतीच बहुधा उपलब्ध होतात. या उपलब्ध प्रतीच्या आदारे पाठशुद्ध संहिता निश्चित करावी लागते. महानुभाव संप्रदायाचे साहित्य हा या कालखंडातील मराठीच्या भाषिक अध्ययनाच्या दृष्टीने अमोल असा ठेवा आहे. पण ते साहित्य सांकेतिक लिप्यांमध्ये लिहिलेले मिळते. या संकेत लिप्यांचा जनक रवळोव्यास हा थोडा उत्तरकालीन आहे. त्यामुळे मूळ ग्रंथातील मराठीचे थोडे अर्वाचीनकरण झाले असावे. 'ज्ञानेश्वरीवर' एकनाथ यांनी संस्कार करून ती आपल्या दृष्टीने शुद्ध केली, तिला एकनाथकालीन रूप दिले. या कालातील अभंग इत्यादी वाडमय मौखिक परंपरेमध्ये टिकून आहे. त्यामुळे त्यात पाठभेदांना प्रचंड वाव आहे. म्हणजे मराठी भाषेचा उगमकाल व यादव घराण्याची अखेर व दोन मर्यादा या कालखंडाच्या म्हणून सांगता येतात.

अभ्यसाची आदारभूत साधने :

प्रस्तुत कालाखंडातील मराठी भाषेचा अभ्यास करण्यासाठी तशी विपुल सामग्री उपलब्ध आहे. मराठी कोरीव लेक - अक्षी, श्रवणबेळगोळ व दिवेआगर येथील शिलालेख व ताम्रपट या संदर्भात पाहाता येतील. मुकुंदराजाचा 'विवेकासिंधु', 'ज्ञानेश्वरी', 'चांगदेवपासष्टी', 'अमृतानुभव' हे ग्रंथ, ज्ञानदेव, नामदेवांचे अभंग, 'लिळाचरित्र', 'गोविदप्रभुचरित्र', 'धवळ', 'वच्छहरण' 'रुक्मिणीस्वयंवर' इत्यादी महानुभावीय वाडमय हे या कालाखंडातील भाषेचे स्वरूप समजून घ्यावयास काही प्रमाणामध्ये उपयुक्त ठरतात. राजवाडे संपादित 'ज्ञानेश्वरी', काही शिलालेख, ताम्रपट व काही प्रमाणामध्ये महानुभावीय वाडमय एवढीच साधने कन्या अर्थाने उपयुक्त ठरतात.

स्वनविचार :

संस्कृत वर्णमालेप्रमाणे स्वर व व्यंजने आहेत: तत्सम शब्दा न्हस्व 'ऋ' आढळतो. पण दीर्घ 'ऋ' मात्र नाही. 'ळ' द्राविडी भाषेतून मराठीत आला असावा. पण त्याच्या उच्चाराला याच काळात सुरुवात झाली होती.

उदा. शत्य > सळ, लिला > लिळा, इत्यादी.

१) 'ऋ' स्वराचे सुलभीकरण - 'ऋ' बदल 'अ', 'इ', 'उ' या तीन प्रक्रिया होतात.

तृण > तण, दृष्टि > दिठी, प्रावृप / पाऊस.

२) शब्दांत आद्य नसलेले 'क', 'ग', 'च', 'ज' इत्यादी ध्वनी लोप पावून त्यांचे साहाय्यभूत स्वर तेवढे शिल्लक राहतात. उदाहरणार्थ 'अजगर' > अ अ अ र येथे स्वरापुढे स्वर आल्यामुळे उच्चार करणे, अवघड होते. यालाच 'प्रगृह्यनिवारण' असेही म्हणतात. हा अवघडपणा तीन प्रकारे टाळता येतो.

अ) १) 'व' श्रुती - वरीलप्रमाणेच 'य' ऐवजी 'व' येतो.

घात > घाऊ > घोव

आ) स्वरसंक्षेप - एकापुढे एक आलेल्या दोन स्वरांचा संक्षेप होतो.

अजगर > अअअर > आर

इ) संयुक्त स्वर - प्रगृह्य टाळण्यासाठी अ + इ = ऐ किंवा अ + उ = आ अशा

संयुक्त स्वरांचा उपयोग होतो.

प्रतिज्ञा > पईज्जा > पैज

चतुर्थ > चउत्थ > चौथ

ई) स्वनभक्ती - म्हणजे घटकवर्णात स्वर आणून संयुक्त व्यंजनाचा भेद केलेला असतो.

आर्प > आरुप, वर्ष > वरिस, हर्ष > हरिख

उ) मध्यस्वरलोप - वरहाटक > वन्हाड, नगर > नग्र, स्वयंवर > सैवर

ऊ) वर्णव्यत्यास - स्नुषा > सून, पर्जन्य > प्रजन्य

क) समर्णलोप - दीपावलि > दिवावळी, दिवाळी

नववर > नवरा, वाद्ययंत्र > वाजांत्र

ख) आद्यवर्णागम - स्थान > आस्थान, ओघ > वोध

ग) महाप्राणत्व - गृह > घर, पनश > फणस

घ) महाप्राणत्वलोप - औषध > वोसद

आधिकालीन मराठीमध्ये कण्ठ, दन्त, औष्ठ्य व मूर्धन्य अपभ्रंशाप्रमाणेच दिसतात. न, ण, म, ही अनुनासिके अपभ्रंशाप्रमाणेच आहेत. श, प, स, ह्या उष्म स्वनांचा कल बहुधा स, कडेच आहे. आदिकालीन मराठीमध्ये तत्सम शब्दांत च, छ, ज, झ, या स्वनांचा उच्चार शुद्ध तालव्य होतो. परंतु तदभव व देशी शब्दांमध्ये. 'इ', 'ए' हे स्वर पुढे नसताना, याच स्वनांचा उच्चार दंततालव्य होतो. प्रसिद्ध पाश्चात्य भाषावैज्ञानिक बीम्स व व्लोक यांच्या मते हा द्रविडी भाषांचा परिणाम होय. तो वस्तुतः पाली प्राकृतपासूनच आढळतो. 'ळ' हा स्वन 'ज्ञानेश्वरी' च्या राजावाडे प्रतीमध्ये नाही. सर्वेत्र 'ल' आहे. तथापि ही लेखकांची वैयक्तिक वा प्रांतिक लक्ष असू शकेल. समकालीन पंढरपूर - नागाव येथील शिलालेखामध्ये 'ळ' दिसतो. या 'ळ'चा संस्कृत 'ळ' शी संबंध नसून डॉ. कालडेवर यांच्या मते तो प्राकृत कालापासून द्रविडी भाषेच्या संपर्कातून आला असावा.

यादवकालीन मराठीमध्ये अंत्य स्वर क्षीण स्वरुपात का होईना पण अस्तित्वात आहेत.

उदा. अग्नि > अग्णि > आगी (आग)

संयुक्त व द्वित्त्व व्यजने साधी, एकेरी होतात तेव्हा शब्दांचा तोल सांभाळ्यासाठी त्यांच्या मागील स्वर दीर्घ होतो.

कर्म > कम्म > काम.

सरुपविचार :

१) **लिंग** - काही शब्दांचे लिंग - मूळ संस्कृतप्रमाणेच, पण काही शब्दांच्या लिंगामध्ये प्राकृतप्रमाणे बदल केलेला आढळतो. उदाहरणार्थ, जन्म (नपुः) पुलिंगाचे स्त्रीलिंगी करताना बन्याच वेळा इ, ई किंवा 'ईणि' या प्रत्ययांनी साधले जाते. माहार > माहारी, तली > तलिणी, गायक > गायकी.

२) **वचन** - प्राकृत अपभ्रंशात व पुढे मराठीत अनावश्यक द्विचनाचा लोप झाला.

'देव', 'पूत' यासारखी 'अ'कारान्त; 'गुरु', 'भाऊ' यांसारखी 'उ' कारान्त पुलिंगी नामे, 'देवता' यासारखी स्त्रीलिंगीनामे यांचे एक वचन व अनेक वचन यांत भेद नाही. इतर सर्व नामरूपांत व क्रियापदरूपांत एकवचन व अनेकवचन रूपे भिन्न दिसतात. काही विभक्तिरूपांच्या संदर्भात अनुस्वार हे अनेकवचनांचे दर्शक चिन्ह म्हणून येतात. उदा. देवा -देवी (च.)

लेकरुंवां - लेकरवा (प.)

अशी निरनिराळी अनेक वचनी विभक्तिरूपे कशी होतात व त्यांत अनुस्वार कसा नियमाने येतो, ते राजवाडे यांनी दाखवले आहे. काही शब्दांमध्ये अनेकवचन 'जन' 'कुळ' 'गुण' जोडून व्यक्त केल जाते. जसे - 'भक्तजन', 'पक्षीकुळ', 'द्विगुण' इत्यादी.

३) विभक्ती :

प्रथमा, द्वितीया व क्वचित प्रसंगी संबोधन या तीन विभक्तींचे मिश्रण होऊन एकच विभक्ती निमार्ण झाल्याचे आदिकालामध्ये दिसते.

एकवचन	अनेकवचन
पु.पूतु < पुत्रः (प्रथमा), पुत्रम् (द्वितीया)	पूत < पुत्राः (त्र) पुत्रान् (द्वि.)
स्त्री. माळ < माळा (प्रतमा) मालाम् (द्वितीया)	माळा < माला : (प्र.) माला: (द्वि.)
नंपु. सूत < सूत्रम् (प्रं. द्वि.)	सूते < (सूत्रणि प्र. द्वि.)

ईकारान्त पुलिंगी नामांची काही रूपे विकार पावलेले आढळतात.

उदा. ‘पक्षिया’, ‘प्राणिया’ (ए.व.)

‘पक्षिये’, ‘प्राणिये’ (अ. व)

संबोधनाची साक्षात् विभक्तिरूपे अपवादानेच आढळतात. उदा. ‘प्रभु तुम्ही महेशाचिया मूर्ती’

आदिकालीन मराठी विश्लेषणात्मक होण्याच्या मार्गावर असली तरी त्यामध्ये संश्लेषमात्मक स्वरूपाचे काही अवशेष आहेत. ते तृतीया, पंचमी क्वचित पष्ठी व सप्तमी या विभक्तिरूपात दिसतात. ‘आ’ किंवा ‘आ’ सारखा एकच प्रत्यय अनेक विभक्ती वापरण्याची आदिकाः अतील प्रवृत्ती लक्षणीय आहे.

तृतीया	आं	-	नवरसां, मनुष्यां
	इ	-	पंडिती, म्हईभटी
	एं	-	चामुंडराजे, दंडनाके, ज्ञानदेवे
चतुर्थी	आ	-	स्वर्गा, नरका
षष्ठी	आ	-	तेला, सोनेया
सप्तमी	आं	-	गळां, डोला
	इ	-	पाटणी, नगरी
संबोधन	आ	-	अर्जुना, बापा, राया
	ओ	-	भटो, महावाहो

विभक्तींची पुढील अवस्था म्हणजे शब्दयोगीसाधित विभक्ती उदा. -

प्रथमा	-	नरदेहावचौनि
तृतीया	-	यादवांकरवि
चतुर्थी	-	गोरुवांसाठी
पंचमी	-	राऊळाकडैनि
सप्तमी	-	गावाआतू

‘होऊनि’ हे धातुसाधित पंचमीच्या अर्थाने वापरण्याची अनेक उदाहरणे ‘गोविंदप्रभुचरित्रा’ मध्ये मिळतात.

सामान्यरूप :

संस्कृत किंवा प्राकृत यांत सामान्यरूप नाही. आदिकालात नामाचे सामान्यरूप होइ. पण त्यात नियमितता नसे. त्यामुळे प्रातिपादिकालाच विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यये जोडल्याची वरीच उदाहरणे दिसतात - 'आंबांतु'.

प्रत्ययी विभक्ती असता सामान्यरूप नाही - ईश्वरे (तृ.), राया (च.)

शब्दयोगी साधित विभक्तिरूपांत मात्र नामांचे सामान्यरूप होऊन मग विभक्तिदर्शक शब्दयोगी अव्यये लागतात.

उपायेवीण (तृ.), गोरुवासाठी (च.), चद्रापासौनि (पं.), गावाआतु (स.)

डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी रूपासंबंधी निष्कर्ष असा काढला की, आदिकालामध्ये मराठीच्या प्रत्ययी विभक्तीमध्ये सामान्यरूप नाही. तथापि शब्दयोगी अव्ययांनी सिद्ध होणाऱ्या सामासिक विभक्तित ते आहे. सामान्यरूप तृतीयेपासून सुरु होते. द्वितीया ही आदिकालात साक्षात विभक्ती असल्याने तिच्या संबंधात सामान्यरूपाचा प्रश्न उद्भवत नाही.

आदिकालीन मराठीत विभक्तिरूपांत एकविधता दिसते.

सर्वनामे:

नामांपेक्षा सर्वनामांनी प्रत्ययी विभक्ती होते.

मी, आम्ही, मज, मिआ / मिया

तू, तुम्ही, तुज, तुआ / तुवा

जो, तो, हा, कवण, काई

आदिकालात सार्वनामिक विशेषणांची संख्या फार मोठी आहे. उदा. एतुला < इयत्

विशेषणे :

आदिकालीन मराठीत विशेषणे दोन प्रकारची आहेत.

- १) विकारी.
- २) अविकारी.

'तैसी (वाचा) साच आणि मौवाळ / मितली आणि रसाळ' / यांपैकी तीन अविकारी व एक विकारी ('मितली' आहे.)

आख्यातविभक्ती :

- १) काळ - तिन्ही प्रमुख काळांची रूपे पुढीलप्रमाणे दिसतात. उदा. भूतकाळ - दीधसी, वर्तमानकाळ - असति, भविष्यकाळ - राखैल.
- २) प्रयोग - कर्मणी प्रयोगाची रूपे 'इज' प्रत्ययाने साधतात. दीजे, खाइजे, इत्यादी.
- ३) प्रयोजकरूपे - करवियले, हासवीजे.
- ४) अकरण रूपे - नोंदिली.
- ५) अर्थ - विध्यर्थ - बलावा, देयावा, आज्ञार्थ, परिसै, अवधारिजो.

शब्दसिद्धी :

- यादवकालीन मराठीचे शब्दभांडार समृद्ध आहे.
- १) अभ्यस्त शब्द - त्याच त्या शब्दांची पुनरुक्ती होते.
उदा. ‘गावोगावी’, ‘लववला’, ‘देशोदेशी’.
 - २) विरोधी जोडशब्द - ‘वोलीकोरडी’, ‘आंतुबहिरी’, ‘रुचिअरुचि’
 - ३) सामासिक शब्द - ‘क्षुधानिवृत्ति’, ‘सडासंमार्जन’

शब्दसंग्रह :

आदिकालीन मराठीत तदभव व तत्सम शब्दांचा भरणा फार मोठा आहे.

‘ग्राहक’, ‘वृक्ष’, ‘आसन’, ‘दर्शन’ इत्यादी तत्सम शब्द व ‘रुख’, ‘दिठी’, ‘माहोर’, ‘माऊली’ असे तदभव शब्द भरपूर प्रमाणात आहेत. कन्नड शब्दांचा प्रभाव आदिकालीन भाषेते जाणवतो.

‘मात’ (शब्द), ‘सांत’ (बाजार) ‘बोडी’ (डबके), इत्यादी.

‘ळ’ हा तर द्रविडी भाषांतूनच मराठीत आला. फार्सीचा प्रभाव अत्यल्प जाणवतो.

वाक्यरचना :

सरलता, अकृत्रिमता यांमुळे भाषेते गोडवा जाणवतो. काही उकारान्त नामरूपे फार कर्णमधुर आहेत.

- ‘यतुके चंदू सूर्यु तपे तंव पाळावे’
- ‘एथ सरण आलेया काइ मरण असे ?’
- ‘श्री चातुष्डराजे करविलये’
- ‘स्थिती जालीः भोगिलीः भंगली’ इत्यादी.

वाकप्रचार :

रुप करणे, बीजे करणे, वेध संचरणे, दारवंठा राखणे इत्यादी.

अर्थविचार :

आजच्या वेगळ्या अर्थाने प्रकटन करणारे शब्द आढळतात. उदाहरणार्थ -

अवस्था	- तळमळ, विरहावस्था
कानडे	- कठीण
वस्तू	- ईश्वराचे रूप
फोडी	- सुपारीचे खांडे

अशा प्रकारे आदिकालीन मराठी संस्कृत > प्राकृत > अपभ्रंश या परंपरेतून जन्मलेले आपले अकृत्रिम रूप दाखविते. जन्मापासून अल्पावधीत या भाषेने प्रगल्भ रूप धारण केल्याचे ‘ज्ञानेश्वरी’ सारख्या ग्रंथातून स्पष्ट होते.

२) मराठीचा मध्यकाल :

इ. स. १३५० ते १८५० असा हा कालखंड मानला जातो. यातील पाहिली ५० वर्षे ही संक्रमणावस्थेची आहेत. याचा अर्थ चौदाव्या शतकाचा प्रारंभ ते एकोणिसाव्या शतकाचा प्रारंभ, अशी ही कालमर्यादा ठरते. आदिकाळापेक्षा भाषा मध्ययुगामध्ये वेगळी वाटू लागते. यांचे एक मुख्य कारण म्हणजे मुसलमानी राजवटीमुळे मराठी भाषेचा अरबी फारसीशी दृढ व निकटचा संबंध दीर्घकाळ आला. अर्थात याच्या अनुपंगाने इतरही घटना घडल्या. अरबी - फारसी भाषांचा हा प्रभाव कमी व्हावा म्हणून जाणूनबुजून मराठीचे संस्कृतीकरण करण्याचा राजकीय प्रयत्न झाला तर पंडित कवींकडून आपल्या पांडित्यप्रदर्शनासाठी संस्कृतप्रचुर काव्यरचना केल्या गेल्या. युरोपियन मिशनर्यांनी धर्मप्रसाराच्या निमित्ताने जी मराठी ग्रंथरचना केली तिच्यातून मराठीचे एक नवेच भाषिक रूप दिसून येते. अशा प्रकारे १४ व्या शतकाच्या प्रारंभापासून मराठीमध्ये इतके भाषिक परिवर्तन झाले आहे की, कालिक भेद करताना 'मध्यकाल' हा नवा कालखंड येथपासून मानावा लागतो.

प्रस्तुत कालखंड ५०० वर्षाचा म्हणजे इतका विस्तृत आहे. म्हणजे या ५०० वर्षामध्ये मराठीचे भाषिक रूप आरंभापासून अंतापर्यंत होते तसेच टिकून राहिले, हे मानने चूक आहे. मूळ गाभा कायम राहिला तरी या ५०० वर्षाचे उपकालखंड पडावेत इतके बदल होत गेले आहेत. तेव्हा या कालखंडातील मराठीच्या भाषिक रूपाबद्दल विधाने करताना जपून करावी लागतात. या कालखंडामध्ये संतकावय, पंडिती काव्य, शाहिरी काव्य, गद्य, बखरी, जेझुइटांची रचना, शिवकाल व पेशवाईतील हजारो पत्रे असे विविध स्वरूपाचे वाडमय उपलब्ध असून, त्यातून मराठीची भिन्न भिन्न भाषिक वैशिष्ट्ये दिसतात. बखरी व पत्रव्यवहार मोडी लिपीमध्ये असल्यामुळे त्या लिपीच्या मर्यादा (च्यस्व - दीर्घाचा काटेकोरपणा नाही, शब्द तोडून लिहायचे नाहीत, विरामचिह्ने नाहीत.) या लेखनाला पडतात.

अभ्यासाकरिता आधारभूत साधने :

- अ) काही शिलालेख, ताप्रपट
- आ) गद्य व पद्य ग्रंथ
- इ) ऐतिहासिक पत्रव्यवहार
- अ) **काही शिलालेख व ताप्रपट** - विजापूर (इ. स. १३३०), खाटे ग्राम (इ.स. १३४८), नागाव (इ.स. १३६७) मढगाव, वेळुस, बांदोडे येथील काही कोरीव लेख उपलब्ध आहेत. काहींमध्ये एखादा - दुसरा फारसी शब्द सापडतो. पण या लेखांचे महत्त्व भाषिक अभ्यासाच्या दृष्टीने फारसे नाही. याचे कारण हा कालखंड, प्रदीर्घ, भाषिक घटना विपुल व त्यामानाने लेख अत्यल्प आहेत.
- आ) **गद्य व पद्य ग्रंथ** - पद्य वाडमयाची अधिकृत मूळ हस्तलिखिते उपलब्ध नाहीत. त्याचप्रमाणे मौखिक परंपरेमुळे अभंग, आरत्या, पदे स्तोत्रे इत्यादी आज विकृत स्वरूपामध्ये उपलब्ध आहे. अशा दोन कारणामुळे पद्य वाडमयाच्या भाषिक अभ्यासातील महत्त्वाला मर्यादा पडतात. तसेच पद्य वाडमयात बोलभाषेचे अकृत्रिम रूप दिसत नाही. गद्यग्रंथामध्ये मोडी लिपी वापरल्यामुळे तिची बंधने त्यावर पडलेली आहेत.

- इ) ऐतिहासिक पत्रव्यवहार शिवकाल व पेशवेकाल या काळातील बहुसंख्या पत्रे आज उपलब्ध आहेत. यावरही बहुधा मोडी लिपीचे बंधन असले तरी तत्कालीन बोलभाषेचे स्वरूप स्पष्ट व्हायास या पत्रांचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग होतो.

मध्यकालातील महत्त्वाच्या भाषिक घटना:

मध्यकाळातील मराठीची भाषिक वैशिष्ट्याचे पाहण्यापूर्वी या काळातील काही महत्त्वाच्या भाषिक घटना विचारात घेता येतील.

- १) प्रस्तुत कालखंडातील सर्वसामान्य मराठी माणसांची व्यवहाराची भाषा.
- २) प्रस्तुत कालखंडातील मराठीच्या मराठीच्या सहवर्ती भाषा व त्यांचा मराठीवर झालेला परिणाम.
- ३) प्रस्तुत कालखंडातील मराठीच्या विविध बोर्लींचे स्वरूप.
- ४) युरोपियनी मराठी.
- ५) अरबी, तुर्की, फारसी या भाषांचा मराठीवर झालेला परिणाम.
- ६) मराठीवर असलेला व वाढत जाणारा संस्कृतचा प्रभाव.
- ७) प्रस्तुत कालखंडातील मराठीचे दरबारी शिष्टचाराचे वळण.

- १) सर्वसामान्य मराठी माणसांची व्यवहाराची भाषा – संस्कृत अध्यात्मविद्या जाणणारा, शिपाईंगिरी करून परमुलुखात जाणारा, राजकारण करणारा वर्ग, तसेच कथाकीर्तने पुराणप्रवचने, तमाशा – लळीत – भारुड यांमध्ये रंगणारा सामान्य माणूस अशा विविध वर्गात मराठी माणूस विभागला होता. या सर्वांच्या बोलीभाषेचे प्रतिबिंब या काळातील साहित्यामध्ये पडले आहे असे नाही. पण एकनाथी भारुड व गवळणी, तुकारामांचे अभंग, पोवाडे – लावण्या व परमुलुखात गेलेल्या शिपायांनी लिहिलेली व थोडया प्रमाणात बखरी यांतून बोलीभाषेचे स्वरूप काही प्रमाणात निश्चित समजू शकते.
- २) मराठीच्या सहवर्ती भाषांचा परिणाम – महाराष्ट्राच्या विविध दिशांना गुजराती, हिंदी, तेलुगू, कन्नड इत्यादी भाषा बोलणाऱ्यांचे प्रदेश आहेत. मराठीच्या त्या त्या सीमाभागात जवळच्या परकी भाषेचा परिणाम आदानप्रदानत्मक झाला असला तरी एकूण संपूर्ण महाराष्ट्राच्या मराठीचा विचार करता नव्याने फक्त हिंदीचा परिणाम झाला. कानडीचा पूर्वीच झाला होता, त्याहून अधिक झाला नाही मात्र तो परिणाम टिकून राहिला.
- ३) मराठीच्या विविध बोर्लींचे स्वरूप – या कालखंडातील मराठी भाषकांच्या विविध सामाजिक स्तरांमध्ये वेगवेगळे व्यवसाय करणारे, भिन्न जातीचे, महाराष्ट्राच्या भिन्न विभागामध्ये राहणारे – अशांच्या बोली पुष्कळ असाव्यात. पण त्यांचे पुरावे या काळातील साहित्यातून मिळत नाहीत.
- ४) युरोपियनांची मराठी – पंधराव्या शतकात पोर्टुगीजांशी महाराष्ट्रीयनांचा संबंध आला. आरमारी शब्द, हत्यारांची नावे, खलाशांची भाषा, पोशाखाचे शब्द, सैन्यातिल परिभाष यांचे वाचक शब्द पोर्टुगीज भाषेतून मराठीत आले. ‘शिरपेच’, ‘पालतु’, ‘काडतूस’, ‘घमेले’, ‘पिस्तुल’, ‘परात’, ‘साबण’ इत्यादी. ख्रिश्चनांमधील जेझ्युइट पंथीयांनी येथे

धर्मप्रसारासाठी मराठीचा अंगीकार केला. फादर स्टीफन्सच्या ‘क्रिस्तपुराणा’त अशी मराठी पाहावयास मिळते. मात्र ही मराठी पूर्णपणे त्या काळाची नसून त्या आधीच्या एक दोन शतकांच्या भाषेचे प्रतिबिंब त्यात दिसते. उदाहरणार्थ, १६ व्या – १७ व्या शतकात प्रथमेची ‘उ’ कारी रुपे न ठेवता ती आकरान्त करण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. ‘क्रिस्तपुराणात मात्र ‘उ’ कारी रुपांचेच अधिक्य आहे.

‘पक्षिआंमध्ये मैओरु | वृक्षांमध्ये कल्पतरु ।

भासांमध्ये मानु थोरु | मराठिया ॥’ (‘ख्रिस्तपुराण’ १७ वे शतक)

- ५) अरबी, फार्सी, तुर्की या मुसलमानी भाषांचा मराठीवर झालेला परिणाम – व्यापाराच्या निमित्ताने अरबांशी संबंध आल्यामुळे मराठीच्या आदिकालामध्ये अरबी भाषेशी संबंध आलेला होता. पण तिचा मराठीवर पडलेला प्रभाव अत्यल्प होता. पण या काळातील बहामनी या मुसलमानी राजवटीमुळे मराठीवर फार्सीचे इतके वर्चस्व आढळते की मराठी भाषा या काळात अंतर्बाह्य बदलून गेली आहे असे दिसते. बहमनी राजवटीच्या आरंभापासून ते पेशवाईच्या अखेरीपर्यंत पाच शतके फार्सीचा मराठीवरील हा परिणाम सतत होतच होता. त्यात काही चढउतार असले तरी हा प्रभाव वाढत होता. हा प्रभाव नुसता जीवनाच्या काही क्षेत्रांपुरताच मर्यादित होता. धर्म, तत्त्वज्ञान, नीती अशी शास्त्रे, वेदान्त, ज्योतिष, ग्रहगणित, अधात्म इत्यादी क्षेत्रांत फार्सीचा प्रभाव पडला नाही. पण पोशाख, शास्त्रे, युद्धतंत्र, फळे, संगीत, लेखन, अधिकारपदे, इत्यादी क्षेत्रांत फार्सी शब्दांनी गर्दी केली. उदाहरणार्थ,

पोशाख – झगा, झबले, विजार, तुमान, पगडी, कलाबूत, चादर.

शास्त्रे – तोफ, समशेर.

युद्ध - फौज, शिलेदार, लष्कर, शामियान, स्वार.

फळे – अंगुर, पिस्ता, बदाम, खरबूज, खिसमिस.

संगीत – ढोल, तबला, डफ, नगारा, जलसा, मैफल, रियाज.

लेखन - दात, शाई, दफ्तर, खालिता, कलम, लखोट.

अधिकारपदे – पेशवे, फडवीस, पोतनीस, चिटणीस.

हा केवळ शब्दपातळीवरील बदल झाला. फार्सीने मराठीच्या ध्वनिविचार, रूपविचार, व्याकरण अशा भाषेच्या मूलभूत क्षेत्रांमध्ये सुद्धा आक्रमण केले. एकनाथांच्या ‘अर्जदास्ता’वरून अरबी – फार्सीच्या मराठी भाषेवरील परिणामांची कल्पना येईल. ‘अर्जदास्त अर्जदार बंदगी बदेनवाज अनेक सलाम साहेबाचे सेवेसी’ या मायन्याने सुरु होणाऱ्या या अर्जामध्ये एकूण शब्दांपैकी जवळजवळ पन्नास टक्के शब्द फार्सी आहेत.

- ६) मराठी भाषेवर असलेला व वाढत राहिलेला संस्कृतचा प्रभाव – मराठी भाषेवर असलेला व वाढत राहिलेला संस्कृतचा प्रभाव हा नैसर्गिकपणे टिकून राहिला. तो वाढावा यासाठी काही प्रयत्न झाले. शिवाजीचा रघुनाथपंत हणमंते कृत ‘राज्यव्यवहारकोश’ हा एक महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणता येईल. राजव्यवहाराची भाषा अधिकृतपणे संस्कृताधिकृत मराठी झाल्यावर फारसीच्या आक्रमणाला उत्तर दिले गेले. उदाहरणार्थ - शस्त्रागार

(जिरातखाना) विश्वास (इतबार) रत्नशाला (जवाहिरखाना), लेखक (दफ्तरदार), मूढ (बेवकूफ) हे शब्द लोकांना सहज समजारे आहेत.

व्यवहारकाशामधील सब्दांनी दैनंदिन व्यवहारमध्ये अरबी फार्सी शब्दांची जागा घेतली, असे मात्र घडले नाही. तुकाराम, रामदास, वेणाबाई, बहिणाबाई, कान्होपात्रा यांनी या काळात साध्या सरळ मराठी रचना केल्या. याशिवाय मुक्तेश्वर, शामराज, वामनपंडित, श्रीधर, इत्यादी पंडितकवींनी संस्कृतप्रचुत मराठी रचनाही केल्या. थोडक्यात सांगावयाचे तर, शब्दघटना, वर्ण सर्वच बाबतीत संस्कृतचा प्रभाव मध्ययुगात मराठीवर होता. त्यामुळे फार्सी व संस्कृत या दोहोंचा आधार कमी अधिक प्रमाणात घेत मराठी भाषेची वाटचाल या काळात सुरु होती. मात्र फार्सी – मराठी संबंधाचे वैशिष्ट्य हे की, मराठीने स्वतःवर फार्सीचा ठसा उमटवून न घेता तिचे ‘मराठीकरण’ केले, तिचे वेगळेपण टिकविले. उदा. फार्सी शब्दांपासून अनेक मराठी क्रियापदे बनलेली आहेत. खर्च - खर्चणे, नरम - नरमणे, इत्यादी. याशिवाय फार्सी – मराठी जोडशब्दही तयार झाले. - ‘चीजवस्तू’, ‘अर्जविनंती’, ‘दगाफटका’, ‘हालअपेष्टा’, ‘शिपाईगडी’.

- ७) मराठीचे दरबारी शिष्टाचाराचे वळण – बहामनी राजवटीपासून पेशवाईअखेर मराठी जीवनाला शिपाईगिरीबरोबरच राज्यव्यवहार जबाबदारीने करण्याचे शासकीय ज्ञानही मिळाले. दफ्तरदार – मुजुमदार व चिटणीस, फडणीसांचा वर्ग अस्तित्वात आला. ऐतिहासिक पत्रव्यवहार करताना, लौकिक व्यवहार सांभाळताना, रोजनिशा, कैफियती, बखरी लिहिताना त्यांनी मराठी भाषेला प्रौढ दरबारी वळण लावले. मराठीमध्ये रुळलेले फार्सी शब्द त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर वापरले. शिवाय संस्कृत शब्दांचीही योजना मार्मिकपणे केली. मराठी भाषेचे हे सुंदर वळण आपल्याला ‘आज्ञापत्र’, ते ‘भाऊसाहेबांच्या बखरी’ पर्यंत सापडते.

अशा प्रकारे मराठीवरील फार्सीचा प्रभाव, तिचे संस्कृतीकरण, ‘राज्यव्यवहारकोशा’ द्वारे तिला मिळालेला राजाश्रय, योरोपियनांनी आणलेल्या मिशन्यांच्या ग्रंथातील मराठी भाषा, पाच शतकांचा प्रदीर्घ कालखंड असलेली परकीय भाषांचे प्रहार सोसत, पचवत आपला मुख्य प्रवाह समृद्ध करीत पुढे जाणारी मराठी, तिच्यामध्ये निर्माण झालेले वैविध्यपूर्ण, वाडमय व त्यातून डोकावणारे संमिश्र असे भाषेचे रूप, यांमुळे या काळात मराठीचे स्वरूप सर्व समावेसक यापद्धतीचे दिसते.

मराठीच्या मध्यकाळाची काही भाषिक वैशिष्ट्ये.

अ) ध्वनिविचार :

- १) आदिकाळाप्रमाणेच वर्तमान मराठीतील सर्व स्वर व व्यंजने मध्यकाळातील मराठीमध्ये दिसतात. ‘ऋ’ फक्त तत्सम शब्दामध्ये आढळतो. तद्भव शब्दात त्याचा ‘अ’, ‘आ’, ‘इ’, ‘रु’, किंवा ‘र’ होतो. उदा. तृण > तण, नृत्य > नाच, शृंग > शिंग, वृथा - व्रथा इत्यादी.

मात्र बहामनी राजवटीच्या काळात तद्भव शब्द प्रचारात होते तरी तत्सम शब्दांचा प्रभाव जास्त होता.

- २) क - ळ, न - ण, श - प - स यांच्या उच्चारांच्याबाबतीत अनियमितता होती. उदा. -
ताणाव > तनाव, श्रावण > स्त्रावण, गोष्ट > गोस्ट.
- ३) फार्सी शब्द मराठीमध्ये येताना उच्चारामध्ये अनेक वेळा बदल होतो. त्यातील महाप्राण ‘ह्’
चा लोप होतो. उदा. बाझार > बाजार, झिक्र > जिकीर.
- ४) शिवकालामध्ये उच्चारानुसारी लेखनाची प्रथा वाढीस लागली. फार्सीच्या प्रभावामुळे
इतरही शब्दांचे उच्चार विकृत होऊन ते शब्द तसेच लिहिले जाऊ लागले. उदा.
छेत्रपती, विस्णदास, इत्यादी.
- ५) उच्चार सुलभीकरणाची प्रवृत्ती अनेक प्रकारांनी दिसून येते. संयुक्त व्यंजनांबद्दल एकेरी
व्यंजन येते. वल्लभ > वालभ, सापत्नी > सवती, स्वरभक्ती - भ्रतार > बरतार,
प्रसंग > परसंग, स्वरलौप - अंतराल > अंत्रोळ, लक्षण > लक्षण.
- ६) आदिकालीत मराठीपेक्षा मध्येकालांतील मराठीमध्ये दिसून येणारी काही लक्षणीय बदल -
उकारान्त नामरूपाच्या जागी अकारान्त रूपे, ‘ळ’ चा प्रभाव व संयुक्त स्वरांच्या जागी
एकेरी स्वर येणे इत्यादी.
- उदा. जाए > जाय, म्हणौनि > म्हणोन.

आ) रूपविचार :

- १) लिंग - पुलिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग अशी तीन लिंगे मध्यकाळातील मराठीमध्ये
दिसतात. उदा. ‘दैन्य’, ‘विधी’, ‘महिमा’ हे शब्द स्त्रीलिंगी ; तर ‘देह’, ‘मनुष्य’, ‘अर्थ’
हे नपुंसकलिंगी आहेत.
- २) विशेषण - प्राचीन मराठीतील - विशेष्याप्रमाणे विशेषणाचे रूपही विभक्तिप्रत्यययुक्त
ठेवण्याची लक्व मध्यमराठीमध्ये कमीकमी होत गेली. विशेषणाचे सामान्यरूप ठेवण्याची
प्रवृत्ती दिसते. उदाहरणार्थ - ‘घोडे हजार’.
- ३) नामविभक्तीचे प्रत्ययविशेष - प्रथमा व द्वितीया यांचे प्रत्यय एकरूप झालेले दिसतात. पण
तृतीयेच्या दोन्ही वचनी ‘ई’ या प्रत्ययाएवजी हळुहळू ने/णे (ए.व.) व नी/णी (अ.व.) या
प्रत्ययांचे प्रमाण वाढू लागले. विभक्तीच्या प्रत्ययांच्या ऐवजी शब्दयोगी अव्यये वापरण्याची,
प्रवृत्ती वाढीस लागलेली दिसते.
- ४) आख्यातविभक्ती - रीतिभूत यामध्ये आढळणारी रूपे म्हणजे ‘वैसे’,
‘म्हणे’, ‘बोले’; त्याचप्रमाणे याच आख्याताची ईकारान्त रूपे म्हणजे ‘अर्पि’, ‘निरोपी’,
‘घाली’ ही सर्व रूपे लिंगनिरपेक्षा आहेत.

प्राचीन मराठीमध्ये सुरु झालेल्या कृदन्तांचा उपयोग मध्ये मराठीमध्ये वाढीला लागला.

विध्यर्थी रूपे ‘इज’ प्रत्ययान्त मिळतात. उदाहरणार्थ - परिसिजे, संडिजे.

क्रियेचे अकरणरूप - ‘जाले नाही’, ‘देऊ नये’, तसेच ‘न पडे’, ‘न ठेवावे’ इत्यादी.

इ) शब्दसिद्धी :

अरबी - फार्सीवरुन उपर्याखित हजारो शब्द मराठीत आले. ‘दररोज’, बाकायदा इत्यादी.

मराठी शब्दाला फार्सी उपर्याख - ‘गैरकारभार’, ‘प्रत्ययघटित’ - ‘मुझमदार’, ‘बागवान’

मराठी शब्द + फार्सी प्रत्यय - ‘पोटगी’, ‘वर्गवार’.

अरबी शब्द - ‘इमारत’, ‘मामला’, ‘हुजूर’.

फार्सी शब्द - ‘खुसामत’, ‘आर्जब’, ‘जबरदस्त’.

जोडशब्द पूर्वपद फार्सी - ‘बाजारहाट’, ‘चीजवस्तू’.

जोडशब्द पूर्वपद मराठी - ‘लेखककारकून’, ‘वेद्यहकीम’.

ई) शब्दसंग्रह :

मध्य मराठीमध्ये तत्सम, तदभव व परभाषांमधील विपुल शब्दसंपत्ती आढळते. याशिवाय प्राचीन मराठीतील कन्नड, द्रविडी शब्द व देश्य शब्द होते तेच टिकून राहिले, त्यामध्ये भर पडली नाही. एका बाजूने राज्यकर्त्याच्या फार्सी भाषेचा प्रभाव, दुसरीकडून शिवाजीचा ‘राज्यव्यवहारकोश’, पंडिती काव्यातील संस्कृतप्रचुर शब्द व व्याकरण यामध्ये स्वतःचे स्वत्व न गमावता मराठीने आपली समृद्धी प्राप्त करून घेतली, हे तिच्या शब्दवैभवावरुन आपल्या ध्यानात येते.

उ) वाक्यरचना :

राजकारणामुळे दरबारी वळणाची, संकेताधिष्ठित डॉलदार वाक्यरचना या काळात खूप आढळते. त्याचबरोबर मध्ये मराठीमध्ये संयुक्त व मिश्र वाक्यरचनाही दिसतात. कर्तृपद, कर्मपद कर्मपद किंवा क्रियापद अध्याह्यात ठेवून वाक्य लिहिण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. उदाहरणार्थ :

‘..... या राज्याचा पैसा विस्खालित प्रसंग हे तो परम अनुचित’ ‘होय’ अध्याहत ‘केवळ नुतन सृष्टिच निर्माण केली’ वाक्याच्या पदक्रमाबाबत स्वतंत्र्य घेतले जात होते.

‘एकाकीच गनीम येऊन घाला घातला’ येथे तृतीया विभक्तीच्या प्रत्ययाचा लोप होता. तृतीयान्त कर्ता व कर्तरिक्रियापद असाही संकर वाक्यरनेत दिसतो, ‘त्यांनी एवढा पराक्रम करून मारता मारता मेले.’

थोडक्यात, प्राचीन मराठीची अनेक वैशिष्ट्ये मध्यमराठीत दिसतात. काही गोष्टी नव्याने आलेल्या दिसतात.

मराठीचा आधुनिक काल :

जिला आपला प्रमाण मराठी म्हणतो, तिची जडणघडण एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या सुमारे पाऊणशे वर्षांमध्ये झाली. इ. स. १८८० च्या सुमारास तिला ‘अर्वाचीन मराठी’ म्हणून काही प्रमाणात विशिष्ट आकार, रूप प्राप्त झाले.

मराठीच्या आधुनिक / अर्वाचीन स्वरूपाची कारणे पुढीलप्रमाणे थोडक्यात सांगता येतील.

- १) अव्वल इंग्रजी काळातील शिक्षणविषयक धोरण.
- २) महाराष्ट्रातील मुद्रणकलेचा प्रवेश.
- ३) संस्कृत व इंग्रजी यांच्या प्रभावाने मराठी गद्याला मिळालेले वळण.

१८९८ मध्ये मराठ्यांचे स्वातंत्र्य लयाला गेले व इंग्रजी राजवटीला सुरुवात झाली. या राजवटीचा, त्याच्या इंग्रजी भाषेचा प्रभाव येथील भाषेच्या रूपावरही पडला. लॉर्ड एल्फिनस्टनसारख्या राज्यकर्त्याने व मेजर कँडीसारख्या सरकारी शिक्षणाधिकाऱ्याने एतदेशीय विद्वानांना हाताशी धरून इंग्रजीप्रमाणे मराठी भाषा सुसंघटित असावी, व्याकरण, कोश इत्यादी शास्त्रांचा मराठीच्या संदर्भात विकास व्हावा यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. नवीन मराठी पुस्तके लिहिली जावीत यासाठी लेखकांना पुरस्कार दिले. या सर्वांचा परिणाम आधुनिक मराठीला वळण लावण्यात झाला.

या तीन कारणांचा तपशीलवार विचार करता येईल.

१) अब्बल इंग्रजी काळातील शिक्षणविषयक धोरण :

इ.स. १८९८ मध्ये पेशवार्ई संपून स्वराज्याही संपले व महाराष्ट्रमध्ये इंग्रजी राजवट सुरु झाली. महाराष्ट्राचा पहिला गव्हर्नर माऊंट स्टुअर्ट एल्फिनस्टन याने सार्वत्रिक शिक्षणाचा उपक्रम प्रथम हाती घेतला. उतदेशीयांना पाश्चात्य विद्यांचे शिक्षण द्यावे, याबदल इंग्रज सत्ताधार्यांमध्ये बरच एकमत होते. त्याचे माध्यम देशी भाषा (महाराष्ट्रमध्ये 'मराठी') असे असावे असा एल्फिनस्टनचा आग्रह होता.

इ. स. १८९५ मध्ये मुंबईत 'नेटिव्ह एज्युकेशन सोसयाटी' स्थापन झाली. पहिल्यांदा ती फक्त अँगलोइंडिया व युरोपियन यांच्या गरीब मुलांसाठी होती. इ. स. १८८० मध्ये त्याने या सोसायटीला व्यापक रूप दिले. या सार्वत्रिक शिक्षणासाठी पाठ्यपुस्तके हवी म्हणून १८२२ मध्ये 'हिंद शाळा' व 'शाळापुस्तक मंडळ' स्थापना केली. सुरुवातीला संस्कृतची भाषांतरे व 'बाळमित्र' हे इंग्रजीचे भाषांतर अशी पुस्तके निघाली. मिशनच्यांनी केलेली क्रमिक पुस्तकांची निर्मिती होतच होती. इ. स. १८३५ मध्ये मेकॉलेचे शिक्षणविषयक इतिवृत्त प्रसिद्ध झाले. त्यामुळे शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी असावे, हे नोंदविलेले होते तरी मराठी भाषांतरे व नवीन गद्य ग्रंथरचनेचा ओघ सुरुच राहिला.

मेजर कँडीचे कार्य - भाषांतरतज्ज्ञ असलेल्या मेजर कँडीने इ.स. १८४९ ते १८७६ या काळात भाषाविषियक विविधांगी कार्य केले. दक्षिण भाषेत पुस्तके प्रसिद्ध करणारी मंडळी (१८४९), 'दक्षिण प्राइज कमिटी' (१८५१) या ग्रंथोत्तेजक मंडळ्यांचा मार्गदर्शक कँडी होता. इ. स. १८४७ मध्ये मराठी - इंग्रजी कोश त्याने छापला. शाळाखत्यातर्फे निघालेली पहिली सहा क्रमिक पुस्तके याच्याच मार्गदर्शनाखाली इ. स. १८६१ पर्यंत प्रसिद्ध झाली. १८५० मध्ये 'विरामचिन्हांची परिभाषा' ही पुस्तिका प्रसिद्ध केली. कँडीने परशुरामपंततात्या गोडबोले व इतर शास्त्रीमंडळीच्या आधारे मराठी गद्याला प्रमाणरूप प्राप्त करून देण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. आजच्या - मराठीतील बच्याच भाषिक रूपांना रुढ करण्याचे श्रेय मेजर कँडी यांच्याकडे निःसंसयपणे जाते.

२) महाराष्ट्रातील मुद्रणकलेचा प्रवेश :

ऐतिहासिक व व्यावहारिक पत्रव्यवहार तसेच वखरी वगळल्यास ११ व्या शतकाच्या पूर्वी मुख्यतः पद्यवाड्यमय निर्माण झाले. पण सार्वत्रिक शिक्षणासाठी जी पाठ्यपुस्तके तयार करावयाची होती त्यासाठी गद्यमय पुस्तकांची गरज भासू लागली. या उपक्रमाला साझ्याभूत असे मोळे: मुद्रणाचे साधन या काळात उपलब्ध झाले. कलकत्याजवळील श्रीरामपूर मिशनने इ. स. १८०५ पासून तर मुंबईच्या अमेरिकन मिशनने इ. स. १८१६ पासून याचा वापर केला. इ. स.

१८२४ मध्ये सरकारी छापखाना सुरु झाला. मुद्रणकलेमुळे शिक्षणाचा प्रसार सुरु झाला. ग्रंथनिर्मितीला चालना मिळून मराठी भाषा अधिकाधिक विकसित होत गेली.

३) संकृत भाषा यांच्या प्रभावाने मराठी गद्याला मिळालेले वळण :

संस्कृत शास्त्रांचे अध्ययन व्हावे या हेतूने इ. स. १८२१ साली स्थापन केलेल्या ‘पुणे पाठशाळे’ त इंग्रजी - मराठी भाषाही शिकविल्या जाऊ लागल्या. स्वतंत्र भाषांतर विभाग तयार करण्यात आला. मेजर कँडी या शाळेचे प्रमुख झाल्यावर त्यांनी अनेक उपक्रम राबविले. एकीकडून शास्त्री - पंडित लेककांकडून भारदस्त, लालित्यपूर्ण अशी मराठी ग्रंथनिर्मिती होत गेली, तर दुसरीकडून इंग्रजी शिकलेले नवशिक्षित इंग्रजीप्रमाणे सुटसुटीत प्रमाणबद्ध वाक्यरचना, संयुक्त - मिश्र वाक्यांचा पल्लेदारपणा तसेच शैलीची जाणीव ठेवून मराठी भाषेत ग्रंथनिर्मिती करून लागले.

या अर्वाचीन वा आधुनिक कालाची भाषिक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे संगता येतील.

१) ध्वनिविचार :

१. काही विशिष्ट उच्चार अ > आ = ‘आकलेचे’, ‘आगाध’, ‘आलिकरचे’, ‘माहाराज’ इत्यादी.
- २) ऋ > रु = रुषी, ऋ > र = ग्रहस्थ
- ३) अनुस्वरागम = ‘ऊंस’, ‘कांपणे’, ‘कांसव’, ‘केंस’ या शब्दांमध्ये अकारण अनुस्वार येतो. थोडक्यात विपुल अनुस्वार दिसतात.
- ४) स्वरभक्ती - कुत्रा > कुतरा, प्रभु > परभू

२) रूपविचार :

१. लिंगविचार :

पुलिंगी ऐवजी स्त्रीलिंगी - ‘अर्जी’, काळिमा’, ‘मध’.

पुलिंगी ऐवजी नपुंसकलिंगी - जन्म, गौरव (संस्कृतनुसार)

अवर - ‘अवरे’ (अ.व) तास

अनेकवचनी रूपे - ‘आईबापे’, ‘मनुष्ये’

२. वचनविचार:

स्त्रीलिंगी, एकवचनी रूप ई = ‘संवयी’

स्त्रीलिंगी अनेकवचनी = ‘रजविजा’,

३) नामविभक्ती :

तृतीया एकवचनी - ‘इमानेइतवारे’,

‘म्यां’, ‘त्चां’

‘त्यांही’, ‘दुर्गुणांही’

‘मशीं’, ‘तिशी’,

द्विरुक्त तृतीया - ‘अभ्यासेंकरून’, ‘निश्चयें करून’
 षष्ठीयुक्त तृतीया - तिच्याने, तुमच्याने, तृतीयची शब्दयोगी अव्यये - ‘सह’ ऐवजी ‘सुझां’
 चतुर्थी - ‘ला’ ऐवजी ‘स’ चा प्रचार जास्त - ‘आईस’, ‘कशास’.
 ‘कडे’ अव्यय सप्रत्यय - ‘आलीकडेस’, ‘इकडेस’.
 चतुर्थी अनेकवचनी ‘ना’ ऐवजी ‘ला’ - ‘कित्येकाला’, ‘त्याला’ विभक्तीचा अध्याहार -
 ‘आक्सफर्ड नामें शाहर येथील पाठशाळेत’.

४) आख्यातविभक्ती :

क्रियापदातील इकारागम - ‘करितो’, ‘जेवितो’, ‘खादिले’, ‘राखिल्यास’.
 वा-कृदन्त - ‘खाण्यास’ ऐवजी ‘खावयास’ / ‘खायास’ / ‘धाक्यास’ / ‘द्यायास’.
 वर्णविषपर्यायी प्रयोजके - ‘करविणे’ ऐवजी ‘करीवणे’, ‘वशिवतात’ इत्यादी. संकर प्रयोगातील ‘स’ चा लोप - ‘त्वा सहल केलीस’ ऐवजी ‘केली’.
 ‘ईल’ ऐवजी ‘त’ - ‘शत्रु शरण (‘येतील’ ऐवजी) ‘येत’ तोवर -
 रीतिभूतकाळ - ‘म्यां तिजबरोबर (‘खात असे’ ऐवजी) ‘खावे’
 अकरणरुपे - ‘नलगे’, ‘येऊं देईना’, ‘खन्या नव्हत’.
 उभयान्वयी अव्यये - (‘जर का’ ऐवजी) ‘जर करिता’
 (‘कां तर’ ऐवजी) ‘कां की’.
 व्यंजनांची पायमोड - ‘आसमंतात’ ‘कदाचित्’, ‘झपझप्’ (निबंधमाला)

५) शब्दसिद्धी :

१. यावनी अंश - राज्यकारभार, न्याय, पोशाख, काही व्यवसाय व हुद्दे यांविषयांचे कित्येक फार्सी शब्द मराठीच्या हाडीमाशी खिळले होते. उदाहरणार्थ - ‘अखत्यार’, ‘किताब’, ‘खोगीर’, ‘तसबीर’, ‘सावकार’, ‘हुजूर’, इत्यादी.
२. इंग्रजी अंश - काही इंग्रजी शब्दांचे प्रतिशब्द - ‘इंडियन’ = ‘हिंदू’, ‘टाइल्स’ = ‘खापऱ्या’
 काही रुळलेले इंग्रजी शब्द - ‘अवर’ (तास), ‘इसपितळ’, ‘नोटीस’, ‘पाकीट’, ‘पेन्शन’, ‘इस्टेट’, ‘बुक’, ‘बैक’, इत्यादी.
 गुजराती अंश - ‘उपरान्त’ (नंतर), ‘जेमतेम’.
 इंग्रहीच्या संपर्कमुळे मराठी वर्णमालेत ‘ऑ’ व ‘ऑ’ यांची भर पडली आहे. पण अव्वल इंग्रजीत हे शब्द असे लिहीत, कॅप्टन - ‘कपतान’, ॲडिसन - ‘आदिसन’, ‘कालेज’, ‘कनिस्टेबल’.
 काही शब्दांमध्ये अर्थसंकोच झाला. उदाहरणार्थ ‘काळ’ (दुष्काळ), ‘कागदांत’ (वर्तमानपत्रांत).
 काही ठिकाणी अर्थविस्तार होतो.
 उदाहरणार्थ - ‘चालते होणे’ - निघून जाणे, ‘बायको’ - स्त्री, ‘अबू’ - नावं, प्रतिष्ठा.

६) शब्दसंग्रह :

अवल इंग्रजीमध्ये मराठीतील पूर्वीच्या शब्दसंग्रहामध्ये इंग्रजी शब्दांची व इंग्रजीवरुन बनलेल्या शब्दांची अधिक भर पडली. काही शब्द नव्याने बनवून वापरले गेले. उदाहरणार्थ - Rainbow साठी ‘इंद्रधनुष्य’ हा शब्द खिस्ती झालेल्या बाबा पदमनजी यांनी वापरला. भाषेमध्ये नव्याने जडणघडण होत असल्यामुळे अनेक शब्दांचे भिन्न भिन्न प्रयोग होऊ पाहात आहे.

७) वाक्यरचना :

इंग्रजी शब्दच भाषते शिरले असे नाही तर वाक्यरचनाही इंग्रजी प्रभावाखाली होऊ लागली.

१. तो तुला हात देईल (to give hand to)
२. त्याहून मी फार अधिक आहे. (I am better than them)

अशाप्रकारे येथर्पर्यंत आपल्याला अर्वाचीन काळातील उच्चार, व्याकरणरूप, शब्दघटना, अर्थप्रक्रिया, शब्दसंग्रह व वाक्यरचना यातील ठळक वैशिष्ट्ये जाणवतात. अवल इंग्रजी काळातील शिक्षणविषयक धोरण, महाराष्ट्रातील मुद्रणकलेचा प्रवेश व संस्कृत व इंग्रजी यांच्या प्रभावाने मराठी गद्याला मिळालेले वळण या कारणामुळे मराठी आधुनिक स्वरूपाची बनली असे म्हणता येते.

विभाग - आ

वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे

भाषेचा ऐतिहासिक, तुलनात्मक पद्धतीने अभ्यास करणे, हा भाषाशास्त्रातील एक महत्त्वाचा भाग आहे. परंतु या ऐतिहासिक अभ्यासाबरोबरच भाषेचा वर्णनात्मक अभ्यास करण्याची गरज भाषावैज्ञानिकांना जाणवू लागली.

वर्णनात्मक भाषाविज्ञानपद्धतीची ठळक वैशिष्ट्ये –

एखाद्या भाषेचे वर्णन कल्पनेच्या द्वारे करणे, वर्णनात्मक भाषाविज्ञानपद्धतीला मान्य नाही. वस्तुनिष्ठ पद्धतीने भाषेचे वर्णन करणे, हा हेतू येथे प्रधान आहे. इतर भाषांपेक्षा संस्कृत भाषा ही अधिक तर्कशुद्ध व परिपूर्ण आहे. ‘विशुद्ध’, ‘विदर्घ’ या शब्दांतही तिचे वर्णन केलेले आहे. इतर भाषा या संस्कृतामधून उद्भवल्या असून संस्कृतचे व्याकरण त्यांना नकळत चालूल जाते, अशा जुन्या समजुती आपल्याकडे होत्या. आपल्या येथे संस्कृतविषयी जशा या समजुती होत्या तशाच युरोपमध्ये लॉटिन या भाषेसंदर्भात होत्या. या भाषेच्या तर्कशुद्धतेसंबंधी वा तिच्या श्रेष्ठतेच्या शुद्धतेसंदर्भात असा आग्रह धरणे आधुनिक भाषाविज्ञानाच्या भूमिकेशी पूर्णतः विसंगत आहे. भाषा ही कधीही ‘श्रेष्ठ-कनिष्ठ’, ‘शुद्ध, अशुद्ध’, ‘तर्कशुद्ध’ वा ‘तर्कशून्य’ नसते. अशा ढोबळ मूल्यापनाला तेथे स्थान नसते. समाजामध्ये प्रबळ व दुर्बळ असे दोन गट आढळतात. प्रबळांची भाषा तेवढी श्रेष्ठ, उच्च दर्जाची व दुर्बळ गटाची भाषा कनिष्ठ, मागासलेली अशी वर्गवारी साधारणपणे करण्यात येते. आधुनिक भाषाविज्ञानाने या चुकीच्या समजुतींना तीव्र विरोध केला. पूर्वग्रह दूर ठेवून एखाद्या भाषेचे वस्तुनिष्ठपणे अतिशय काटेकोर असे वर्णन करणे हा हेतू वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाच्या मुळाशी आहे. भाषेमध्ये वापरला जाणारा प्रत्येक घटक हा भाषावैज्ञानिकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. त्याचा अभ्यास येथे केला जातो.

प्रबळ सामाजिक गटाच्या संदर्भात पूर्वीच्या काळात लेखी भाषेच्या स्वरूपावर भाषेचे आदर्श स्वरूप ठराविले जात असे. खरे तर भाषिक व्यापारामध्ये बोली किंवा मौखिक नमुन्यांना मध्यवर्ती स्थान दिले जाते. वर्णनात्मक भाषाविज्ञान नेहमी भाषेच्या उच्चारित / औच्चारिक स्वरूपावर भर देते.

भाषा ही सदैव प्रवाही असते. त्यामुळे परिवर्तनशीलता वा बदल हा भाषेचा उपजत गुण असतो. अर्थात कोणत्याही सामाजिक संस्थेचा अभ्यास करताना तिचे स्थिर रूप पकडून अभ्यास करणे, आवश्यक ठरते. काळ व बदल हे घटक विचारात न घेता एका विशिष्ट कालबिंदूवरील भाषेचे वस्तुनिष्ठ वर्णन करणे वर्णनात्मक भाषाविज्ञानामध्ये अपेक्षित असते. ती भाषा ज्या स्वरूपात असेल तशी समजून घेतली जाते. त्या विशिष्ट भाषेची पूर्व अवस्था, वा अन्य भाषेशी तुलना येथे अपेक्षित नसते.

वर्णनात्मक भाषाविज्ञानपद्धती ही कोणत्याही एका कालखंडातील भाषारूपाचा अभ्यास एककालिक (synchronic) पद्धतीने करते. भाषेचे एककालिक वर्णन करण्याची एक विशिष्ट पद्धती, तंत्र आहे. फर्दिनांद द सोस्यूर हा सुप्रसिद्ध स्विस भाषावैज्ञानिक या आधुनिक पद्धतीचा प्रणेता मानला जातो. भाषेमध्ये कधीही उत्क्रांती होत नाही फक्त परिवर्तन होते आणि हे परिवर्तन संथ गतीने होत असते, असे प्रतिपादन सोस्यूर याने केले. त्यांनी दाखविलेल्या काहिं संकल्पनांतील पुढील भेद हा आधुनिक भाषाविज्ञानांचा पाया ठरला.

- १) भाषिक व्यवस्था आणि भाषिक वर्तन (Langue & Parole)
- २) एककालिक आणि कालक्रमिक (Synchronic & Diachronic)
- ३) चिन्हक आणि चिन्हित (Signifier & signified)
- ४) अन्वयनिष्ट आणि गणनिष्ट (Syntagmatic & Paradigmatic) यांतील भेद फार महत्त्वाचा आहे.

१) भाषिक व्यवस्था आणि भाषिक वर्तन –

दोन व्यक्तींच्या संभाषणामध्ये व एकाच व्यक्तीच्या वेगवेगळ्या भाषणांमध्ये आपल्याला विविधता दिसून येते. या संभाषणातून संप्रेषण (Communication) शक्य होते. यांच्या मुळाशी ‘लांग’ म्हणजे भाषिक व्यवस्था असते. व्यक्ती व्यक्तीनुसार, प्रसंगाप्रसंगानुसार बदलणाऱ्या वाचिक व्यवहारांच्यामागे ही दृढ अशी भाषिक व्यवस्था असते.

‘लांग’ किंवा भाषिक व्यवस्था ही एक व्यापक अशी संस्था असते. कोणीही एका माणसाला भाषा निर्माण करता येत नाही किंवा ती भाषा वापरून संपवून टाकता येत नाही. भाषिक व्यवस्था ही एका समाजाची समूहाची, संस्कृतीची (homogeneous speech community) निर्मिती असते. याच्याविरुद्ध ‘पॅरोल’ म्हणजे एका विशिष्ट समूहातील माणसाने / व्यक्तीने वापरलेली भाषा होय. प्रत्यक्ष व्यवहार चालतो तो ‘पॅरोल’ वरच. थोडक्यात, अमूर्त ‘लांग’ चे पॅरोल हे व्यक्तिपरत्वे प्रगट होणारे अंशरूप होय.

सोस्यूरच्या मते ‘लांग’ हा भाषाविज्ञानाचा मुख्य विषय आहे, ‘पॅरोल’ नव्हे. ‘लांग’ ही स्थिर, माणसापेक्षाही उच्च पातळीवरील आहे. ती आदर्श मानून व्यक्तीचे वाचिक वर्तन घडत असते.

२) एककालिक आणि कालक्रमिक –

एककालिक व कालक्रमिक या दोनही भाषाविज्ञानाच्या महत्त्वाच्या शाखा असून निव्वळ कालक्रमिक अभ्यास म्हणजे भाषाविज्ञान नाही, असे मत सोस्यूरने मांडले. त्याच्या काळात कालक्रमिक पद्धतीचे वर्चस्व होते. त्यामुळे या दोन अभ्यासपद्धतीतील फरक स्पष्टपणे मांडून त्या दोन प्रकारात गल्लत करता कामा नये, हे सोस्यूरला आवर्जून सांगावे लागले. त्या त्या काळामध्ये त्या टप्प्यावर ही भाषा आणि तिची स्थिती स्वयंपूर्ण असते. हे समजुन भाषेचा अभ्यास व्हायला हवा. भाषिक घटकांची समग्र व्यवस्था एका कालबिंदूच्या संदर्भात अभ्यासणे ही वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची पद्धती असून त्यावर सोस्यूरने भर दिला.

३) चिन्हक आणि चिन्हित –

‘लांग’ किंवा सूक्ष्म भाषाव्यवस्था समजावून घेण्यासाठी सोस्यूरची भाषिक चिन्हांची संकल्पना लक्षात घ्यायला हवी. भाषाव्यवस्था म्हणजे नुसते धनी नाहीत तर तिचे अस्तित्व मानसिकही असते. तिला आपण ‘संकल्पना’ म्हणून संबोधू शकत नाही. कारण तिचे अस्तित्व तसे भौतिक असते. भाषेचा हा विशेष स्पष्ट करण्यासाठी सोस्यूरने ‘भाषिक चिन्ह’ ही संकल्पना मांडली. या भाषिक चिन्हांचे सोस्यूरने ‘चिन्ह’ (Sign) व ‘चिन्हक’ (Signified) असे दोन घटक मानले. ही संकल्पना स्पष्ट करताना सोस्यूरने कागदाच्या मागील बाजूचा दाखला दिला. या दोन्ही बाजू अस्तित्वात असतात, चिन्ह व चिन्हक म्हणजे धनिप्रतिमा व संकल्पना यांचे अतूट नाते होय. ‘चिन्ह व चिन्हक म्हणजे धनी व अर्थ यांच्या संबंधांची व्यवस्था वा संरचना म्हणजे भाषा होय.’ हे आधुनिक भाषाविज्ञानाचे मूलभूत प्रमेय सोस्यूरने मांडले.

४) अन्वयनिष्ठ आणि गणनिष्ठ –

भाषिक चिन्हांची अपरिवर्तनीयता ही भाषिक चिन्हाच्या मूल्यांवर अवलंबून असते. भाषिक चिन्हे भाषाव्यवस्थेत परस्परांशी विरोधसंबंधाने निगडित असतात. जे चिन्ह प्रत्यक्षात असते, त्यांची सांगड प्रत्यक्ष उपस्थित असलेल्या चिन्हांशी घालता येते. उदा. ‘वाघ’, हे भाषिक चिन्ह घेतले तर त्याचे ‘प्राणीपण – वाघपण’ ध्यानात येते. कारण ‘हत्ती’, ‘उंट’, ‘जिराफ’, ‘माकड’ अशा इतर चिन्हांशी वैधमर्याचे नाते दाखवून ते विशिष्ट चिन्ह आपल्या मनामध्ये पक्के होते.

चिन्हाचे मूल्य सर्व चिन्हामध्ये त्याच्या असलेल्या स्थानावरून निश्चित होते. चिन्हाचे हे स्थान दोन प्रकारच्या परस्परसंबंधांवर अवलंबून असते. एक संबंध क्रमिक किंवा रैखिक असतो. त्यामुळे कोणत्या चिन्हानंतर कोणते चिन्ह येईल ते निश्चित होते. असा जो घटक तयार होतो त्याला ‘अन्वयनिष्ठ घटक’ (syntagmatic) म्हणतात. दुसरा संबंध चिन्हांच्या अर्थाच्या आधारावर निश्चित होतो. त्याला सोस्यूर ‘साहचर्यनिष्ठ संबंध’ म्हणतो.

भाषिक चिन्हांचे हे दोन गट आकृतीमध्ये दोन अक्षांवर दाखविता येतात.

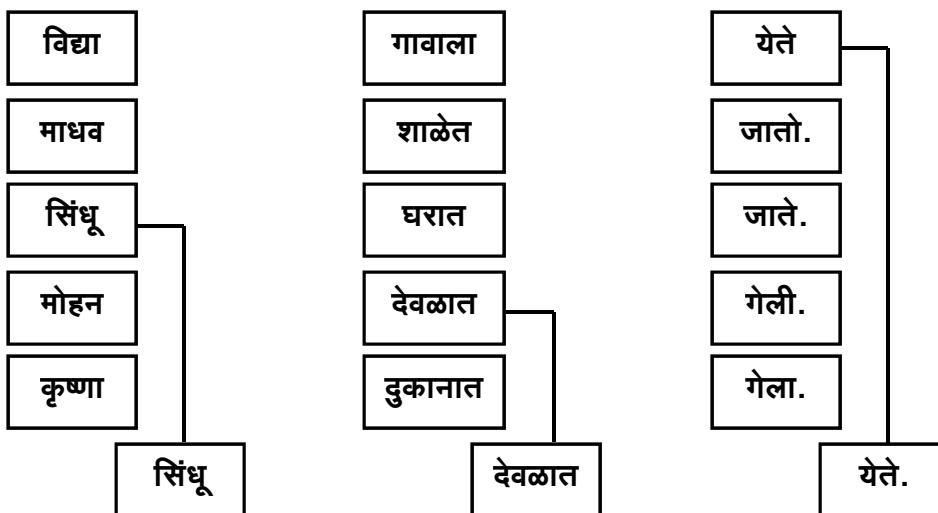
- १) उर्ध्वगामी (पॅरेंडिग्मॅटिक) उभा अक्ष
- २) क्षितिजसमांतर (सिनटॅग्मॅटिक) आडवा अक्ष

उर्ध्वगामी म्हणजेच उभ्या अक्षावर एकाच जातीच्या चिन्हांचा संच असतो. त्यांतून आपण योग्य त्या चिन्हांची निवड संप्रेषणासाठी करीत असतो. आडव्या अक्षावर निवडलेल्या चिन्हांचा क्रम आपण लावतो. हा अनुक्रम कालबद्ध असतो. या अक्षावरची चिन्हांची मांडणी आपण स्थानपरत्वे करतो.

उभा अक्ष
(पॅरेंडिग्मॅटिक)

आडवा अक्ष (सिनटॅग्मॅटिक)

या मांडणीतून वाक्यबंध तयार करता येतो. उदाहरणार्थ पुढील आकृती पहा –

वरील आकृतीनुसार 'सिंधू देवळात येते.' हा वाक्यबंध तयार होतो.

अशा प्रकारे सोस्यूर यांचे महत्त्वाच्या बाबीसंबंधीचे विवेचन आपण पाहिले. सोस्यूर यांनी वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब केला. पारंपरिक मूल्यात्मक, नियामक, आदर्शवादी (Prescriptive) दृष्टिकोण झुगारला. सोस्यूरच्या प्रतिपादनाची एकूण दिशा संरचनावादी (Structural) आहे. भाषाविज्ञानाला वर्णनात्मक परिमाण प्रथम सोस्यूरने प्राप्त करून दिले. म्हणून सोस्यूरला 'आधुनिक भाषाविज्ञानाचा जनक' असे संबोधण्यात येते.

ब्लूमफील्ड -

पाणिनीय व्याकरणाचा प्रभाव, जर्मन वर्तनवादी विचारसरणी आणि अनेक भाषांचा अभ्यास यांचा एकत्र परिमाण होऊन लेनर्ड ब्लूमफील्ड यांनी त्यांचा भाषेसंबंधीचा दृष्टिकोण बनविला. भाषा अभ्यासाची पारंपरिक संकल्पना न स्वीकारता लेनर्ड ब्लूमफील्ड यांनी भाषेचा अभ्यास अधिकाधिक वर्णनात्मक, वैज्ञानिक स्वरूपाचा कसा होईल, याकडे लक्ष दिले. 'अमेरिकन संरचनावाद' ही प्रणाली या प्रकारच्या अभ्यासातून निर्माण झाली. भाषेच्या अभ्यासाच्या पारंपरिक पद्धतीमध्ये भाषेच्या सर्वसामान्य विशेषांवर जास्त भर असतो. पण ब्लूमफील्ड यांना सर्व भाषांना समान असणारी कोणतीही वैशिष्ट्ये आढळत नाहीत.

भाषा एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे कशी संक्रमित होते, याविषयी अमेरिकन संरचनावादी अभ्यासकांनी आपली भूमिका पुढीलप्रमाणे मांडली. त्यांच्यामते, आनुवंशिकतेमुळे नव्हे, तर सामाजिक – सांस्कृतिक माध्यमांतर्फे मानवी भाषा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत संक्रमित होते. एखादी व्यक्ती कोणती भाषा बोलणार, हे ती कोणत्या वंश, जाती-जमाती यामध्ये जन्माला आली त्यावर अवलंबून नसते तर कोणत्या समाजात वाढली, शिकली, यावरही अवलंबून असते. मानवेतर प्राण्यांच्या बाबतीत मात्र त्यांची संदेशवहनपद्धती ही एक जैविक प्रेरणा (Biological instinct) असून ती आनुवंशिक रीतीने येत असते. म्हणजे भोवतालची परिस्थिती कसलीही असो, विशिष्ट जातीचा प्राणी विशिष्ट प्रकारचे निसर्गदत्त संदेशच पाठवू शकतो. या निरीक्षणावरून मानवेतर प्राण्यांच्या बाबतीत संदेशवहनपद्धतीचे संक्रमण हे 'जैविक'

तर मानवी भाषेच्या बाबतीत ते ‘सांस्कृतिक’ (Cultural) असते, असा निष्कर्ष अमेरिकन संरचनावादी भाषावैज्ञानिकांनी काढला.

भाषेचे स्वरूप आणि पद्धती या दोहोंसंबंधी ब्लूमफील्ड व त्यांच्या अनयायांनी ज्या विशिष्ट संकल्पना स्वीकारल्या, त्याचा प्रभाव १९३० ते १९५० या तीन दशकांवर विलक्षण पडला. अर्थ (meaning) या घटकाच्या अभ्यासासाठी वर्तनवादी तत्त्वसरणीचा (Behaviouristic Principles) स्वीकार, भाषिक घटकांच्या निर्धारणासाठी शिस्तबद्ध शोधन पद्धतीवरील (Discovery Procedures) भर आणि भाषाभ्यासाला स्वायत्त (Autonomous) आणि वर्तनवादी व्युहानुसार वैज्ञानिक म्हणजे (Scientific) बनण्याचा प्रयत्न, ही या संप्रदायाची ठळक वैशिष्ट्ये होत.

अशा प्रकारे ब्लूमफील्ड याने सोस्यूरप्रमाणेच व्यक्तिव्यक्तीच्या भाषिक प्रयोगभेदांपासून अमूर्त अशी भाषिक संरचना वेगळी काढण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी ‘वाचिक कृती’ (act of speech) अशी एक संकल्पना मांडली. तिला मनोविज्ञानातील ‘वर्तनवाद’ (Behaviourism) या विचारसरणीची जोड दिली. ‘ज्ञान म्हणजे दुसरे काहीही नसून विशिष्ट चेतक व विशिष्ट प्रतिसाद यांच्यामध्ये निर्माण होणारा नित्यसंबंध होय’, असे वर्तनवाद्यांचे प्रतिपादन होते. मानवी भाषेच्या संदर्भात वर्तनवादी भूमिका मांडण्याचे काम ब्लूमफील्ड यांनी प्रथम केले. आपली ही भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी पुढील प्रसिद्ध उदाहरण दिले.

जॅक आणि जिल या दोघांपैकी जिल हिला एकदा सफरचंद खायची इच्छा झाली. ती स्वतः झाडाजवळ जाऊन ते फळ तोडून खाऊ शकते, हे S, R या चिन्हांनी दाखविता येईल. S म्हणजे चेतक Stimulus (जिलला भुकेची जाणीव होणे), R म्हणजे प्रतिक्रिया Reaction (सफरचंद हस्तांगत करणे); पण जिलचा हट्ट जॅकने ते तिला आणून द्यावे, असा आहे. म्हणून ती RY ही पर्यायी प्रतिक्रिया व्यक्त करते. जॅकला ती फळ आणून द्यायला सांगते. वार्गिंदियांच्या साहच्याने काही विशिष्ट ध्वनी वाढते. जिलची ही पर्यायी प्रतिक्रिया जॅकमध्ये चेतक बनून (S) तो तिला फळ आणून देतो आणि जिलचे उद्गार – फळ आणण्याची अंतिम कृती करणे ही प्रतिक्रिया (R) जॅकला करावयास सांगतात. वर्तनशृंखलेतील हे टप्पे पुढीलप्रमाणे दाखविता येतील.

$S \rightarrow r \dots S \rightarrow R$ अशी व्यक्त करता येहील. भाषेच्या अभ्यासकाचा वाचिक कृती ($r \dots s$) हिच्याशीच संबंध आहे. ब्लूमफील्डच्या शब्दांत सांगावयाचे तर, Man produces under certain types of stimuli certain vocal Sounds & his Fellows hearing these sounds make the appropriate response or, in the other words, in human speech different sounds have different meaning : ब्लूमफील्डच्या मते भाषा शिकणे म्हणजे $s \rightarrow r$ आणि $S \rightarrow R$ यांतील संबंधाचा एखाद्या भाषिक समाजात अन्वयार्थ लावता येणे हा होय.

येथे जिलचे उच्चारण म्हणजे वाचिक वर्तन (Verbal behavior) होय. मूळ चेतक (जिलची भूक) आणि अंतिम प्रतिक्रिया (जॅकने फळ आणून देणे) यांच्यात एक नित्य संबंध प्रस्थापित होतो. या पैलूला ब्लूमफील्ड उच्चारणाचे ‘आशयात्मक अंग’ (Content) म्हणतात. मधली प्रतिक्रिया (जिलचे उच्चारण) हीच पुढच्या टप्प्यात दुख्यम चेतक बनून येते. याला ब्लूमफील्ड आविष्करणाचे अंग (Expression) म्हणतात. भाषाविज्ञानाला या दोन अंगातील

संबंधांचे स्पष्टीकरण देता यावयास पाहिजे. त्यासाठी या विश्वातील भाषा वगळता इतर वस्तू, स्थिती यांचेही वैज्ञानिक स्वरूपाचे वर्णन व्हावयास हवे. मगच ‘अर्थ’ (meaning) या भाषिक पैलूचा विचार भाषावैज्ञान करु शकेल, असे ब्लूमफील्ड यांचे मत आहे.

भाषिक संरचनेच्या विश्लेषणाची एक विशिष्ट पद्धत ब्लूमफील्डवादी भाषावैज्ञानिकांनी विकसित केली. ही पद्धत वस्तुनिष्ठ व वैज्ञानिक स्वरूपाची आहे. तशीच अनुभवनिष्ठ आहे.

अमेरिकन संरचनावाद्यांनी भाषावैज्ञानिक शोधनपद्धतीचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे ठरविले. भाषेची सहजपणे इंट्रियगम्य असणारी पातळी ध्वनीची असते, तेह्वा भाषिक ध्वनीच्या वा स्वनाच्या पातळीपासून सुरुवात करून शब्दरूपे वा पदे आणि वाक्ये या अधिक गुंतागुंतीच्या संरचनात्मक पातळीपर्यंत प्रवास करायचा. अशा प्रकारे स्वन, रूपे वा पदे – वाक्ये या विश्लेषणाच्या क्रमवार पातळ्या ठरतात. स्वन, रूपे, व वाक्ये या पातळ्यांवर प्रथम ‘लघुतम व्यवच्छेदकत्व’ (Contrast) या तत्त्वाच्या आधारे निश्चित करायचे. स्वनांच्या पातळीवर लघुतम घटक स्वनिम (Phoneme) तर रूपांच्या पातळीवर लघुतम घटक रूपिम (Morpheme) आहे. मराठीमध्ये ‘पळ’, ‘फळ’ हे दोन शब्द वेगळे असल्याने ‘प’ आणि ‘फ’ हे स्वन व्यवच्छेदक वा भिन्न आहेत. म्हणजेच ते दोन ध्वनी मराठीत स्वनिम ठरतात.

प्रत्येक भाषेची संरचना वेगळी असली तरी त्या संरचनेचा शोध घेणाऱ्या वैज्ञानिक पद्धती मात्र त्याच असतात असे तत्त्व अमेरिकन संरचनावाद्यांनी मांडले होते. ऐंट्रिय निरीक्षण करून त्या आधारे एक वर्गीकरणात्मक जंत्री (Taxonomy) तयार करणे, असे या पद्धतीचे स्वरूप होते. या शोधनपद्धती (discovery procedures) अवलंबिल्या की कोणत्याही भाषेची संरचना हस्तंगत होते, असा विश्वास अमेरिकन संरचनवाद्यांना वाटत होता.

नोम चॉम्स्की –

अमेरिकन संरचनावादी भाषावैज्ञानिकांच्या या अनुभववादी (Empiricist) शोधपद्धतीमधील उणिवा चॉम्स्की यांनी प्रकाशात आणल्या. प्रत्येक भाषेची रचना अनन्य असते, हे संरचनावाद्यांचे म्हणणे चॉम्स्कीला मान्य नाही. त्याचप्रमाणे भाषा ही मूलतः समाज – संस्कृतिसापेक्ष गोष्ट असते हेही मान्य नाही. भाषेचा सामाजिक, राजकीय विचार बाजूला काढून एका अमूर्त पातळीवर भाषेच्या संरचनेचा विचार चॉम्स्की करू पाहतो. या संदर्भात भाषाभाषांतील भेदांपेक्षा साम्यस्थळे, भाषिक सामान्ये (language universals) अधिक महत्त्वाची ठरतात. ज्याचा खुलासा ऐतिहासिक वा भौगोलिक पुराव्याच्या आधारे देता येत नाही. वाक्यरचनांचे काही प्रकार, उदा. प्रश्नार्थक रचना, संबंधी रचना, इत्यादी अनेक भाषांमध्ये सारखाच आकार घेतात. बोलभाषेचे टप्पे सगळीकडे सारखे दिसतात. चॉम्स्कीच्या मते बोलभाषेचे सार्वत्रिक आढळणारे टप्पे असोत वा सार्वत्रिक दिसणाऱ्या भाषिक रचना असोत, त्यातून भाषिक सामान्यांची एक चौकट दिसते. चॉम्स्कीच्या मते, भाषावैज्ञानाने या चौकटीचा शोध घ्यावा.

अमेरिकन संरचनावादी भाषावैज्ञानिकांनी ‘विज्ञान’ या संकल्पनेविषयी जी भूमिका घेतली ती चॉम्स्कीला रुचली नाही. चॉम्स्की याच्या दृष्टीने भाषा म्हणजे वाचिक वर्तन नसून भाषिक ज्ञान वा क्षमता होय. मानवी ज्ञानशक्तीकडे ती आपले लक्ष वेधते. आकलन व बोलणे या

दोन्ही प्रक्रियांमागे भाषिक ज्ञान असते, या ज्ञानाशिवाय कोणताही भाषिक व्यापार शक्य होणार नाही, ही चॉम्स्कीची सततची भूमिका आहे.

अमेरिकन संरचनावादी भाषावैज्ञानिकांनी योजिलेल्या शोधपद्धती गोळा केलेल्या सामग्रीपुरत्याच मर्यादित (corpus bound) आहेत, त्या वर्गीकरणात्मक (Taxonomic) वर्णन देणाऱ्या आहेत, अशी टीका चॉम्स्कीने केली आहे. भाषा म्हणजे नुसते गोळा केलेले उद्गार नव्हते. तर भाषेत शक्य असणारे सर्व उद्गार या सर्व शक्यतांचा वेध घेण्याची क्षमता भाषाविज्ञाने दाखविली पाहिजे, असे चॉम्स्कीचे म्हणणे आहे.

वैज्ञानिक पद्धत, म्हणजे केवळ विगमी पद्धत नव्हे तर विगमन व निगमन यांची सांगड घालणारी ‘अभ्युपगमनिगमी’ पद्धत (Hypothetico deductive method) होय, असे चॉम्स्कीने म्हटले आहे.

निर्मितीशीलता हा भाषेचा महत्त्वाचा गुण चॉम्स्की मानतो. या भाषेच्या निजभाषकांनी काढलेले सर्व उद्गार (ulteranes) म्हणजे ‘भ’ ही भाषा होय. ‘भ’ ही भाषा शिकणे म्हणजे ‘भ’ भाषा बोलणाऱ्या व्यक्तींचे वर्तन पाहून अनुकरणाद्वारे तसेच वाचिक वर्तन करणे ही वर्तनवाद्यांची भूमिका चॉम्स्कीला पोकळ वाटते. कारण ‘भ’ च्या सर्व उद्गारांची गणती करणे अशक्य कोटीतील गोष्ट आहे. माणूस अगणित उद्गार, वाक्ये निर्माण करू शकतो. मानवी भाषेच्या या शक्तीला ‘निर्मितीशीलता’ (Creativity) म्हणतात. या ठिकाणी लेखक, कलावंताजवळ असणारी सर्जकता गृहीत धरलेली नाही. सर्वसामान्य माणूसही नवीन, पूर्वी कधीही न ऐकलेली वा उच्चारलेली वाक्ये निर्माण करू शकतो. ही निर्मितीशीलता हा सर्वच भाषिक व्यवहाराचा एक गुणधर्म आहे. भाषा आत्मसात करणे म्हणजे ही नियमव्यवस्था आत्मसात करणे. प्रत्यक्ष भाषिक वर्तन वा उद्गार याला चॉम्स्की ‘भाषिक प्रयोग’ (Performance) असे नाव देतात, तर या प्रयोगामागील नियमव्यवस्थेचे आपणास सहज ज्ञान होते, त्याला ते ‘भाषिक क्षमता’ (Competence) म्हणतात.

या भाषिक घटकांचे आणि नियमव्यवस्थेचे ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची एक मानसिक कुवत मानवापाशी निसर्गदत्त स्वरूपात असते. तो त्याच्या जैविक घडणीच्याच एक भाग असतो. भाषा ही आनुवंशिक रीत्या आत्मसात होत असावी, अशी चॉम्स्कीची भूमिका आहे. लहान मुले भाषा शिकतात, ते पाहाण्यासारखे असते. अर्धवट शब्द, तोडकीमोडकी वाक्ये, यातून एक वेगळीच व्याकरणव्यवस्था त्यांच्या मनात असते. भाषानिर्मितीच्या या यंत्रणेला Language Acquisition Device / LAD असे नाव चॉम्स्कीने दिले आहे.

या शक्तीद्वारे प्राप्त होणाऱ्या भाषाविषयक सहजज्ञानाचे तीन ठळक प्रकार पडतात –

- १) रचनेवर आधारलेली अनेकार्थता.
- २) वेगवेगळ्या वाक्यांमधील रचनात्मक संबंध.
- ३) वरवर पाहाता सारख्या दिसणाऱ्या रचनांमधील भेद.

उदाहरणार्थ ‘तो विष्णु दैवताचे स्मरण करतो’ - या वाक्याचे दोन अर्थ संभवतात.

- अ) कोणीतरी ‘तो’ हा गृहस्थ विष्णु दैवताचे स्मरण करतो.
- आ) तो विष्णु ‘दैवताचे’ स्मरण करतो.

म्हणजे एका शब्दसंहितेने भाषेत भिन्न छटा निर्माण होतात व अनेकार्थता येते, ति रचनेवर आधारलेली असते.

प्रश्नार्थी, आज्ञार्थी, नकारार्थी अशा अनेक प्रकारच्या वाक्यरचना भाषेत आढळतात. त्यांच्यात विशिष्ट प्रकारचे संरचनात्मक संबंध असतात. अनेकदा रचनेच्या दृष्टीने दोन वाक्ये सारखीच दिसतात. पण त्याचे अर्थ वेगळे असतात.

- १) देवाची पूजा करणे योग्य आहे.
- २) देवाची पूजा करणे मान्य आहे.

वरवर पाहता दोन्ही वाक्याची रचना सारखी वाटते. पण तिच्यातील अंतःस्तरीय रचना वेगळी असते.

भाषेमध्ये कोणत्या प्रकारच्या रचना समाविष्ट होऊ शकतात, यासंबंधी चॉम्स्की यांना अभिप्रेत असलेल्या व्याकरणिक सिद्धांत सुस्पष्ट अशी विधाने करतो व पुढे रचनांच्या सूत्रात संरचनात्मक वर्णन देतो. व्याकरणाच्या या वैशिष्ट्याला चॉम्स्की (Generative Capacity) म्हणजे ‘निर्देशनसामर्थ्य’ किंवा ‘जननसामर्थ्य’ ही संज्ञा वापरतो.

अशा प्रकारे १९५७ सालापासून चॉम्स्की याने भाषावैज्ञानिक अनुबंध विकसित केला, असे दिसते.

आधुनिक भाषाविज्ञानामध्ये सोस्यूर, ब्लूमफील्ड व चॉम्स्की यांच्या सिद्धांतांनी मौलिक भर घातलेली आहे. त्यामुळे वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाच्या मूलतत्त्वांवर महत्त्वाच्या प्रकाश पडलेला आहे.

ध्वनिविचार

वर्णनात्मक भाषाशास्त्राच्या ध्वनिविचार, स्वनिमिविचार, पदिमिविचार व वाक्यविचार अशा चार उपशाखा मानल्या गेल्या आहेत. कोणत्याही बोलीचा किंवा भाषेचा एककालिक दृष्टीने जेव्हा विचार करण्यात येतो तेव्हा या चार उपशाखांचा अभ्यास प्रामुख्याने अभिप्रेत असतो.

भाषा ही ध्वनिरूप असल्यामुळे भाषाशास्त्रातील पहिले पाऊल म्हणजे ध्वनीचा विचार. ध्वनिविचार ही भाषाशास्त्राची महत्त्वाची शाखा आहे. किंबहुना भाषाशास्त्राचा हा पाया आहे. ध्वनीच्या निरनिराळ्या गुणधर्मांची, लक्षणांची नीट ओळख झाल्याशिवाय स्वनिमिविचार करता येणार नाही.

मानवी मुखाद्वारे अनेक ध्वनी निर्माण केले जातात, पण सर्वच ध्वनी भाषेमध्ये वापरले जातात असे नाही. मुखावाटे निर्माण झालेल्या व भाषेत वापरल्या जाणाऱ्या ध्वनींना ‘स्वन’ असे म्हणतात. आधुनिक भाषाविज्ञानात आपण ज्याला ‘स्वन’ म्हणतो त्याला पारंपरिक व्याकरणात ‘ध्वनी’ म्हटले जात असे. पण ध्वनी ही संज्ञा फारशी योग्य नाही. कारण ती सर्वसमावेशक आहे. आपण तोडांने कितीतरी आवाज काढतो. चुकचुकण्याचा आवाज, जांभईचा आवाज, हे मुखावाटे निर्माण झालेले ध्वनी आहेत, पण ते स्वन नाहीत. कारण हे ध्वनी भाषेत वापरले जात नाहीत. याशिवाय पक्ष्यांची चिवचिव, कोंबड्यांचे आरवणे, बसचा, वहानांचा आवाज हे ध्वनी स्वन नाहीत. ध्वनी आणि स्वन यांतील फरक स्पष्ट व्हावा यासाठी भाषाविज्ञानाने ‘ध्वनी’ ही संज्ञा न स्वीकारता तोंडावाटे निर्माण झालेल्या व भाषेत वापरल्या गेलेल्या ध्वनीला ‘स्वन’ ही पारिभाषिक संज्ञा दिलेली आहे.

स्वनाचा भाषानिरपेक्ष अभ्यास भाषाविज्ञानाच्या ज्या शाखेत केला जातो, तिला ‘स्वनविज्ञान’ असे म्हणतात.

स्वनविज्ञानाच्या प्रमुख तीन शाखा आहेत.

- १) औच्चारिक स्वनविज्ञान
- २) सांचारिक स्वनविज्ञान
- ३) श्रव्य स्वनविज्ञान

१) औच्चारिक स्वनविज्ञान –

मानवी शरीराद्वारे स्वनांची निर्मिती कशी होते याचा विचार औच्चारिक स्वनविज्ञानामध्ये केला जातो. स्वननिर्मितीच्या प्रक्रियेचा विस्तृत व सप्रयोग अभ्यास भाषावैज्ञानिकांनी केलेला

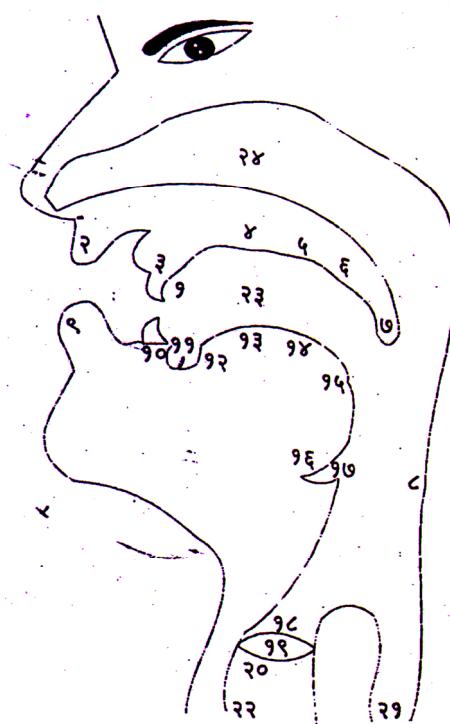
आहे. स्वनांची निर्मिती कशी होते, स्वननिर्मितीत कोणते अवयव सहभागी होतात, स्वनांचे गुणधर्म कोणते, स्वनांचे वर्गीकरण कोणत्या तत्त्वानुसार केले जाते, मुखावाटे निर्माण झालेल्या कोणत्या ध्वनीमध्ये स्वन बनण्याची क्षमता असते, हे विषय औच्चारिक स्वनविज्ञानाच्या कक्षेत येतात. कोणत्याही भाषेच्या अभ्यास करण्यासाठी औच्चारिक स्वनविज्ञानातील निरीक्षणे पायाभूत ठरतात.

२) सांचारिक स्वनविज्ञान –

मुखाद्वारे जेव्हा स्वन निर्माण होतात तेव्हा त्यांचा हवेवर आघात होतो. या आघातामुळे हवा कंप पावते. कंपामुळे स्वनलहरी उत्पन्न होतात. स्वनलहरीची कंपने आणि आवृत्त्या मापनयंत्राच्या साहाय्याने विशिष्ट पद्धतीने मोजता येतात. त्यातून स्वनाचे गुण, तीव्रता या गोष्टी लक्षात येतात. या प्रकारच्या अभ्यासाला ‘सांचारिक स्वनविज्ञान’ म्हणतात. स्वनांचा हवेतून होणारा संचार भाषिक संज्ञानाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असला तरी त्याचा सूक्ष्म आणि सखोल अभ्यास भाषाविज्ञानापेक्षा भौतिक विज्ञानामध्येच करने शक्य आहे.

३) श्रव्य स्वनविज्ञान –

स्वनिर्मिती इतकाच ऐकणाऱ्याच्या मनाने केलेला स्वीकार संज्ञापनात महत्त्वाचा असतो. या अभ्यासाला ‘श्रव्य स्वनविज्ञान’ म्हणतात. श्रवणामारील शरीरशास्त्रीय प्रक्रिया उलगडून दाखविणे गुंतागुंतीचे असते, कारण श्रवण व्यक्तिनिष्ठ असते. ऐकणाऱ्यांना संज्ञापन क्षमतेशी श्रवणाचा संबंध असला तरी ती व्यक्तिपरत्वे एका अर्थाने ज्ञानात्मक प्रक्रिया असते. त्यामुळे श्रव्य स्वनविज्ञानाच्या क्षेत्रात भाषाविज्ञानाला एका मर्यादेपलीकडे संशोधन करणे शक्य होत नाही. भाषाविज्ञानाचा भर मुख्यत्वे औच्चारिक स्वनविज्ञानावरच असतो.

वागिंद्रिय

वागिंद्रिय –

१. वरचे दात, २. वरचे ओठ, ३. दन्तमूळ, ४. अग्र टाळू, ५. कठीण टाळू (मूर्धा),
६. मृदूतालू (तालुपट), ७. अलिजिहा (पडजीभ), ८. गलभितिका, ९. खालचा ओठ,
१०. खालचे दात, ११. जिह्वाग्र, १२. जिह्वाफलक, १३. अग्रजिह्वापृष्ठ, १४. केंद्रजिह्वापृष्ठ,
१५. पश्चजिह्वापृष्ठ, १६. जिह्वामूल, १७. उपजिह्वा, १८. आभासी स्वरतंत्री, १९. कंठद्वार,
२०. स्वरतंत्री, २१. अन्नमार्ग, २२. श्वासमार्ग, २३. मुखविवर, २४. नासिकाविवर

वागिंद्रियाची रचना व कार्य -

माणूस तोंडाने बोलतो किंवा मुखावाटे स्वन निर्माण केले जातात. स्वननिर्मितीमध्ये तोंडाव्यक्तिरिक्त अन्य अवयवही सहभागी होत असतात. फुफ्फुसे, श्वासनलिका, स्वरयंत्र, पडजीभ, तोंडाची पोकळी, नाकाची पोकळी, टाळू, दात, जीभ आणि ओठ या इंद्रियांच्या मदतीने स्वनांची निर्मिती होते. स्वननिर्मिती करणाऱ्या या इंद्रियांना ‘वागिंद्रिय’ म्हटले जाते.

स्थान व प्रयत्नावर आधारित स्वनांचे वर्गीकरण –

फुफ्फुसांतून निघालेली हवा नाकावाटे बाहेर पडत असतानाच भाषेतील बहुसंख्य स्वन निर्माण होतात. स्वननिर्मितीची क्रिया मुख्यत्वे उच्छवासावर आधारलेली आहे. बाहेर पडणाऱ्या श्वासाच्या साहाय्याने निर्माण केलेल्या स्वनांना ‘बहिःश्वसित स्वन’ असे म्हणतात. नाकावाटे हवा आत घेतली जात असताना काही मोजकेच स्वन निर्माण होतात. त्यांना ‘अंतःश्वसित स्वन’ असे म्हणतात. मराठी भाषेत असे स्वन नाहीत, पण सिंदी आणि आफ्रिकी भाषांत आहेत.

फुफ्फुसावाटे बाहेर पडणारी हवा आपल्या श्वासनलिकेत येते. श्वासनलिकेच्या मागेच अन्ननलिका असते. या दोहोंच्या तोंडावर त्यांना अलग ठेवणारा एक पडदा असतो, त्याला ‘उपजिह्वा’ किंवा ‘स्वरयंत्रावरण’ म्हणतात. उपजिह्वेच्या खालच्या बाजूस श्वासनलिकेत स्वरयंत्र हा महत्वाचा अवयव असतो. उपजिह्वा ही श्वासनलिका आणि अन्ननलिका या दोहोंवर उघडझाप करणाऱ्या झाकणासारखी बसलेली असते. तोंडावाटे आत घेतलेले अन्न जेव्हा अन्ननलिकेतून पोटात जात असते, तेव्हा उपजिह्वा श्वासनलिकेव पडून श्वासमार्ग बंद करते. यामुळे अन्नकण श्वासमार्गात जाऊन ठसका लागण्याची शक्यता नाहीशी होते. याउलट जेव्हा आपण फक्त श्वसन करीत असतो तेव्हा उपजिह्वा अन्ननलिकेवर पडून अन्ननलिका बंद करते व श्वासनलिका श्वसनासाठी मोकळी ठेवते. जेवणे आणि बोलणे या दोन्ही क्रिया मानसाने एकाच वेळा केल्या तर उपजिह्वेलाही उघडझाप फार जलद गतीने करावी लागते. ही उघडझाप नीट न झाल्यास ठसका लागतो. म्हणून जेवताना बोलू नये, असे म्हटले जाते.

उपजिह्वेच्या खालच्या बाजूला असलेले स्वरयंत्र पातळ अशा चार लवचिक पट्ट्यांनी बनलेले असते. या पट्ट्यांना ‘स्वरतंत्री’ असे म्हणतात. उजवीकडे एकाखाली एक अशा दोन पट्ट्या आणि डावीकडे एकाखाली एक अशा दोन पट्ट्या अशी या पट्ट्यांची रचना असते. पट्ट्यांमध्ये जी मोकळी जागा असते तिला ‘कंठद्वार’ असे म्हणतात. या पोकळीतून हवा आत बाहेर जाते. हवेच्या दाबाने स्वरतंत्री कंप पावतात. चार स्वरतंत्रीपैकी वरच्या स्वरतंत्री ताठर असतात. त्या कंप पावत नसल्यामुळे स्वनांच्या निर्मितीत त्या कोणतेच काम करीत नाहीत. म्हणून या वरच्या दोन पट्ट्यांना ‘आभासी स्वरतंत्री’ असे म्हणतात. उजवीकडील व डावीकडील प्रत्येकी एक अशा खालच्या दोन स्वरतंत्री पातळ आणि लवचिक असतात. त्या कंप पावतात व स्वनांच्या निर्मितीस साहाय्य करतात.

पुढील आकृतीवरुन स्वरतंत्रीच्या काही महत्त्वाच्या अवस्था आपल्या लक्षात येतात.

स्वरतंत्रीच्या विविध अवस्था

स्वरतंत्री	स्वरतंत्री पूर्ण	स्वरतंत्रीमध्ये	स्वरतंत्रीचा ३/४
एकमेकींपासून दूर :	चिकटलेल्या	निरुंद पोकळी :	भाग एकमेकींजवळ
पोकळी पूर्ण	पोकळी बंद.	स्वरतंत्री कंपित	स्वरतंत्री ताठ
मोकळी	कंठद्वारी अवरोध	घोषध्वनीची	कुजबुजीचा ध्वनी
श्वसनावस्था		निर्मिती	

- १) पहिल्या अवस्थेमध्ये स्वरतंत्री एकमेकांपासून खूप दूर गेलेल्या आहेत. श्वासनलिकेतून निघणाऱ्या हवेला बाहेर पडायला खूप मोकळी जागा असते. यामुळे बाहेर पडणाऱ्या हवेला स्वरतंत्रींना खेटून जाण्याची आवश्यकता नसते. हवेशी घर्षन न झाल्यामुळे स्वरतंत्री कंप पावत नाहीत. या अवस्थेत स्वन निर्माण होऊ शकत नाहीत, ही केवळ श्वसनाची अवस्था होय.
- २) या अवस्थेत स्वरतंत्री एकमेकींना पूर्णपणे चिकटलेल्या असतात. हवेला कंठद्वारामधून बाहेर पडायला जागा नसते. या स्थितीला ‘कंठद्वारीय अवरोध स्थिती’ म्हणतात. या अवस्थेत केवळ ‘कंठद्वारीय स्पर्श’ हा स्वन वगळता अन्य स्वनांची निर्मिती होत नाही. या दोन अवस्थांच्या मध्ये स्वरतंत्रीच्या काही अन्य हालचाली होतात. स्वननिर्मितीच्या दृष्टीने त्या महत्त्वपूर्ण असतात.
- ३) तिसऱ्या अवस्थेत स्वरतंत्री एकमेकींच्या खूपच जवळ येतात. हवेला बाहेर जाण्यासाठी निरुंद मार्ग शिल्लक राहतो. साहजिकच हवा स्वरयंत्रीना घासून पुढे जाते. या घर्षणामुळे स्वरतंत्री कंप पावतात. या अवस्थेत जे स्वन निर्माण होतात त्यांना ‘घोष’ स्वन म्हणतात. उदा. ‘ग’, ‘द’, ‘ब’, ‘ध’ हे घोष स्वन आहेत. घोष स्वनांना ‘स्वघोष स्वन’ असेही म्हणतात. हवा बाहेर पडताना जर स्वरतंत्री ताणून धरल्या गेल्या तर त्या ताठर राहातात, कंपित होत नाहीत. या स्थितीमध्ये जे स्वन निर्माण होतात, त्यांना अघोष स्वन म्हणतात. उदा. ‘क’, ‘ख’, ‘त’, ‘थ’ हे अघोष स्वन होत.
- ४) चौथ्या अवस्थेमध्ये स्वरतंत्रीचा ३/४ भाग एकमेकींच्याजवळ आलेला असतो, स्वरतंत्री ताठर असतात, कुजबुजींचा आवाज निर्माण होतो तेव्हा स्वरतंत्रींची ही अवस्था असते.

पडजीभ किंवा अलिजिव्हा हा स्वरयंत्रानंतर येणारा आणि स्वनांच्या निर्मितीमध्ये भाग घेणारा महत्त्वाचा अवयव होय, घशामध्ये टाळू जेथे संपते तेथे लोंबकळणारा जिभेसारखा भाग म्हणजे अलिजिव्हा. अलिजिव्हेच्या तीन अवस्था महत्त्वाच्या असतात. उपजिव्हा हा तसा अन्ननलिका आणि श्वासनलिका यांच्याकडील पडदा असतो, तसा अलिजिव्हा हा नाकाची पोकळी आणि तोंडाची पोकळी यांच्यावर उघडझाप करणारा भाग असतो. नाकाच्या पोकळीला ‘नासिकाविवर’ म्हटले जाते आणि तोडांच्या पोकळीला ‘मुखविवर’ म्हटले जाते.

१) पहिल्या अवस्थेत अलिजिव्हा घशात ढिली लोंबकळत असते. अलिजिव्हेने मुखविवर बंद केलेले असते. फुफ्फुसातून बाहेर पडणारी हवा नासिकविवरातून बाहेर येत असते. ही अलिजिव्हेची स्वाभाविक अवस्था होय. दुसऱ्याचे बोलणे ऐकत असताना किंवा ते समजले असे दाखविण्यासाठी आपण जो ‘हूँ’, ‘हूँ’ असा आवाज काढतो तो या अवस्थेमध्ये निर्माण होतो. भाषेतील अनुनासिकांचा उच्चारसुद्धा याच अवस्थेत होत असतो.

२) दुसऱ्या अवस्थेत अलिजिव्हा वरच्या दिशेने ताठ उभी असते. तिने नासिकविवर बंद केलेले असते. फुफ्फुसातून बाहेर पडणारी हवा तोंडावाटे बाहेर पडत असते. या स्थितीत निर्माण होणाऱ्या स्वनांना ‘मौखिक स्वन’ असे म्हणतात. कारण यावेळी हवा मुखावाटे बाहेर पडत असते. अनुनासिके सोडून भाषेतील अन्य स्वन (स्वर-व्यंजने) मौखिक असतात.

३) तिसऱ्या अवस्थेत अलिजिव्हा नासिकविवर आणि मुखविवर यांच्यामध्ये लोंबकळत असते. यावेळी कोणतेच विवर पूर्णपणे बंद होत नाही. हवा नासिकविवर आणि मुखविवर या दोन्हींतून बाहेर पडत असते. या स्थितीत जे स्वन निर्माण होतात त्यांना ‘नासिक्यरंजित स्वन’ असे म्हणतात. स्वर आणि व्यंजने दोन्ही नासिक्यरंजित स्वरूपात उच्चारता येतात. ‘कंस’, ‘ऐंशी’ या शब्दांतील अनुस्वार शुद्ध अनुनासिकांच्या स्वरूपांचे नाहीत. हे शब्द नासिक्यरंजनाच्या प्रक्रियेतून उच्चारले गेले आहेत.

स्वनांचे उच्चारण आपण सहजपणे करतो. पण त्याच्या निर्मितीमागे किती विविध शारीरिक हालचाली घडत असतात याची कल्पना येते.

स्वनांचे वर्गीकरण –

वार्गिंद्रियाद्वारे निर्माण झालेले व भाषेत वापरले जाणारे ध्वनी म्हणजे ‘स्वन’ होय. उच्चारणावरून स्वनांचे दोन प्रमुख वर्गात वर्गीकरण करता येते –

- १) स्वर
- २) व्यंजन

स्वर :

ज्या स्वनांचे उच्चारण तोंडामध्ये हवेचे कोणत्याही प्रकारे (रोधन) अडवणूक न करता केले जाते त्यांना ‘स्वर’ म्हणतात.

मराठीतील स्वर घोष आहेत. पण काही भाषांत अघोष स्वनसुद्धा आढळतात.

स्वर मौखिक असतात; म्हणजे त्यांचा उच्चार होताना हवा पूर्णपणे मुखविवरातून बाहेर पडते, ती अडवली जात नाही. स्वराच्या उच्चारणाच्यावेळी हवेची अडवणूक होत नसल्यामुळे स्वराचा उच्चार पाहिजे तेवढा लांबवता येतो. संगीतसाधना करताना गायक ‘सा’ लावतो तेव्हा प्रत्यक्षात ‘स’ चा उच्चार अगदी थोडा वेळ होऊन ‘आ’ हा स्वर खूप लांबविला जातो. स्वर ‘मुखर’ बनतात, याचा अर्थ त्यांचे उच्चारण आणि श्रवण खणखणीत असते.

स्वरांचे वर्गीकरण –

स्वरांच्या उच्चारणामध्ये जीभ हा महत्त्वाचा अवयव असतो.

- १) स्वरांचा उच्चार होताना जिभेचा कोणता भाग टाळूच्या दिशेने उचलला जातो,
- २) जीभ किती उंच उचलली जाते,
- ३) ओठांचा आकार कसा असतो यावरुन स्वरांचे तीन वर्ग पडतात.

- १) जिभेच्या पुढचा भाग टाळूच्या दिशेने उचलून ज्या स्वराचा उच्चार केला जातो त्याला ‘अग्र स्वर’ म्हणतात. मराठीत ‘इ’ हा अग्र स्वर आहे. जिभेचा मधला भाग उचलून जो स्वर उच्चारला जातो त्याला ‘मध्य स्वर’ म्हणतात. ‘अ’ हा मध्य स्वर आहे. जिभेचा मागचा भाग उचलून ज्या स्वराचे उच्चारण होते त्याला ‘पश्च स्वर’ म्हणतात. ‘उ’ हा पश्च स्वर आहे.
- २) जीभ किती उंच उचलली जाते, यानुसार मुखविवराचे वेगवेगळे आकार होतात. जीभ खूप उंच उचलली गेली तर मुखविवर आकुंचित होते. या स्थितीत जे स्वर उच्चारले जातात त्यांना ‘संवृत्त स्वर’ म्हणतात. ‘उ’ हा संवृत्त स्वर आहे. जीभ अगदी थोडी उचलली गेली तर मुखविवर आकुंचित न होता मोकळे राहते. यावेळी उच्चारल्या गेलेल्या स्वराला विवृत्त स्वर म्हणतात. ‘आ’ हा विवृत्त स्वर आहे. या दोन अवस्थांमध्ये अर्धसंवृत्त व अर्धविवृत्त अशा दोन अवस्था संभवतात. या अवस्थांमध्ये तोंड पूर्णपणे मोकळेही नसते किंवा आकुंचितही नसते. ‘ओ’ हा अर्धसंवृत्त स्वर आहे. ‘ऑ’ हा अर्धविवृत्त स्वर आहे.
- ३) ज्या स्वरांचा उच्चार करताना ओठ पूर्ण गोलाकार असतील, त्या स्वरांना ‘वृत्ताकार स्वर’ असे म्हणतात. ‘उ’ आणि ‘ओ’ हे वृत्ताकार स्वर आहेत. ओठ पूर्णपणे फाकलेले असतील तर त्या स्थितीत उच्चारल्या जाणाऱ्या स्वरांना ‘अवृत्ताकार स्वर’ म्हणतात. ‘आ’ हा अवृत्ताकार स्वर आहे.

व्यंजन –

स्वरांप्रमाणे व्यंजनेसुद्धा मौखिक असतात. मात्र व्यंजने घोष आणि अघोष दोन्ही प्रकारची असतात. व्यंजनांचे उच्चारण होताना ‘हवा’ तोंडात वेगवेगळ्या ठिकाणी अडवली जात नाही. स्वर आणि व्यंजन यांत हाच महत्त्वाचा फरक असतो. यावरुन व्यंजनाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल –

‘ज्या घोष व अघोष स्वनांचा उच्चार तोंडात वेगवेगळ्या ठिकाणी हवेचे रोधन करून केला जातो, त्याला ‘व्यंजन’ असे म्हणतात.’

व्यंजनाचा उच्चार होताना तोंडात निरनिराळ्या ठिकाणी हवा अडवावी लागते. त्यामुळे व्यंजनांचे उच्चारण स्वरांच्या उच्चारणप्रमाणे लांबवता येत नाही. स्वरांच्या तुलनेने व्यंजनाचे उच्चारण व श्रवण कमी मुखर असते.

व्यंजन वर्गीकरण –

स्वरांप्रमाणेच व्यंजनांचे सुद्धा वेगवेगळ्या पद्धतीने वर्गीकरण केले जाते.

१) प्रयत्नावर आधारलेले वर्गीकरण –

श्वासनलिकेतून बाहेर पडणारी हवा मुखविवरात अडविली जाणे याला प्रयत्न म्हणतात. व्यंजनांचे उच्चारण हवा तोंडात अडवून केले जात असल्यामुळे प्रयत्न कशा प्रकारचा होतो याचा विचार करावा लागतो.

तोंडातील जो अवयव हवा अडवतो त्याला उच्चारण अवयव म्हणतात. तोंडात जेथे हवेचे रोधन होते त्या स्थानाला उच्चारण स्थान म्हणतात.

प्रयत्नांमध्ये तीन क्रिया महत्त्वाच्या असतात.

- १) अवरोध - या क्रियेत मुखविवरात श्वासनलिकेतून आलेली हवा कोठेतरी पूर्णपणे अडविली जाते.
- २) अवरोध स्थिती – मुखात हवा काही काळ्पर्यत तशीच अडवून ठेवणे याला अवरोध स्थिती म्हणतात. काही शब्दांच्या बाबतीत अवरोध स्थिती जाणवण्याइतकी मोठी असू शकते. उदाहरणार्थ - ‘कप्पा’, ‘गप्पा’, ‘तक्का’, ‘धक्का’ या शब्दांतील अवरोध स्थिती जाणवते. याउलट, ‘पळ’, ‘कर’, ‘चल’ हे अल्प अवरोधस्थिती असलेले शब्द आहेत.
- ३) स्फोट – ही प्रयत्नातील तिसरी व अखेरची क्रिया. हवेची अवरोध स्थिती दूर करणे आणि मुखविवरामध्ये अडविलेली हवा एकदम बाहेर सोडणे म्हणजेच स्फोट.

अशा प्रकारे हवेच्या अडवणुकीची म्हणजे प्रयत्नाची क्रिया अवरोध, अवरोध स्थिती व स्फोट या तीन भागांत घडते.

स्पर्श व्यंजने –

अवरोध, अवरोध स्थिती व स्फोट या तीन प्रक्रियांतून उच्चारल्या जाणाऱ्या व्यंजनांना स्पर्श व्यंजने म्हणतात. ही व्यंजने उच्चारताना हवा अडवली जाते. मुखविवरामध्ये हवेची अवरोधस्थिती अल्पकाळ चालू राहते. नंतर स्फोट होऊन हवेचा लोट एकदम बाहेर सोडला जातो. स्पर्श व्यंजनांच्या उच्चारणात ‘स्फोटाला अतिशय महत्त्व असल्यामुळे त्यांना स्फोट व्यंजने किंवा स्फोटक व्यंजने असेही म्हटले जाते. मराठीमध्ये व्यंजनांमध्ये स्पर्श व्यंजनांचा वर्ग सर्वात मोठा आहे. ‘क’, ‘ख’, ‘ग’, ‘घ’, ‘ट’, ‘द’, ‘प’, ‘फ’, ही सारी स्पर्श व्यंजने आहेत. स्पर्श व्यंजनांचे स्पर्श घोष (‘क’, ‘त’, ‘प’) व स्पर्श अघोष (‘ग’, ‘द’, ‘ब’) असे पुन्हा वर्ग पडू शकतात.’

घर्षक व्यंजने –

ही व्यंजने उच्चारताना मुखविवरामध्ये हवा पूर्णपणे अडविली जात नाही. जिभेच्या दोन्ही बाजूंना अरुंद फट शिल्लक राहते. तोंडात अडविलेली हवा या अरुंद फटीतून बाहेर पडत राहते. बाहेर पडताना तोंडातील अवयवांना घासून बाहेर पडते. ‘श’, ‘प’, ‘स’ ही मराठीतील घर्षक व्यंजने आहेत.

पार्श्विक व्यंजने –

ही व्यंजने उच्चारली जाताना तोंडात मध्यमागी हवा अडवली जाते. पण ही अडवणूक स्पर्श व्यंजनाच्या वेळी होते तशी पूर्ण नसते. जिभेच्या दोन्ही कडांच्या बाजूने हवा एकसारखी बाहेर येत राहते. ‘ल’, ‘ळ’ ही पार्श्विक व्यंजने आहेत.

कंपित व्यंजने –

कंपित व्यंजने उच्चारली जाताना जिभेचे टोक टाळूजवळ जाते. जिभेमुळे हवा अडवली जाते, पण हवेच्या दाबामुळे जिभेचे टोक कंप पावते. ‘र’ हे कंपित व्यंजन आहे. कंपित व्यंजनांना ‘कंपनयुक्त व्यंजन’ असेही म्हणतात.

स्पर्श-संघर्षी व्यंजने –

स्पर्श-संघर्षी व्यंजनांच्या उच्चारणाची सुरुवात स्पर्श व्यंजनाप्रमाणे होते. पण शेवटी स्पर्श व्यंजनाप्रमाणे हवेचा स्फोट करून होत नाही. हवा एकदम न सोडली जाता सावकाश तोंडाशी घर्षण होऊन बाहेर पडते. सुरुवात स्पर्श व्यंजनाप्रमाणे असे या व्यंजनांच्या उच्चारणाचे स्वरूप असते. उदा. ‘च’, ‘छ’, ‘ज’, ‘झ’ ही स्पर्श संघर्षी व्यंजने आहेत.

अनुनासिक व्यंजने –

अनुनासिकांची निर्मिती स्पर्श व्यंजनांच्या निर्मितीप्रमाणेच होत असते. पण महत्त्वाचा फरक हा की स्पर्श व्यंजने मौखिक असतात. अनुनासिकांच्या उच्चारणाच्या वेळी मुखविवर हवेच्या बहिःसरणासाठी बंद असते व हवा नासिकविवरातून बाहेर पडत असते. मात्र असे होत असताना तोंडात असलेल्या हवेला वेगवेगळ्या ठिकाणी प्रतिबंध केला जातो. या अडवणुकीचा अनुनाद नाकातून बाहेर पडतो व अनुनासिकांचा उच्चार होतो. अनुनासिकांच्या उच्चारणाच्या वेळी अलिजिहेची स्थिती कशी असते, याचा विचार आपण केलेला आहेच. अनुनासिकांचे त्यांच्या उच्चारण स्थानानुसार पुढीलप्रमाणे वर्णन करता येते.

अनुनासिक	उच्चारण स्थान
ङ	मृदू टाळू
ण	कठीण टाळू (मूर्दा)
ञ	पुढची टाळू (अग्र)
न्	वरचे दात
म्	ओठ

२) व्यंजनांचे उच्चारण – स्थानानुसार होणारे वर्गीकरण –

व्यंजनांचा उच्चार होताना बाहेर पडणारी हवा कंठापासून ओठांपर्यंत वेगवेगळ्या ठिकाणी अडविली जाते. उच्चारण – स्थानानुसार व्यंजनांचे पुढील प्रकार पडतात.

कंठद्वारीय व्यंजने –

कंठद्वार हे उच्चारण स्थान असते. या स्वनांचा उच्चार स्वरयंत्रमुखातून केला जातो. ‘ह’ हा कंठद्वारीय उच्चार आहे.

मृदुतालव्य व्यंजने –

जिभेचा मागचा भाग मृदू टाळूच्या दिशेने उचलून व्यंजनांचा उच्चार केला जातो. उदा. ‘क’, ‘ख’, ‘ग’, ‘घ’ ही व्यंजने आणि ‘ङ’ हे अनुनासिक मृदुतालव्य आहेत.

तालव्य व्यंजने –

टाळूच्या पुढचा भाग जेहा उच्चारणस्थान असते तेहा त्या व्यंजनांना ‘तालव्य व्यंजने’ म्हणतात. मराठीत ‘च’ चे दोन उच्चार होतात. त्यांतील पहिला च (चमत्कार, चंद्र) आणि ‘छ’, ‘जॅ’, ‘झॅ’, ‘शॅ’, ‘यॅ’ ही व्यंजने तालव्य आहेत.

मूर्धन्य व्यंजने –

तोंडातील मधल्या कठीण ताळूला म्हणजे मूर्धा स्थानाला जीभ चिकटून ज्या व्यंजनांचा उच्चार होतो, त्यांना मूर्धन्य म्हणतात. ‘ट’, ‘टॅ’, ‘ङॅ’, ‘दॅ’, ‘दॅ’ ही व्यंजने आणि ‘ण’ हे अनुनासिक मूर्धन्य आहे.

दंतमूलीय व्यंजने –

या व्यंजनांच्या उच्चारणात दंतमूळ हे उच्चारणस्थान असते. ‘च’ चा दुसरा उच्चार (चमचा, चोर) दंतमूलीय आहे. ‘छ’, ‘जॅ’, ‘झॅ’, ‘रॅ’ ही व्यंजने दंतमूलीय आहेत. ‘तॅ’, ‘दॅ’, ‘टॅ’, ‘ङॅ’ यांचे दंतमूलीय उच्चार करणे शक्य असते.

दंत्य व्यंजने –

जिभेने वरच्या दातांना स्पर्श करून ही व्यंजने उच्चारली जातात. ‘तॅ’, ‘थॅ’, ‘दॅ’, ‘धॅ’, ‘लॅ’, ‘सॅ’ ही व्यंजने आणि ‘नॅ’ हे अनुनासिक दंत्य आहेत.

ओष्ठ्य व्यंजने –

ज्यांचा उच्चार दोन्ही ओठांच्या साहाय्याने होतो, त्या व्यंजनांना ‘ओष्ठ्य’ किंवा ‘द्व्योष्ठ्य व्यंजने’ म्हणतात. ‘पॅ’, ‘फॅ’, ‘वॅ’, ‘भॅ’ ही व्यंजने आणि ‘मॅ’ हे अनुनासिक ओष्ठ्य आहेत.

३) घोष आणि अघोष –

व्यंजनांचे घोष आणि अघोष असेही वर्गीकरण करता येते. ‘ग’, ‘दॅ’, ‘बॅ’ ही घोष व्यंजने आहेत. ‘कॅ’, ‘तॅ’, ‘पॅ’ अघोष व्यंजने आहेत.

४) अल्पप्राण – महाप्राण –

अल्पप्राण व महाप्राण या दोन वर्गातही व्यंजनांचे वर्गीकरण करता येते. ‘प्राण’ म्हणजे तोंडातून बाहेर पडणारा लोट ज्या उच्चारणात हवेचा लोट मिसळला जात नाही, त्यांना, ‘अल्पप्राण’ म्हणतात. ‘कॅ’, ‘चॅ’, ‘दॅ’, ‘तॅ’, ‘पॅ’ ही अल्पप्राण व्यंजने आहेत. ज्या व्यंजनांचा उच्चार होताना त्यात हवेचा लोट मिसळला जातो, त्यांना महाप्राण व्यंजने म्हणतात, ‘खॅ’, ‘घॅ’, ‘दॅ’, ‘थॅ’, ‘भॅ’ ही महाप्राण व्यंजने आहेत. महाप्राण व्यंजने उच्चारताना तोंडासमोर पातळ कागद धरला तर तो हवेच्या लोटामुळे फडफडताना दिसतो.

‘ह’ हे महाप्राण व्यंजन आहे. अल्पप्राण व्यंजनात ‘ह’ मिसळता की महाप्राण व्यंजन तयार होते.

क + ह = ख

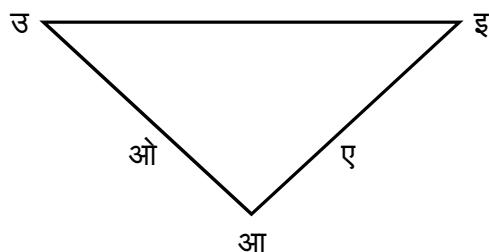
ग + ह = घ

५) अर्धस्वर –

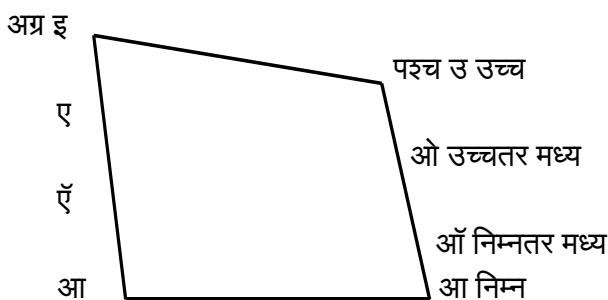
स्वर आणि व्यंजन हे स्वनांचे प्रमुख वर्ग आहेत. याशिवाय, स्वनांचा आणखी एक प्रकार आढळतो, त्याला अर्धस्वर असे म्हणतात. अर्धस्वराचा उच्चार स्वराप्रमाणेच तोंडात हवा न अडवता होतो व शेवट व्यंजनाप्रमाणे हवा अडवून होतो. म्हणून त्यांना अर्धस्वर म्हणतात. मराठीत ‘य’ आणि ‘व’ हे अर्धस्वर आहेत.

मानस्वर –

ज्या स्वरांच्या स्वरुपाबाबत निश्चिती असते, म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे मतभेद नसतात, अशा स्वरांना मानस्वर म्हणतात. स्वर अनेक आहेत. त्यातील भेदही सूक्ष्म आहेत त्यामुळे जे स्वर ओळखताना त्याचे स्वरूप निश्चित आहे अशा ‘इ’, ‘ए’, ‘ऐ’, ‘आ’, ‘उ’, ‘ओ’, ‘ऑ’ आणि ‘आ’ या आठ स्वरांचा आधार उपयोगी पडतो. यालाच ‘मानस्वर’ म्हटले जाते. येथे उच्चार क्रिया व श्रवणाचा गुणधर्म यात दुमत उरत नाही. येथील कोणतेही दोन स्वर इतके जवळ येत नाहीत, त्यामुळे गल्लत होण्याचा संभव टाळला जतो. हे स्वर प्रमाण मानून कोणत्याही भाषेतील स्वरांचे मूल्यमापन करता येते. हैलवेग या भाषावैज्ञानिकाने इ.स. १७८० मध्ये उच्चारणस्थानावर आधारित पुढील त्रिकोण बनविला.

वरील आकृतीची अधिक सुधारित आवृत्तीही पाहाता येईल. डॅनियल जोन्स या भाषाशास्त्रज्ञाने मानस्वराचा रेखाटलेला पुढील चौकोन पाहा.

स्नायूंवरील ताण लक्षात येता हे आठही स्वर दृढ मानले जातात.

आठ मानस्वरांचे संपूर्ण वर्णन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१.	इ	अग्र	उच्च	अवृत्ताकार
२.	ए	अग्र	उच्चतर मध्य	अवृत्ताकार
३.	ऐ	अग्र	निम्नतर मध्य	अवृत्ताकार
४.	आ	अग्र	निम्न	अवृत्ताकार
५.	आ	पश्च	निम्न	वृत्ताकार
६.	ओ	पश्च	निम्नतर मध्य	वृत्ताकार
७.	ओ	पश्च	उच्चतर मध्य	वृत्ताकार
८.	उ	पश्च	उच्च	वृत्ताकार

अवृत्ताकार स्वरांच्या उच्चारणाच्या वेळी तोंड पसरले जाते तर वृत्ताकार स्वराच्या वेळी तोंडाचा चंबू होतो. वरील आठ मानस्वरांमध्ये पहिल्या स्वरापासून ओठ हळू हळू उघडत जाऊन शेवटच्या आठव्या स्वराच्या वेळी त्यांचा पूर्ण चंबू होतो.

जिभेचे स्थान व उंची मानस्वराप्रमाणेच असताना ओठांची स्थिती नेमकी उलटी झाली की त्या निर्माण होणाऱ्या स्वराला ‘गौण मानस्वर’ म्हणतात.

उदाहरणार्थ, अग्र, उच्च, अवृत्ताकार ‘इ’ जेव्हा वृत्ताकार होतो म्हणजेच ‘इ’ या स्वरोच्चारणात जेव्हा ओठांचा चंबू केला जातो, तेव्हा उच्चारल्या गेलेल्या स्वराला ‘गौण मानस्वर’ म्हणतात. इतर मानस्वरांचे गौण मानस्वर या धर्तीवरच मानता येतात.

उच्चारण आणि लेखन यांतील अंतर :

भाषा ही मुखावाटे होणारी, म्हणजेच मौखिक क्रिया आहे, जी बोलली जाते ती भाषा. भाषा या शब्दातील मूळ धातू ‘भाष’ आहे.

भाषा प्रथम बोलली जाते आणि मग तिचे लेखन होते, होऊ शकते. तथापि हे सुद्धा अर्धसत्यच आहे. कारण जगात असंख्य भाषा बोलल्या जातात. त्यांतील बहुसंख्य भाषांना अद्याप लेखनव्यवस्था नाही. याचे कारण त्या केवळ बोलल्या जात आहेत. तसेच ज्या भाषांचे लेखन होते, त्या भाषांमध्ये सुद्धा जेवढा लेखन व्यवहार होतो, त्याचय कितीतरी अधिक पटींनी बोली व्यवहार होतो. जगातील प्रगत राष्ट्रांमधेही अजिबात लेखनव्यवहार न करता सर्व जीवनव्यवहार केवळ बोलीभाषेवरच भागवणारी लक्षावधी माणसे आजही दिसतात. कारण लेखनाची कला ही माणसाला अगदी अलिकडे गवसलेली आहे. त्यापूर्वी कित्येक हजार वर्षे मानवी समाज भाषा वापरत होतेच. थोडक्यात सांगावयाचे तर, जगातील सगळ्या भाषांमध्ये लेखनव्यवहार होत नाही. त्यामुळे लिहिली जाते तिच भाषा, असे म्हणता येणार नाही. ज्या भाषांमध्ये लेखनव्यवहार सापडतो, त्यांच्यामध्येही लेखनापेक्षा तोंडी व्यवहाराचे प्रमाण फार मोठे असते. म्हणूनच जी बोलली जाते ती भाषा, असे म्हणता येते. भाषेमध्ये बोलणे म्हणजे ‘उच्चारण’ हे महत्त्वाचे असते.

शब्दाचे उच्चारण हे भाषेचे स्वरूप असते तर, लेखन ही उच्चारण टिकवून धरण्याची एक सोय आहे. उच्चारणामध्ये भाषेचे अस्तित्व अल्पकाळ असते तर लेखनात हेच भाषेचे अस्तित्व चिरकाल टिकणारे असते. म्हणूनच तोंडी मजकुरापेक्षा छापील मजकुरावर आपण अधिक भर देतो, विश्वास दर्शवितो.

भाषाविचारामध्ये लेखनाला, दुय्यम स्थान असले तरी प्रत्यक्ष जीवनव्यवहारामध्ये लेखन फारच महत्त्वाचे दिसते. गतिमान, विविध क्षेत्रात प्रगतीकडे झेपावणाऱ्या आपल्या देशामध्ये आज माणसाने जगभर सुस्पष्ट संवाद साधण्याची गरज आहे, या गरजेपायी लेखनाचे महत्त्व वाढत चालले आहे, वाढत राहणार आहे. पण तरीही भाषा म्हणतात आपल्याला तिचे लिखित रूप डोळ्यापुढे येते. तिच्या मुळातील मौखिक क्रियेचा विसर पडतो.

भाषेचा अभ्यास करताना सर्वप्रथम भाषा ही एक मौखिक क्रिया आहे हे सत्य ध्यानात घ्यावे लागते. केवळ लिहिली जाते आणि अजिबात बोलली जात नाही अशी ‘भाषा’ असूच शकत नाही. कारण लेखनपद्धती हे भाषेचे केवळ माध्यम ठरते. तोंडातून उच्चारले जाणारे ध्वनी हेच भाषेचे खरे माध्यम आहे. एखाद्या भाषेतील केवळ लिखित नमुने गोळा करून अभ्यास पूर्ण होत नाही तर त्या विशिष्ट भाषेचे वर्तमानरूपही लक्षात घ्यावे लागते. कारण भाषेचे लेखन व भाषेचे उच्चारण यांमध्ये बरेच अंतर असते. हे अंतर ध्वनी, शब्द व वाक्य या तीन पातळ्यांवर पडताना दिसते.

१) ध्वनी –

भाषेतील ध्वनींचे प्रत्यक्ष उच्चारण व त्यांचे लेखन यातील अंतर पडण्याची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) भाषेतील एखाद्या ध्वनीसाठी अजिबात लिपिचिन्ह नसणे. हा प्रकार सहसा घडत नाही. परकीय भाषेतून आलेल्या ध्वनीबाबत त्या ध्वनींना नवे चिन्ह मिळण्यापर्यंत असा प्रकार घडतो.

पूर्वी मराठीमध्ये ‘अॅ’, ‘ऑ’ ही स्वतंत्र ध्वनिचिन्हे नव्हती. त्यांचे लेखन संबंधित ध्वनींशी साम्य दर्शविणाऱ्या चिन्हाने ‘या’, ‘आ’ यांनी केले जात असे.

उदा. ‘वॅट’-‘व्याट’, ‘कॅरम’-‘क्यारम’, ‘कँडी’-‘क्यांडी’, हिंदी भाषेत ‘ळ’ ध्वनी नाही. त्यामुळे श्री. काळे हे आडनाव हिंदीत ‘श्री. काले’ असे लिहिले जाते.

आ) एकाच लिपिचिन्हाने भाषेतील एकापेक्षा अधिक ध्वनी दाखविले जाणे.

एकाच लिपिचिन्हाने दोन किंवा त्याहून अधिक ध्वनी दर्शविण्याचा प्रकार बहुतांश भाषांच्या लेखनामध्ये दिसतो. मराठीतील ‘च’, ‘ज’, ‘झ’ या लिपिचिन्हाच्या बाबतीत हा प्रकार सतत घडताना दिसतो. मातृभाषा अवगत असलेल्या माणसाला ही विसंगती जाणवत नाही. पण मराठी भाषेच्या अभ्यास करण्याऱ्या अमराठी भाषकाला उच्चारणातील फरक समजत नाही.

उदाहरणार्थ -

झुलवा / झबले	- झकास
चार / चमचा	- चहा
जवळ / जोर	- जपान

इ) एका ध्वनीसाठी दोन वा अधिक लिपिचिन्हे असणे. उदाहरणार्थ - रोमन लिपीमध्ये ‘के’ साठी K (King), Ch-(Chemical), अशी लिपिचिन्हे वापरण्यात येतात. मराठी भाषेच्या लेखनाकरिता पुढील चिन्हे वापरली जातात.

इ (अ)	ऊ (ओ)
ई (ओ)	ए (ओ)
उ (ओ)	ऐ (औ)

देवनागरी लेखनामध्ये आणखी एक गोष्ट दिसते. व्यंजनाला स्वरदर्शक खुणेचे चिन्ह जोडलेले असते उदा. प + अ = प, प + आ = पा, प + इ = पि इतर स्वरांचे लेखन पुढीलप्रमाणे होते.

आ (१)	ए (^)
इ (८)	ऐ (^)
ई (९)	ओ (^)
उ (०)	औ (^)
ऊ (१)	

ई) लिपिचिन्हाचे दृश्यरूप सदोष असल्याने दुसऱ्याच ध्वनींचा निर्देश करणे.

लिपिचिन्हाचे दृश्यरूप निर्दोष असायला हवे. एक लिपिचिन्ह दुसरेच दिसल्यास अडचण निर्माण होते.

उदाहरणार्थ ‘ख’ हे लिपिचिन्ह ‘र’ आणि ‘व’ या ध्वनींशी साम्य दर्शविते. ‘खडीसाखर’ हा शब्द ‘र व डी स र व र’ असाही वाचला जातो.

५) भाषेत न वापरल्या जाणाऱ्या ध्वनीसाठी भाषेच्या लेखनव्यवस्थेत लिपिचिन्ह असणे.

भाषा ही प्रवाही संस्था आहे. ध्वनीनी ये – जा अखंड सुरु असते. भाषेत आलेल्या नव्या ध्वनीसाठी नवे लिपिचिन्ह स्वीकारायला हवे. त्याचप्रमाणे भाषेच्या वापरातून नाहीसा झालेला ध्वनी लक्षात घेऊन वर्णमालेतून ते विशिष्ट लिपिचिन्ह काढायला हवे. उदा. मराठीतील दीर्घ ‘ऋ’, ‘लृ’ ध्वनी वर्णमालेतून काढावयास हवेत.

उच्चारण व लेखन यामध्ये फरक पडण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे लेखन हे मूलतः रुढिप्रिय असते. उच्चारण बदलले तरी लेखन बदलत नाही. उदा. ‘श्याम’ चा उच्चार ‘शाम’ असाही केला जातो.

२) शब्द –

शब्दांचे उच्चारण व लेखन यांतील अंतर –

रुढिप्रियतेमुळेच शब्दांचे उच्चारण एक, लेखन वेगळ्याच प्रकारचे, असे प्रकार भाषेत आढळून येतात. उदा. ‘ब्राह्मण’, ‘चिन्ह’, यांचे लेखन रुढिप्रियतेमुळे ‘ब्राह्मण’ ‘चिन्ह’ असेही करतात. त्याचप्रमाणे ‘माधवनी’-‘माधवने’, ‘गेलं’ - ‘गेले’, ‘केलं’ - ‘केले’, ‘आमचेपाशी’ - ‘आमच्याजवळ’ इत्यादी.

३) वाक्य –

वाक्याची उच्चारणे व त्यांचे लेखन यांतील अंतर –

लेखनाचा कल हा नेहमी प्रमाणभाषेकडे असतो. बोली सतत बदलत असतात. त्यामानाने प्रमाणभाषा ही स्थिर असते. प्रमाणबोलीतील बदल लेखनात सहजासहजी चटकन उतरत नाहीत.

‘कुठं पळतोयस ?’ ‘काय खातोयस ?’

या वाक्याचे लेखन ‘कोठे पळतो आहेस ?’

‘काय खात आहेस ?’ असे केले जाते.

भाषेत उच्चारण लेखनामध्ये तंतोतत उमटत नाही. सुरातील चढउतार लेखनामध्ये सूक्ष्मपणे दाखविण्याची सोय नाही.

उदाहरणार्थ, खालील वाक्यांमध्ये अधोरेखित (ठळक) शब्दांवर जोर दिल्याने अर्थामध्ये कसा फरक पडतो ते पाहाता येईल.

१) माधवने वाघ पाहिला (पाहणारा दुसरातिसरा कोणी नसून माधवच आहे हे सांगण्यासाठी.)

२) माधवने वाघ पाहिला. (दुसरा प्राणी नव्हे तर चक्क वाघाला पाहिले.)

३) माधवने वाघ पाहिला (खरोखरच माधवला वाघ दिसला.)

तात्पर्य, उच्चारण व लेखन यांतील अंतर उघडपणे स्पष्ट होते.

स्वनिक प्रतिलेखन :

उच्चारण व लेखन यांतील अंतर नाहीसे व्हावे यासाठी भाषावैज्ञानिकांनी एक आंतरराष्ट्रीय लिपी तयार केलेली आहे. या लिपीला आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपी (International Phonetic Alphabet किंवा IPA) म्हणतात. या लिपीमध्ये कोणत्याही भाषेतील सर्व उच्चारणांचे प्रतिलेखन (Transcription) करण्याची अधिकाधिक सोय केलेली असते. भाषेतील स्वनांच्या उच्चारणलक्ष्यी प्रतिलेखनास ‘स्वनिक प्रतिलेखन’(Phonoetic transcription) म्हणतात. हे लेखन प्रत्यक्ष ऐकू येणाऱ्या स्वनांचे असल्याने याला ‘श्रवणप्रत्यक्षी लेखन’ असेही म्हणतात.

या नवीन लिपीमागील तत्त्व एकच, ते म्हणजे ध्वनी व लिपी यांचे नाते एकास एक असावे. दोन लिपिचिन्हांमध्ये गोंधळ उडू नये. चिन्ह काय असावे, हा प्रश्न गौण असून तो केवळ एक संकेत आहे. या लिपीमागील दृष्टिकोण व्यावहारिक असल्याने जे ध्वनी प्रत्यक्ष आढळले आहेत, त्यांनाच फक्त चिन्हे दिली गेली, जे वापरात नाहीत अशांना चिन्हे देण्यात आलेली नाहीत.

चिन्ह कोणतेही वापरावे, फक्त त्या चिन्हाने ध्वनी नेमका दाखविला जावा, याबाबत शंका असू नये. म्हणूनच या आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपीशिवाय आणखी दुसरी कोणती तरी लिपी भाषाशास्त्राच्या अभ्यासात आपण वापरु शकतो. व्लोक, ट्रेगर या अमेरिकन भाषावैज्ञानिकांनी योजिलेली एक लिपी आहे. सुपसिद्ध भाषावैज्ञानिक पाइक यांनीही एक लिपी सुचवली आहे.

स्वन-स्वनिम-स्वनांतर –

स्वन –

वार्गिंद्रियावाटे निर्माण झालेले सगळेच ध्वनी भाषेत येऊ शकत नाहीत, म्हणजेच ‘स्वन’ होऊ शकत नाहीत. उदाहरणार्थ खोकण्याचा, जांभईचा, किंकाळीचा आवाज हे मुखावाटे निर्माण झालेले सगळेच ध्वनी ‘स्वन’ नाहीत. तर स्वन हा केवळ भाषेत वापरला जाऊ शकणारा, भाषेच्या अनुक्रम रचनेत बसू शकणारा ध्वनी होय. थोडक्यात, भाषेत योजिल्या जाणाऱ्या धनवीला ‘स्वन’ म्हणतात. स्वन होण्यासाठी ध्वनीमध्ये काही गुणधर्म असावे लागतात. स्वनाचे गुणधर्म पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) भाषाध्वनी निर्माण करण्याची क्षमता असणे हा स्वनांचा प्रमुख गुणधर्म होय.
- २) स्वनाला स्वतःचा अर्थ नसतो. उदा. ‘क’, ‘म’, ‘ल’ यांना अर्थ नाही. पण रचनेला अर्थ असतो. त्यामुळे स्वन भाषेमध्ये कधीही सुटेसुटे येत नाहीत. भाषेत नेहमी स्वनांच्या रचना वापरल्या जातात. ‘कमल’ ही स्वनांची रचना आहे.
- ३) स्वनांचे उच्चारण ‘व्यक्तिविशिष्ट’ असते. एखाद्या माणसाचे वय, लिंग, त्याची मनःस्थिती ही ती व्यक्ती नेमकी कोण बोलत आहे, हे उच्चारणावरुन समजते.
- ४) प्रत्येक स्वनाचे उच्चारण विविधतापूर्ण असते. उदा. ‘क’ हा स्वन माणसे वेगवेगळ्या पद्धतीने उच्चारतात. एका व्यक्तीने उच्चारलेला ‘क’ हा दुसऱ्या व्यक्तीपेक्षा भिन्न असतो. ध्वनीची मोजणी करणाऱ्या यंत्रावर हा सूक्ष्म फरक समजू शकतो.
- ५) प्रत्येक स्वनांचा उच्चार वैशिष्टपूर्ण असतो. हा स्वनाचा आणखी एक गुणधर्म. ‘क’ पेक्षा ‘च’ पूर्णपणे वेगळा असतो. ‘ट’ पेक्षा ‘घ’ हा वेगळा असतो. दोन्ही स्वन परस्परांपासून भिन्न असतात. त्यामुळे स्वन ओळखण्याबाबत आपली गडबड उडत नाही. स्वनाच्या या गुणधर्मामुळे शब्द कोठे संपला, वाक्य कोठे संपते, वाक्यात कोणत्या शब्दावर जोर आहे, हे कळू शकते.

भाषेच्या व्याकरणाशी स्वनविज्ञानाचा प्रत्यक्ष संबंध नसला तरी भाषाभ्यासाची पाश्वर्भूमी म्हणून स्वनविज्ञान उपयुक्त ठरते. भाषेच्या उच्चारणव्यवस्थेचे नेमके, अचूक वर्णन करण्यासाठी, त्या वर्णनातील विवाद स्थळे सोडविण्यासाठी स्वनविज्ञान साहाय्यकारक ठरते.

स्वनिम –

स्वनिम हा भाषेच्या उच्चारण पद्धतीशी निगडित आहे. लेखी भाषेशी त्याचा काही संबंध नाही. लिखित भाषेतील एकेका घटकाला लेखिम म्हणतात. उदाहरणार्थ - इंग्रजीमध्ये Though या शब्दामध्ये स्वनिम फक्त दोन आहेत द + ओ, पण लेखिम सहा आहेत.

ज्यामुळे दोन शब्द वेगळे ठेवता येतात, अशा भाषेतील स्वनलक्षणांना ‘स्वनिम’ म्हणतात. ‘कार’, ‘तार’, ‘फार’, ‘चार’, ‘गार’, ‘सार’ या शब्दांतील स्वनांचे निरीक्षण केले असता असे दिसते कि केवळ आद्यस्वनामध्ये फरक आहे. बाकीछे उरलेले सगळे सवन तसेच आहेत. उदा.

कार = क + आ + र

तार = त + आ + र

इतर शब्दांचे निरीक्षण तसेच करता येईल. स्वनिम हे सरासरी चाळीस, पन्नासच्या आसपास असतात. संख्येने अल्प असलेले स्वनिम एकत्र येऊन हजारो रुपिम निर्माण करतात.

स्वनिम हा भाषेमधील लघुतम, अंतिम घटक असतो. उदा. 'कर' यामध्ये 'क', 'अ', 'र' असे तीन स्वनिम आहेत त्यांचे आणखी विभाजन करू शकत नाही. स्वनिक हा निरवयव असतो असेही म्हटले जाते, स्वनिम हा आधुनिक भाषाशास्त्रातील आणी एक महत्त्वाचा संबोध आहे. त्यावर संरचनात्मक भाषाशास्त्र उभे आहे. स्वनिम हा अमूर्त आहे, उच्चारला जात नाही. स्वनिम स्वनांतरांच्या रूपाने मूर्त होतो, उच्चारला जातो. भाषेत स्वनिम नसतात तर स्वनांतरे असतात.

१) साग : येथील 'ग' हा स्फोटहीन आहे.

(याला 'ग' असे म्हणू.)

२) त्यागी : 'ग' नंतर येणाऱ्या 'ई' मुळे येथील 'ग' चा उच्चार तोंडामध्ये थोडा पुढील बाजूला होतो. (ग^२ म्हणू या.)

३) गुलाम : 'ग' नंतर येणाऱ्या 'उ' मुळे येथील 'ग' चा उच्चार तोंडामध्ये मागे सरकला आहे. (ग^३ असे म्हणू या.)

४) नागपूर : या शब्दातील 'ग' हा स्फोटहीन आहे. पुढे येणाऱ्या 'पट या अघोष ध्वनीचा त्यावर प्रभाव पडून 'ग' घोषध्वनी असूनहि त्याचा उच्चार मात्र अघोपाकडे सरकतो. नागपूर – नाक्पूर असे ऐकल्यासारखे वाटते (ग^४)'

५) गती : येथे 'ग' वर कोणताच प्रभाव नाही. येथे 'ग' हा स्वाभाविक उच्चार आहे. हा 'ग' सघोष मुदुतालव्य स्पर्श व्यंजन आहे (ग^५)

अशा प्रकारे वरील पाच शब्दांत आपल्याला 'ग' या स्वनाचे ग^१, ग^२, ग^३, ग^४, ग^५ असे उच्चार दिसतात. एखाद्या स्वनाच्या आसपासचे इतर स्वन त्या स्वनाचे उच्चारण निश्चित करतात हे येथे स्पष्ट होते. उच्चारणदृष्ट्या त्यांच्यातील मूलभूत साम्य अबाधित राहते. त्या साम्याला 'स्वनिकसाम्य' म्हणतात. उच्चारदृष्ट्या स्वनिक साम्य असणारे हे ध्वनी व्यवहाराच्या सोयीसाठी एकच ध्वनी आहे, असे आपण मानतो आणि सर्व ध्वनींचा एक वर्ग तयार करतो. त्या वर्गाला स्वनिम आणि वर्गात समावेश केलेल्या प्रत्येक ध्वनीला त्या स्वनिमाची स्वनांतरे म्हणतात.

स्वनांतरे –

स्वनिम हा काल्पनिक संबोध आहे. स्वनिमाला भाषेमध्ये स्वतंत्र अस्तित्व नसते, हे आपण मागे पाहिलेले आहेच. भाषेत अस्तित्वात असतात ती स्वनांतरे. अमूर्त संकल्पना आणि तिची प्रत्यक्षातील रुपे यांसारख्या संबंध स्वनिम आणि स्वनांतरे यांच्यामध्ये असतो. 'कुलकर्णी' हे आडनाव आणि हे आडनाव लावणारी माणसे यांच्यातील परस्परसंबंधांसारखाच स्वनिम व स्वनांतर यांचा संबंध असतो. स्वनिम हा संकल्पनात्मक पातळीवर मानला गेलेला गट असतो, तर स्वनांतरे हे त्या गटाचे प्रत्यक्ष उच्चारले जाणारे सभासद असतात. त्यामुळे स्वनांतरांचा विचार भाषेत नेहमी स्वनिमसापेक्षक करावा लागतो. एक स्वन भाषेत वेगवेगळ्या शब्दात उच्चारला गेला. उदाहरणार्थ (ड^१, ड^२, ज^१, ज^२) की ती स्वनांतरे होतात. या स्वनांतराचे प्रतिनिधित्व करणारा अमूर्त संबोध म्हणजे स्वनिम होय.

स्वनिम व स्वनांतरे यांचे लेखन एका विशिष्ट पद्धतीने केले जाते. स्वनिम तिरप्या रेघात लिहिला जातो तर स्वनांतरे चौकटी कंसात लिहिली जातात. उदा. ‘वाडा’ व ‘डावा’ या शब्दांमध्ये ‘ड’ या स्वनिमाची ड^१ आणि ड^२ ही स्वनांतरे आहेत. हा संबंध लेखनातून पुढीलप्रमाणे दाखविता येतो.

ड	=	(ड१)	(ड२)
ज	=	(ज१)	(ज२)
ग	=	(ग१)	(ग२)

स्वनांतरांचे उच्चारण परस्परांपेक्षा काही प्रमाणात भिन्न असते पण तरीही स्वनांतरांत उच्चारण साम्य असते व अधिक स्पष्ट करून सांगायचे तर, स्वनांतरे हा अंशतः भेद व मोठ्या प्रमाणावर साम्य असलेल्या उच्चारणांचा गट असतो. या गटाचे प्रतिनिधित्व स्वनिम-साम्य असे म्हणाणात. प्रयत्न, उच्चारण, स्थान, घोषत्व, महाप्राणत्व इत्यादींच्या सारखेपणामुळे स्वनांतरांमध्ये स्वनिमक साम्य दिसते. ‘पार’, ‘पीर’, ‘पोर’, ‘पूर’, ‘पेर’ यांतील ‘पे’ चे स्थितीय परिवर्तन झाले तरी ओष्ठ्य, स्पर्श, अल्पप्राण, अघोष ही लक्षणे कायम राहातात. स्वनिमविन्यासाच्या बाबतीत काटकसरीच्या तत्त्वाचा स्वीकार केला जातो. पण काटकसरीचे तत्त्व म्हणजे स्वनिमाची संख्या सरसकट कमी करणे नव्हे. उदा. मराठीमध्ये संस्कृतमधील ‘ऋ’ उरलेला नाही तेव्हा तो न मानणे ही काटकसर होऊ शकते.

अल्पतम ध्वनियुग्म –

भाषाव्यवहारामध्ये विशिष्ट स्वनिमांऐवजी दुसरा स्वनिम चालणार नाही. तो वापरला तर शब्द निरर्थक, होईल, अपेक्षेपेक्षा भलताच अर्थ मिळेल. म्हणून या अवस्थेला ‘वैधर्म्ययुक्त वितरण’ म्हणतात.

वैधर्म्ययुक्त वितरण ठरविण्याचा परिणामकारक मार्ग म्हणजे अल्पतम युग्मे. दोन शब्दांचे स्वनिम साम्य जवळ जवळ सारखेच असते, त्यांतील फरक किंचित असतो. अत्यल्प असतो. पण त्या अत्यल्प फरकामुळे दोन शब्दांचा अर्थ जेव्हा भिन्न होतो, तेव्हा त्या दोन शब्दांना ‘अल्पतम ध्वनियुग्म’ म्हणतात. उदा. ‘कळ’-‘पळ’, ‘कान’-‘पान’, ‘सात’-‘पात’, इत्यादी. अल्पतमध्यध्वनियुग्मामुळे स्वन बदलला की अर्थ बदलतो. उदा.

प+ आ + न्
क + आ + न्

वरील पृथक्करणामध्ये पान – कान या जोडीतील ‘प’ ‘व’ ‘क’ हे जर वैधर्म्ययुक्त ध्वनी ठरले तर ते दोन भिन्न स्वनिम ठरतात आणि जर ते स्वैर ठरले तर एकाच स्वनिमाची ती दोन स्वनांतरे ठरतात. ‘पाट’-‘ताट’, ‘कळ’-‘खळ’. या जोड्यांतील फरक अल्पतम नाही म्हणून त्यांना ‘अल्पतम युग्म’ म्हणता येत नाही. पण त्यांच्यातील सादृश्य लक्षात घेता त्यांना सदृश्य युग्मे म्हणता येईल.

खंडित व खंडाधिष्ठित स्वनिम –

स्वनिमाचे मुख्यतः दोन भेद पडतात.

- १) खंडित स्वनिम २) खंडाधिष्ठित स्वनिम

हे दोन्ही स्वनिम अर्थविभेदक असतात.

खंडित स्वनिम –

ज्याचा उच्चार वेगळेपणाने करता येतो त्याला ‘खंडित स्वनिम’ म्हणतात. ‘क’, ‘ख’, ‘प’, ‘व’, ‘द्य’, ‘उ’ हे खंडित स्वनिम आहेत. खंडित स्वनिम हे एकापाठोपाठ एक असे उच्चारले जातात. ‘क’ व ‘ख’ हे दोन खंडित स्वनिम एकदम उच्चारता येत नाहीत. खंडित स्वनिमांना लिपीमध्ये साधारणतः चिन्ह असते.

खंडधिष्ठित स्वनिम –

प्रत्येक भाषेत जसे काही स्वनिम असतात की जे स्वतंत्रपणे उच्चारता येत नाहीत, खंडित स्वनिमांबरोबरच त्यांचा उच्चार करावा लागतो. अशा स्वनिमांना ‘खंडधिष्ठित स्वनिम’ असे म्हणतात. खंडधिष्ठित स्वनिम खंडित स्वनिमांबरोबरच नेहमी उच्चारले जातात. खंडित स्वनिमांशिवाय त्यांना अस्तित्व नसते. म्हणूनच खंडाधिष्ठित स्वनिम हे ‘सहोच्चारी’ असतात, असे म्हटले जाते. खंडाधिष्ठित स्वनिम अर्थविभेदक असल्यामुळे भाषेचा अभ्यास करताना त्यांचा विचार करावा लागतो. बलाघात, सुरावली व सीमासंधी हे मराठीतील खंडधिष्ठित स्वनिम आहेत.

बलाघात – बोलण्याच्या क्रियेमध्ये ज्या शब्दांवर आपण विशिष्ट पद्धतीने आघात करतो त्याला ‘बलाघात’ असे म्हणतात.

१) शब्दातील एखाद्या अक्षरावर दिलेल्या बलाघात ‘विद्या’, ‘कन्या’ या शब्दांत ‘वि’ व ‘क’ या अक्षरांवर आघात केला जातो. पण मराठीत शब्दातील अक्षरावर दिलेला बलाघात स्वनिमिक नाही. विद्यामध्ये ‘वि’ वर आघात दिला नाही, तर अर्थभेद होत नाही. फक्त तो शब्द नीट उच्चारला गेला नाही, एवढेच आपण म्हणतो, मात्र इंग्रजीमध्ये शब्दातील अक्षरावर दिलेला आघात स्वनिमिक आहे. Purchase, water या शब्दांवर सुरुवातीला जोर दिला तर ते नाम होतात व शेवटी जोर वा आघात दिला तर ते क्रियापद होतात.

२) वाक्यातील शब्दांवर दिलेला आघात हा बलाघाताचा दुसरा प्रकार म्हणता येईल ‘आज पाहुणे येणार आहेत’ या वाक्यामध्ये शब्दावरील आघात बदलला की काही प्रमाणात अर्थभेद निर्माण होतो. उदाहरणार्थ,

‘आज पाहुणे येणार आहेत.’

‘आज पाहुणे येणार आहेत’

वरील दोन वाक्यांतील ठळक अक्षरातील शब्दांवर जोर दिल्याने दोन्ही वाक्यांचा अर्थ बदलला आहे.

सुरावली – सुरावली म्हणजे सुराचा चढउतार यालाच अनुतान असेही म्हणतात. प्रत्येक व्यक्तीचा सूर, सुरातील चढउतार वेगवेगळे असतात.

बलाघातप्रमाणेच सुरावलीचेही दोन प्रकार घडतात.

- १) शब्दातील सुरावली
- २) वाक्यातील सुरावली

१) शब्दातील सुरावली – मराठी भाषेमध्ये शब्दातील सुरावली स्वनिमिक नाही. ‘आई’ हा शब्द कोणत्याही सुरात उच्चारला तरी अर्थ बदलत नाही. चिनी भाषेतील सुरावली स्वनिमिक आहे. ‘मा’ हा शब्द विशिष्ट रीतीने उच्चारला तर त्याचा अर्थ घोडा होतो, दुसऱ्या उच्चारला तर त्याचा अर्थ आई असा होतो. याचप्रमाणे नायजेरियातील ‘बा’ धातू किंवा थाई भाषेतील ‘ना’ धातू वेगवेगळ्या स्वरात उच्चारल्यास त्यांचा अर्थ वेगळा होतो.

२) वाक्यातील सुरावली – मराठीमध्ये वाक्याची सुरावली मात्र स्वनिमिक आहे. बोलताना सूर वर खाली करून विधानार्थी वाक्याचे प्रश्नार्थ वा उद्गारदर्शक वाक्य तयार केले जाते.

- उदा. रेवतीने गाडी चालविली. (विधानार्थी वाक्य)
 रेवतीने गाडी चालविली. (प्रश्नार्थक वाक्य)
 रेवतीने गाडी चालविली. (उद्गारदर्शक वाक्य)

वरील वाक्यातील चढती उतरती सुरावली पाहिल्यानंतर वाक्यात सुरावली कार्य कसे करते, ते ध्यानात येते.

सीमासंधी –

सीमासंधी हा मराठीतील आणखी एक खंडाधिष्ठित स्वनिम आहे. सीमासंधी याचा अर्थ वाक्यातील खंड अथवा विराम. हा विराम बदलला की लगेच वाक्याचा अर्थ बदलतो.

उदाहरणार्थ,
 खोटे बोलू नये.
 खोटे बोलून ये.

वरील वाक्यातील खंड बदलल्यामुळे भिन्न अर्थच्छटा दाखविणारी वाक्ये तयार झालेली आहेत.

अशाप्रकारे वर्णनात्मक भाषाविज्ञानामध्ये भाषेच्या म्हणजेच उच्चारित स्वरूपाचा अभ्यास होत असल्याने खंडाधिष्ठित स्वनिम हा महत्त्वाचा विचार ठरतो. आपले संभाषण म्हणजे स्वर, व्यंजने आणि अर्धस्वर यांची केवळ सानुक्रमे रचना नव्हे तर त्या रचनेतील बलाघात, सुरांचे चढउतार, इत्यादी ध्वनिगुण मिसळतात व संभाषण आकार घेते. या खंडाधिष्ठित स्वनिमांमुळे संभाषण प्रभावी, चैतन्यपूर्ण, व्यक्तित्त्वदर्शक ठरते.

मराठीचे स्वनिम –

भाषेची लेखनव्यवस्था ही भाषेमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या स्वनांना लिपिचिन्हे देऊन तयार केली जाते. पण भाषेत वापरले जाणारे सर्व स्वन लेखनात येतातच असे नाही. भाषाविज्ञान भाषेच्या औच्चारिक स्वरुपाचा अभ्यास करीत असल्यामुळे लिपीमध्ये दाखविल्या न जाणाऱ्या स्वनांचाही विचार करावा लागतो. मराठीचा औच्चारिक अभ्यास करायचा तर बाराखडीमध्ये दाखविले न जाणारे कोणते स्वन मराठी बोलताना वापरले जातात, कोणते वापरले जात नाहीत, ते तपासावे लागते. त्याचप्रमाणे कोणते स्वन अर्थविभेदक आहेत म्हणजेच स्वनिम आहेत, याचाही शोध घेणे मराठीच्या दृष्टीने आवश्यक ठरते. प्रत्येक भाषेतील स्वनिमांची निश्चिती त्या त्या भाषेच्या संदर्भात करावी लागते. मराठीतील स्वरस्वनिम, व्यंजनस्वनिम, याची माहिती पुढीलप्रमाणे देता येईल.

स्वरस्वनिम –

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अ: या स्वरांना मराठी बाराखडीमध्ये चिन्हे दिलेली आहेत. ऋ, ऋू, लू, लृ यांना पंरपरेनुसार मराठीतील स्वर मानले जातात. पण वर्णमालेतील हे सर्व पारंपरिक स्वर मराठीचे स्वरस्वनिम म्हणून स्वीकारता येत नाहीत.

स्वनिमामुळे दोन भिन्न अर्थाचे शब्द तयार होतात, मात्र मराठी स्वरांचे न्हस्वदीर्घत्व हे अर्थविभेदक नाहीत. ‘तीळ’ हा शब्द न्हस्व वा दीर्घ कसाही उच्चारला तरी त्याच्या अर्थामध्ये फरक पडत नाही. हेच ‘चूल’, ‘मूल’, ‘ऊस’ या शब्दांसंदर्भात दिसेल. त्यामुळे दीर्घ ‘इ’ व दीर्घ ‘ऊ’ यांना स्वरस्वनिम मानण्याचे कारण नाही.

स्वनिमाचे दुसरे महत्त्वाचे लक्षण की, स्वनिमाचे विघटन करता येत नाही.

उदा. ‘ऐ’ आणि ‘औ’ हे स्वर अ + इ आणि अ + ऊ या दोन स्वरांपासून बनलेले आहे. त्यांचे विघटन करता येते. म्हणून त्यांना स्वनिम मानता येत नाही. दीर्घ ऋ, लू ही उच्चारणे अंतर्भूत असलेले शब्द मराठी भाषेत दिसत नाहीत. म्हणून या स्वरांना मराठीचे स्वनिम मानता येणार नाही.

मराठी इंग्रजी भाषेतून काही शब्द स्वीकारले आहेत, त्याचप्रमाणे ‘ॲ’ व ‘ॲ’ हे दोन नवे स्वरस्वनिम स्वीकारले आहेत. त्यांची अल्पतम ध्वनियुग्मे सापडतात. उदा. बट-बॅट, कट-कॉट.

वरील विवेचनावरुन असे म्हणता येईल की, मराठीमध्ये पुढील आठ स्वरस्वनिम आहेत, इ, ए, ॲ, आ, अ, ॲ, ओ, उ.

मराठी लिपीमध्ये दाखविले गेलेले सारेच स्पष्ट स्वनिम ठरु शकत नाहीत. इंग्रजीतून मराठीचे दोन स्वरस्वनिम नव्याने स्वीकारले आहेत ‘ऋ’ ला स्वनिम मानावे की, नाही याविषयी अभ्यासकांमध्ये मतभेद आहेत. कारण ‘ऋ’ अंतर्भूत असलेले अगदी थोडे शब्द मराठीत आहेत. शिवाय ऋ चा ‘रु’ असाही उच्चार केला जातो. म्हणजे ‘ऋ’ चे विघटन होत असल्याने त्याला स्वनिम म्हणता येत नाही.

व्यंजनस्वनिम –

पारंपरिक वर्णमालेतील व्यंजनांपैकी अगदी मोजके अपवाद सोडले तर बाकीची सर्व व्यंजने मराठीमध्ये स्वनिमिक आहेत.

‘क्ष’ व ‘ज्ञ’ यांना स्वनिम मानता येत नाही. कारण त्यांचे क + प आणि द + न + य असे विभाजन करता येते. स्वनिमाचे विभाजन होत नसल्यामुळे क्ष आणि ज्ञ हे स्वनिम ठरत नाहीत.

‘श’, ‘ष’ आणि ‘स’ पैकी ‘ष’ चा उच्चार आपण ‘श’ असा करतो. शिवाय ‘ष’ च्या जागी ‘श’ वापरल्याने भिन्न अर्थाचा शब्द तयार होत नाही म्हणून ‘ष’ ला स्वनिम मानू नये, असे मत मांडले जाते.

अनुनासिकांचा विचार करता, ‘ङ’, ‘ण’, ‘न’, ‘म’, ही अनुनासिके स्वनिम आहेत, ‘ज्’ या रुढीने मानल्या जाणाऱ्या अनुनासिकाला मात्र स्वनिम म्हणून मराठीत स्थान देता येत नाही. कारण या स्वनाचे उच्चारण लक्षात घेता तो ‘न’ या अनुनासिक स्वनिमाचे स्वनांतर ठरतो, ‘ज्’ ची अल्पतम ध्वनियुग्मे मराठीमध्ये सापडत नाहीत.

काही अभ्यासक ‘म्ह’, ‘न्ह’, ‘ह्ह’, ‘व्ह’, ‘ळ्ह’ या महाप्राण ध्वनींना स्वनिम मानतात. पण मराठीच्या स्वनिमव्यवस्थेतील त्यांचे स्थान विवाद्य आहे.

चॅ (तालव्य स्पर्शसंघर्षी) आणि च (दंतमूलीय स्पर्शसंघर्षी) हे दोन्ही वर्ग मराठीमध्ये स्वनिमिक ठरतात, त्यांची पुढीलप्रमाणे अल्पतम ध्वनियुग्मे सापडतात.

चॉट - चाट मच्छर – मत्सर

माझाँ – माझा जॅप – जप

हे अपवाद वगळता, वर्णमालेतील अन्य व्यंजने स्वनिम म्हणून स्वीकारणे शक्य होते.

थोडक्यात, मराठीमध्ये पुढील व्यंजनस्वनिम मानावेत.

१६ स्फोटक व्यंजने –

०८ अर्ध स्फोटक	क, ख, ग, घ (मृदूतालव्य)
४. अनुनासिके	ट, ठ, ड, ढ (मूर्धन्य)
१. स्पंदित	त, थ, द, ध (दन्त्य)
२. पार्श्वक	प, फ, ब, भ (द्व्योष्य)
२. अर्धस्वर	चॅ, छॅ, जॅ, झॅ,
२. घर्षक	च, छ, ज, झ
२. महाप्राण	ळ, ण, न, म,
	र (जिह्वाग्रीय)
	ल, व्ल
	य, व
	श, स
	ह (अघोष)
	ह (घोष)

वरील ३७ अधिक ‘य’, ‘र’, ‘ल’, ‘व’, ‘ण’, ‘न’, ‘म’, ‘ळ’ यांची महाप्राणयुक्त ‘ऱ्ह’, ‘ऱ्ह’, ‘ळ्ह’, ‘ळ्ह’, ‘ण्ह’, ‘न्ह’, ‘म्ह’, ‘ळ्ह’, ही ८ रुपे असून ४५ व्यंजन स्वनिम मानावेत.

अशाप्रकारे ४५ व्यंजनस्वनिम + ८ स्वरस्वनिम = ५३ खंडित स्वनिम, मराठी स्वनिमव्यवस्थेमध्ये मानावेत, असा निष्कर्ष निघतो.

पदविचार

भाषा ही ध्वनींची बनलेली असते. ध्वनीशिवाय भाषेला अस्तित्वच नाही. प्रत्येक भाषेत काही ठराविक ध्वनी ठराविक पद्धतीने वापरले जातात. यालाच भाषेची स्वनिम – व्यवस्था म्हणतात. स्वनिमांना स्वतःचे अर्थ नसतात, परंतु भाषेतील कोणतीही दोन उच्चारणे अर्थाच्या दृष्टीने वेगळी ठेवण्याचे सामर्थ्य स्वनिमांच्या अंगी असते.

स्वनिमांची अर्थविभेदक शक्ती लक्षात घेऊन स्वनिमांचे निरनिराळ्या प्रकारे संयोग करून त्यांचे सार्थ गट बनविले जातात. उदाहरणार्थ, मराठीतील ‘आ’, ‘क’ आणि ‘न’ ह्या तीन स्वनिमांच्या खालील रचना पहा.

- १) क + आ + न = कान
- २) न + आ + क = नाक
- ३) आ + क + न = आक्न
- ४) आ + न + क = आन्क
- ५) क + न + आ = क्ना
- ६) न + क + आ = न्का

वरील उदाहरणातील पहिल्या दोन्ही रचना उदाहरणार्थ ‘कान’ व ‘नाक’ ही मराठी भाषेतील योग्य उच्चारणे आहेत, तर ३, ४, ५, ६ रचना मराठी भाषेतील कोणताही आशय दाखवीत नाहीत.

थोडक्यात सांगावयाचे तर प्रत्येक भाषा स्वतःसाठी स्वतःची अशी एक स्वनिमव्यवस्था (अर्थविभेदक ध्वनींची व्यवस्था) स्वीकारते आणि मग त्या स्वनिमांच्या अनेक सानुक्रम रचना करून अर्थधारणा कशी करावयाची याची एक व्यवस्था स्वीकारते. अशाप्रकारे स्वनांच्या स्तरावरील भाषेच्या अर्थनिरपेक्ष अशा संरचनेचा अभ्यास केला. आता यापुढे, आपल्याला भाषेतील सार्थ अशा घटकांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

भाषिक रूप आणि रूपिका :

भाषेतील कोणत्याहि सार्थ घटकाला ‘भाषिक रूप’ (Linguistics Form) म्हणतात. ही भाषिक रूपे लहान मोठ्या आकारांची असू शकतात. उदा.

- १) मराठी अभ्यास-विषय घेतलेले विद्यार्थी हुशार असतात,
- २) मराठी अभ्यास-विषय घेतलेले विद्यार्थी.
- ३) विद्यार्थी
- ४) विद्या + अर्थ + ई

वरील उदाहरणावरून आपल्या लक्षात येते की, संपूर्ण वाक्य हे भाषिक रूप असू शकते. त्याचप्रमाणे उपवाक्य, शब्द किंवा शब्दघटक हीही भाषिक रूपे असू शकतात. कारण या प्रत्येकाने अर्थबोध होतो. वरील उदाहरणातील ‘विद्या’, ‘अर्थ’ आणि ‘ई’ ही लहान भाषिक रूपे होत.

भाषेतील सर्वात लहान भाषिक रूपाला ‘रूपिका’ (Morph) म्हणतात. ‘विद्या’ ही रूपिका आहे, तशाच ‘अर्थ’ किंवा ‘ई’ याही रूपिका आहेत. कोणत्याही उच्चारणात आढळणाऱ्या भाषिक रूपांचे अर्थदृष्ट्या विभाजन करीत गेल्यास अखेरीस आपल्याला अर्थदर्शक लघुतम रूप मिळते. या सार्थ लघुतम रूपाचे पुढे याहून अधिक अर्थदृष्ट्या विभाजन होणारे नसते. म्हणून ‘उच्चारणातील लघुतम सार्थ रूप म्हणजे रूपिका’ अशी रूपिकेची व्याख्या करता येते. जेव्हा भाषिक रूपो अर्थाच्या दृष्टीने आणखी विभाजन शक्य नसते, तेव्हाच रूपिका प्राप्त होते. म्हणून अर्थदृष्ट्या विभाजन करता न येणे हे रूपिकेचे लक्षण होय, असे म्हणता येते. उदाहरणार्थ पुढील भाषिक रूप पहा:

गणेशाची लाल टोपी
या भाषिक रूपाचे अर्थदृष्ट्या विभाजन केल्यास आपल्याला
१) गणेश २) ची ३) लाल ४) टोपी

अशा चार रूपिका मिळतात. या रूपिकांचे अर्थदृष्ट्या अधिक विभाजन होऊ शकत नाही.

तात्पर्य, भाषिक रूपातील अर्थदृष्ट्या अंतिम लघुतम घटक, म्हणजे रूपिका होय.

‘रूपिका’ आणि ‘शब्द’ यांतील फरक :

‘शब्द’ या कल्पनेशी ‘रूपिका’ या कल्पनेचा घोटाळा होऊ नये म्हणून या दोन्ही कल्पनांतील साम्यभेद समजावून घ्यायला हवा. शब्द हा वाक्यातील एक अर्थघटक असतो. रूपिकाही अर्थघटकच असते. पण रूपिका म्हणजे अंतिम अर्थघटक असू शकतील. उदाहरणार्थ, ‘विद्यार्थी’ या शब्दांत ‘विद्या + अर्थ + ई’ असे तीन अर्थघटक आहेत. उलट ‘हुशार’ या शब्दाचे अर्थदृष्ट्या आणखी विभाजन होणे शक्य नाही. याचा अर्थ ‘हुशार’ हा शब्दही आहे आणि रूपिकाही आहे. म्हणजे एकावयवी अर्थघटक असणारे शब्दच तेवढे रूपिका असतात. प्रत्येक शब्द रूपिका असलेच असे नाही. कारण बहुतांश वेळा शब्दात एकापेक्षा अधिक रूपिका समाविष्ट झालेल्या असतात. रूपिकेत मात्र एकापेक्षा अधिक शब्द समाविष्ट असणार नाही.

शब्द आणि रूपिका यांच्या संदर्भात आणखी एक गोष्ट महत्त्वाची आहे ती म्हणजे, शब्दाच्या सीमारेषा रूपिकेच्या सीमारेषेशी जुळणाऱ्या असू शकतात. परंतु रूपिकांच्या सीमारेषा शब्दाच्या सीमारेषांशी जुळतीलच असे नाही. कारण रूपिका हे शब्दापेक्षा लहान रूप असते. उदाहरणार्थ,

मोहनने चिंचा पाडल्या
मोहन + ने / चिंच + आ / पाड+ ल + या

वरील वाक्यात तीनच शब्द आहेत. परंतु अर्थदृष्ट्या विभाजन केल्यानंतर आपल्याला या वाक्यात एकूण सात रूपिका असल्याचे दिसते. ‘मोहन ने’ या शब्दसीमेशी ‘ने’ या रूपिकेची सीमा जुळते, परंतु ‘मोहन’ ही रूपिका ‘मोहनने’ या शब्दाच्या अंतर्गत असल्याने तिची सीमा शब्दसीमेशी जुळत नाही.

शब्द ही संकल्पना अनेक ठिकाणी वेगवेगळ्या अर्थाने वापरलि जाते. उदा. शब्दकोशातील शब्द, वाक्यातील शब्द, समासातील शब्द, साधित शब्द इत्यादी. परंतु वाक्यामध्ये येणारे शब्दरूप, विशिष्ट पद्धतीनेच येते. उदाहरणार्थ - एखादे रूप प्रत्ययविरहित येईल, सप्रत्यय येईल, दुसऱ्या एखाद्या रूपासह संयुक्तपणे येईल. या सर्व भाषिक रूपांना आपण शब्दच म्हणतो. त्यामुळे शब्द या भाषिक रूपाचा विचार करताना या सर्वांचा विचार व्हायला हवा. या दृष्टीने विसंगती व घोटाळे टाळण्यासाठी वाक्यात येणाऱ्या अशा रूपांना शब्द न म्हणता ‘पद’ म्हणणे सोयीचे होईल. या प्रकरणात आपण अशा पदांचा विचार करणार आहोत.

रूपिकांचे दोन प्रकार –

वरील सातही रूपिकांचे निरीक्षण केल्यानंतर असे दिसते की, ‘मोहन’ ‘चिंच’ ‘पाड’ या रूपिका आणि ‘ने’ ‘आ’ ‘ल’ ‘आ’ इत्यादी रूपिका वाक्यात स्वतंत्रपणे येऊच शकत नाहीत. त्या दुसऱ्या कुठल्यातरी रूपिकेच्या आश्रयानेच वावरतात. त्या वाक्यात स्वतंत्रपणे येऊ शकत नाहीत. त्यावरुन आपल्याला १) वाक्यात स्वतंत्रपणे येऊ शकणाऱ्या रूपिका आणि २) वाक्यात स्वतंत्रपणे न येता दुसऱ्या रूपिकांच्या आश्रयाने येणाऱ्या रूपिका, असे रूपिकांचे दोन प्रकार असल्याचे आढळते. ज्या रूपिका वाक्यात स्वतंत्रपणे येतात, त्यांना ‘मुक्त रूपिका’ म्हणतात. ज्या रूपिका वाक्यात दुसऱ्या रूपिकेच्या आश्रयाने येतात त्यांना ‘बद्ध रूपिका’ म्हणतात. मराठी भाषेत सर्वसाधारणपणे असे दिसेल की नाम, सर्वनाम, विशेषण व क्रियापद या ‘मुक्त रूपिका’ ठरतात, तर त्यांना लागणारे विभवित प्रत्यय, आख्यातप्रत्यय इत्यादी ‘बद्ध रूपिका’ होत.

भाषा हे साधन आपण अर्थ व्यक्त करण्यासाठी किंवा आशय कळविण्यासाठी वापरतो. अर्थ व्यक्त करण्याचे भाषेचे हे कार्य कसे होते? भाषा जरी स्वनिमांची बनलेली असली तरी स्वनिमांना स्वतःचे अर्थ नसतात. रूपिका सार्थ असतात हे खरे. पण नुसत्या रूपिकांमुळेही भाषेतून अर्थ कसा व्यक्त होतो, हे कळत नाही. म्हणजेच नुसता भाषेचा शब्दकोश पाठ करून भाषा आत्मसात करता येत नाही. कारण भाषा म्हणजे केवळ एकापुढे एक ठेवलेल्या रूपिकांची रचना नव्हे. भाषेतील रूपिकांची विशिष्ट पद्धतीने, विशिष्ट क्रमाने रचना केल्याने अर्थ प्राप्त होतो. रूपिकांचा नुसता समूह अर्थ व्यक्त करीत नसतो, तर रूपिकांची विशिष्ट रचना असणारा समूह अर्थ व्यक्त करू शकतो. उदाहरणार्थ -

‘मि आई साप दिस’

या चार रूपिका एकापुढे एक येऊन कोणतीही अर्थव्यक्ती होत नाही. मात्र या रूपिकांची विशिष्ट पद्धतीने रचना केली तर रूपिकांचा हाच समूह सार्थ बनतो. उदा. ‘माझ्या आईला साप दिसला’, यावरुन हे लक्षात येईल की रूपिकांची विशिष्ट रीतीने रचना केली असता भाषेतून अभिव्यक्ती होते. या चारही रूपिका निश्चित स्वरूपाची अर्थव्यक्ती करतात.

एकाग्रेक्षा अधिक रूपिका कोणत्यातरी रचनातत्त्वाने एकत्र झाल्या की अर्थ व्यक्त होतो. उदा. ‘मुलाकडे’, ‘देवळातील’ यांसारख्या समासयुक्त रचना, ‘शहाणी मुले’, ‘लाल साडी

‘नेसलेली स्त्री’ यांसारख्या पदबंधात्मक रचना किंवा ‘मी आज शाळेत जातो’ यांसारख्या वाक्यात्मक रचना पाहाता येतील.

सारांश, भाषेत रुपिकांच्या रचनापद्धतीला महत्त्व असते. अर्थव्यक्तीसाठी भाषा ज्या निरनिराळ्या रचना स्वीकारते, त्या रचनांच्या पद्धतींना त्या भाषेचे व्याकरण असे म्हणतात. प्रत्येक भाषेला स्वतःचे असे स्वतंत्र व्याकरण असते. रुपिकांची कशाप्रकारे रचना करून अर्थव्यक्ती होते, याबाबतचे प्रत्येक भाषेचे संकेत वेगवेगळे असतात. उदाहरणादाखल इंग्रजी व मराठी भाषेतील खालील रचनांची तुलना करता येईल.

In the temple – देवळात.

They play Cricket - ते क्रिकेट खेळतात.

प्रत्येक भाषेने अर्थ व्यक्त करण्यासाठी स्वीकारलेली रुपिकांची रचनाव्यवस्था समजावून घेणे, यामुळे आवश्यक ठरते. यालाच आपण भाषेचे व्याकरण समजावून घेणे असे म्हणतो.

व्याकरणाचे दोन भाग आहेत –

१) पदविचार २) वाक्यविचार या दोन पातळ्यात्र विचार केला जातो. पदविचारामध्ये शब्दापर्यंतचा विचार अंतर्भूत आहे. रुपिका एकत्र येऊन शब्द कसा बनतो हे आपण पाहिले आहे. पदविचारामध्ये रुपिकेचे स्वरूप, रुपिकेचे प्रकार, रुपिकेचे कार्य आणि रुपिकांच्या विशिष्ट रचनामुळे बनणारा शब्द या सर्वांचा विचार केला जातो. उदा. ‘हरीण’, ‘खडू’, ‘रात्रीचा’, ‘झाडाखाली’, ‘विमानातून’, यांसारख्या रचनांचा विचार पदविचारामध्ये होतो.

भाषेमध्ये शब्दांद्वारे जसे अर्थ व्यक्त होतात तसेच पदबंध, उपवाक्य आणि वाक्य या पातळींवर अर्थ व्यक्त होतात. तसेच पदबंध, उपवाक्य आणि वाक्य या पातळींवर अर्थ व्यक्त करणाऱ्या रचनांच्या अभ्यासाला ‘वाक्यविचार’ म्हणतात. उदा. ‘घरातील स्त्री व पुरुष’, ‘जो शेतात काम करतो ...’ ‘आज आमच्या घरी पूजा आहे.’ इत्यादी.

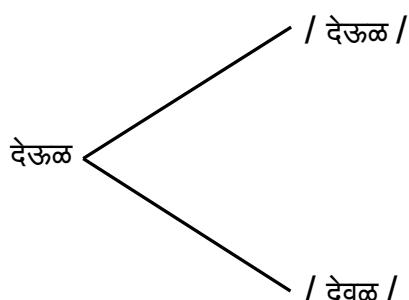
पदविचार आणि वाक्यविचार हे व्याकरणाचे दोन भाग मानले जातात, ते अभ्यासाच्या सोयीसाठी. पदविचार व वाक्यविचार हे दोन्ही भाग एकमेकांपासून वेगळे नाहीत. एखाद्या भाषेतील एखादे भाषिक रूप पदविचारात मोडते. on the stage या भाषिक रूपाचा विचार इंग्रजी भाषेत वाक्यविचारात होईल, पण ‘रंगमंचावर’ त्याच अर्थाच्या मराठी भाषिक रूपाचा विचार मराठी पदविचारामध्ये होतो. त्यामुळे पदविचार व वाक्यविचार असे काटेकोर विभाग आपण पाढू शकत नाही.

रुपिका - रुपिम - रुपिकान्तर :

रुपिका भाषेत प्रत्यक्ष वावरत असतात. समान कार्य करणाऱ्या रुपिकांचा एक गट मानता येतो. भाषेत असे रुपिकांचे असंख्य गट असतात. रुपिकांच्या अशा गटाला ‘रुपिम’ म्हणतात. रुपिकामुळे त्याच्या गटात असणाऱ्या सर्व रुपिकांचा बोध होतो. रुपिम हे गटवाचक नाम असते, रुपिम काल्पनिक असतो. तो अमूर्त असतो. भाषेत प्रत्यक्ष वावरत असतात त्या, त्या विशिष्ट रुपिम गटातील रुपिकाच. उदाहरणार्थ - ‘देऊळ’ ही एक रुपिका आहे. भाषेत

वावरताना कधी तिचे रूप ‘देऊळ’ असते तर कधी ‘देवळ’ (उदा. ‘मी एक देऊळ पाहिले’ आणि ‘मी देवळात जाते’ इत्यादी.) यावरुन ‘देऊळ’ हा एक रूपिम असून ‘देऊळ’ व ‘देवळ’ अशा दोन रूपिका त्या रूपिम गटात वावरतात, रूपिम हा सर्व गटासाठी प्रतिनिधित्व करणारा असतो. म्हणून तो अमूर्त असतो. रूपिमाचे मूर्त आविष्करण म्हणजे रूपिका. वेगळ्या शब्दात सांगायचे रूपिम हा रूपिकांच्याच स्वरूपात अभिव्यक्त होतो.

एका रूपिम गटामध्ये समाविष्ट असलेल्या रूपिकांना त्या विशिष्ट रूपिमाची ‘रूपिकान्तरे’ म्हणतात. रूपिकान्तर ही कल्पना रूपिमाच्या संदर्भातच वापरली जाते. म्हणजे रूपिका व रूपिकांवर एकच होते. तर रूपिम पूर्णपणे काल्पनिक आहे. रूपिम हा त्याच्या गटात वावरणाऱ्या रूपिकान्तरांचा निर्देश असतो. भाषाविषयक लेखनामध्ये रूपिम हा नेहमी महिरपी कंसामध्ये दाखविलेला असतो तर रूपिकान्तराचे लेखन दोन तिरप्या रेघांमध्ये करतात उदाहरणार्थ,

रूपिकांचे रूपिमांत वर्गीकरण –

रूपदृष्ट्या समान असतील, पण अर्थदृष्ट्या समान नसतील तर त्यांना ‘व्यवच्छेदक विनियोग’ म्हणतात. अशा रूपिका एका रूपिमाखाली अर्थातच येणार. उदाहरणार्थ -

जग	१) जगातील स्त्री – पुरुष
	२) ‘जग’ मधून पाणी आण
खण	१) ही जागा चौदा खणांची आहे.
	२) देवीची खणाने ओटी भर
प्रसाद	१) प्रसाद शाळेत गेला आहे.
	२) देवाचा प्रसाद सर्वांना वाट

- सारांश १) ज्या रूपिका अर्थदृष्ट्या किंवा कार्यदृष्ट्या समान असतील पण रूपदृष्ट्या समान नसतील, तर त्या एकाच रूपिकाची रूपिकान्तरे असू शकतात,
- २) ज्या रूपिकांचे वितरण पूरक असते किंवा वैकल्पिक असते त्या रूपिका एकाच रूपिकांची रूपिकान्तरे ठरतात,
- ३) रूपसाम्य असेल तर विनियोग व्यवच्छेदक असेल अशाच रूपिका एकाच रूपिमगटात येऊ शकणार नाहीत.

रुपिकान्तरांचे प्रकार –

- १) स्वनिमाश्रयी रुपिकान्तरे
- २) रुपिकाश्रयी रुपिकान्तरे
- ३) शून्य रुपिकान्तर

१) स्वनिमाश्रयी रुपिकान्तर –

भाषेमध्ये कोणत्या ठिकाणी कोणते रुपिकान्तर येते, हे विशिष्ट परिस्थितीवर अवलंबून असते. जेव्हा रुपिकान्तराचा भाषेतील वावर सभोवतालची स्वनिमिक परिस्थिती निर्धारित करते, तेव्हा अशा रुपिकान्तरांना ‘स्वनिमाश्रयी रुपिकान्तर’ म्हणतात. उदा. इंग्रजी भाषेत ‘स’ ‘ज’ ‘इंज’ या अनेकवचनातील कोणते रुपिकान्तर येणार, हे नामाच्या शेवटी असणाऱ्या स्वनिमिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. ती ‘कॅटस्’, ‘डॉग्ज’ अशीच होणार, ‘कॅटज्’, ‘डॉग्स्’ अशी होणार नाहीत. संस्कृत षष्ठीच्या ‘णाम्’ ‘नाम्’ या प्रत्ययांपैकी ‘णाम्’ कधी वापरायचा व ‘नाम्’ कधी वापरायचा हे त्या पूर्वी येणाऱ्या नामाच्या स्वनिमिक परिस्थितीवर ठरते.

२) रुपिमाश्रयी रुपिकान्तर –

कधी कधी भाषेने स्वीकारलेल्या संकेतानुसार कोणते रुपिकान्तर कोणत्या परिसरात यायचे हे ठरते. अशा रुपिकान्तरांना रुपिमाश्रयी रुपिकान्तर म्हणतात. उदाहरणार्थ ‘जा’ धातूचे वर्तमानकाळी ‘जा’ हे रुपिकान्तर येणार तर भूतकाळी ‘गॅ’ हे रुपिकान्तर येणार हा संकेत ठरलेला आहे.

३) शून्य रुपिकान्तर –

शून्य रुपिकान्तर ही संकल्पना मुळात पाणीनीची आहे. व्याकरणामध्ये ज्या ज्या वेळी अपेक्षित रुपिकान्तरे अदृश्य असतात तेव्हा शून्य रुपिकान्तर मानावे लागते.

उदा. ‘देव’-‘देव’, ‘शत्रू’-‘शत्रू’, ‘शक्ती’-‘शक्ती’, ‘गती’-‘गती’ या नामांच्याबाबत अनेकवचन होताना काहीच प्रत्यय लागत नाहीत म्हणून त्यांना ‘शून्य रुपिकान्तर’ म्हणून उल्लेखिले जाते.

रुपिमाचे प्रकार –

१) आशयसूचक रुपिम –

भाषेतील बरेचसे रुपिम भोवतीच्या सृष्टीतील मूर्त-अमूर्त वस्तू, विचार आणि भावना यांचा निर्देश करणारे असतात. म्हणून अशा रुपिमांना आशयसूचक रुपिम (मुक्तरुपिम) म्हणतात. उदा. झरा, आकाश, चंद्र आनंद, गोड, फूल, इत्यादी.

२) कार्यसूचक रुपिम –

काही रुपिमांना स्वतःचा असा आशय नसतो. मात्र भाषेतील सार्थ रुपांची जुळणी करण्याचे कार्य असे रुपिम करतात. म्हणून अशा रुपिमांना ‘कार्यसूचक रुपिम’ म्हणतात. उदाहरणार्थ ‘विश्वाचा पसारा’ या भाषिक रुपामध्ये ‘चा’ मुळे विश्व आणि पसारा या दोन रुपिमांचा संबंध जुळतो. त्यामुळे ‘चा’ हे रुप कार्यसूचक रुप ठरते.

३) अनन्यसाधारण रूपिम –

एखादे रूप एका वा अतिशय मर्यादित संदर्भात वापरले जात असेल तर त्याला अनन्यसाधारण रूपिम म्हणतात.

उदा. ‘दैवगती’ मधील ‘गती’ ‘अकारविल्हे’ मधील ‘विल्हे’ ‘हातखंडा’ मधील ‘खंडा’. या रूपिकांचा वापर खूप मर्यादित आहे.

४) मिलन रूपिम –

जेव्हा दोन निरनिराळे अर्थ एकाच रूपिमाने दाखविले जातात तेव्हा त्यास मिलन रूपिम म्हणतात. मराठीतील क्रियापदांना लागणारे ‘ओ’, ‘ए’ ('बस्तो', 'बसते') हे प्रत्यय लिंग दाखवतात, त्याचप्रमाणे बवनही दाखवितात. अशी उदाहरणे ‘मिलन रूपिम’ या प्रकारात घालता येतात.

रूपस्वनिमिकी –

रूपिम हे स्वनिमाद्वारे व्यक्त केले जातात. एकच रूपिम अनेकदा वेगवेगळ्या स्वनिमिक आकारांनी दर्शविले जाते. रूपिमाच्या स्वनिक रूपात होणाऱ्या फरकालाच ‘रूपस्वनिमिकी’ म्हणतात.

उदा. मराठीतील जा – गे, मासा – माशा

शब्दसिद्धी –

रूपिमविचारात रूपिका - रूपिम - रूपिकान्तर यांच्या विचाराबरोबरच शब्दाचाही विचार होतो. रूपिकांपासून शब्द तयार होण्याच्या प्रक्रियेला शब्दसिद्धी किंवा शब्दघटना म्हणतात.

भाषेतील आशयसूचक रूपिम म्हणजे धातू आणि कार्यसूचक रूपिम म्हणजे प्रत्यय, कार्यसूचक रूपिमाचे म्हणजेच प्रत्ययाचे दोन प्रकार आहेत. १) साधक प्रत्यय २) विकारी प्रत्यय.

धातूना साधक प्रत्यय लागून बनणाऱ्या शब्दास ‘साधित शब्द’ म्हणतात. विकारी प्रत्यय लागून तयार होणाऱ्या शब्दाला ‘विकारी शब्द’ म्हणतात. उदा. प्रामाणिकपणा, श्रीमान इत्यादी शब्दांतील – प्रत्यय हे साधक प्रत्यय आहेत. तर ‘माणसाचा’, ‘रडतो’, ‘जगात’ इत्यादी शब्दांतील प्रत्यय विकारी आहेत.

विकारी प्रत्यय हे तसे पाहाता चरम प्रत्यय आहेत. त्यांच्यापुढे दुसरे प्रत्यय येऊ शकत नाहीत. साधक प्रत्ययांनी युक्त असलेल्या रूपापुढे अधिक प्रत्यय येऊ शकतात. ('माणुसकीचा', 'चांभारकी' इत्यादी.) विकारी प्रत्यय हे धातूच्या शेवटी येतात. तर मराठीमध्ये साधित प्रत्यय हे मूळ आदी, अंती, मध्ये कुठेही येऊ शकतात. उदा. 'पडजीभ', 'चपळाई', 'शेव'. साधक प्रत्ययामुळे मूळ रूपिमाचा अर्थ बदलतो. 'प्रिय' या धातूला 'अ' हा पूर्वप्रत्यय लागून 'अप्रिय' हा शब्द बनतो. 'वाचा' व 'वाचाळ', 'तोंड' - 'तोंडाळ', 'विचार' - 'अविचार' यांचे अर्थ भिन्न आहेत. अन्य भाषेतून स्वभाषेतही साधक प्रत्यय येऊ शकतात, 'गैर', 'बे', 'दिल', 'खोट' इत्यादी साधक प्रत्यय, फारसी भाषेतून मराठीमध्ये आलेले आहे. साधक प्रत्यय लागल्यानंतर साधिक शब्दांना आणखी प्रत्यय लागू शकतात. उदा. विशाल – विशालता, माणूस-माणुसकी, इत्यादी.

अंग - शब्दातील विकारी प्रत्यय काढला की जे रुप राहते, त्याला 'अंग' म्हणतात, उदाहरणार्थ 'नदीस' 'देवीस' या शब्दातील 'स' हा विकारी प्रत्यय बाजूस काढला तर 'नदी', 'देवी' हे अंग राहते. याचप्रमाणे 'रखवालदाराने' या शब्दातील 'ने' हा विकारी प्रत्य काढला तर 'रखवालदार' हा साधित शब्द उरतो. म्हणजेच शब्दाचे अंग हे कधी मूळ धातूचे तर कधी साधित शब्दाचे असते.

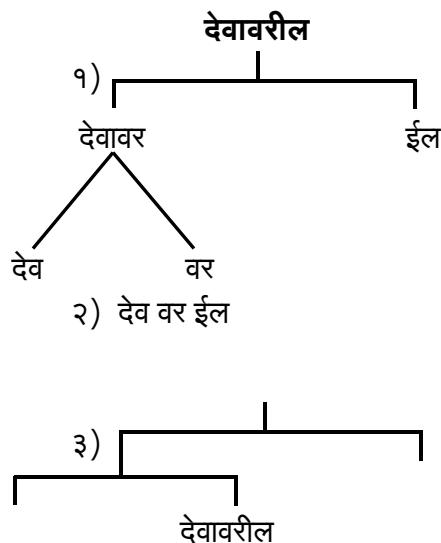
अभ्यस्त शब्द –

रुपिमाची पुनरावृत्ती होऊन जो शब्द तयार होतो त्याला 'अभ्यस्त शब्द' म्हणतात. अभ्यस्त शब्द हे नवे शब्दच असतात आणि एकप्रकारे ते भाषेच्या शब्दसंग्रहात भरच घालतात. मराठीत अभ्यस्त शब्द विपुल आहेत. रुपिमाची आवृत्ती कशी होते यावरुन अभ्यस्त शब्दाचे प्रकार मानता येतात. जेव्हा रुपिमाची जशीच्या तशी पुनरावृत्ती होऊन शब्द बनतो, तेव्हा त्यास 'पुर्णाभ्यस्त शब्द' म्हणतात. उदा. लाललाल, चळाचळा, इत्यादी पूर्णाभ्यस्त शब्द असतात. काही वेळा अभ्यस्त शब्दात रुपिमाची पूर्णपणे आवृत्ती न होता त्या रुपिमाच्या काही भागाची आवृत्ती होते. अशा अभ्यस्त शब्दांना 'अंशाभ्यस्त शब्द' म्हणतात. उदाहरणार्थ धान्यधुन्य, कपडेबिपडे, चांदणेबिंदणे इत्यादी मराठीतील बरेच अंशाभ्यस्त शब्द आवृत्त रुपिमातील पहिल्या अक्षराच्याऐवजी 'बि' हे अक्षर घासून रचिले जाताना दिसतात. उदा. पुस्तकबिस्तकं, पाणीबिणी, तांदुळबिंदुळ इत्यादी काही अंशाभ्यस्त शब्दांत 'बि' ऐवजी रुपिमाच्या प्रथम स्वनात 'उ' मिसळून तो साधतात. उदा. 'साधासुधा', 'सामानसुमान', 'इ', 'बि', 'उ' ऐवजी वेगळी अक्षरे वापरुनही अंशाभ्यस्त शब्द साधले जातात. उदा. 'कापडचोपड', 'म्हाताराकोतारा', 'शोजारीपाजारी' इत्यादी. कित्येकदा त्याच अर्थाच दुसऱ्या भाषेतला रुपिम जोडूनही अभ्यस्त शब्द तयार होताना दिसतो. उदा. 'पैसाअडका', 'बाजारहाट' (येथे 'अडका' व 'हाट' हे कन्नड भाषेतील शब्द आहेत) ध्वनींचे अनुकरण होऊनही अभ्यस्त शब्द तयार होतात. उदा. फसफस, खळखळ, किरकिर इत्यादी.

अशा प्रकारे अभ्यस्त शब्द ही भाषेतील विशेष रचना मानली जाते. भाषेचा डौल किंवा अर्थाची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी अभ्यस्त शब्दांचा वापर केला जातो.

प्रथमोपस्थित घटक –

जेव्हा दोनच घटकांची मिळून रचना बनलेली असते तेव्हा तिचे विभाजन सहज करता येते. पण दोनांहून जास्त घटक असलेल्या रचनेचे विभाजन काळजीपूर्वक करावे लागते. ज्या जवळच्या घटकांनी रचना अस्तित्वात येते त्यांना त्या रचनेचे 'प्रथमोपस्थित घटक' (Immediate Constituents) अशी संज्ञा आहे. 'देवावरील' या रचनेची संपूर्ण घटना पाहा-

बह्यविष्णुमहेश, तनमनधन ही आणखी काही उदाहरणे आहेत.

रचनांचे प्रकार –

भाषेतील रचनांचे पुढील दोन प्रकारात वर्गीकरण करतात.

- १) अंतःपदप्रधान (Endocentric) रचना.
- २) बाह्यपदप्रधान (Exocentric) रचना.

जेव्हा रचनेला आदेश होऊ शकतो, तेव्हा त्या रचनेला ‘अंतःपदप्रधान रचना’ म्हणतात. उदा. ‘मी टेलिफोन केला’ ऐवजी ‘मी फोन केला’ असे म्हणू शकतो, ‘राजवाडा’, ‘घरजावई’, ‘तळघर’ इत्यादी.

बाह्यपदप्रधान रचनेत अर्थाचे केंद्र हे त्या रचनेत नसून रचनेबाहेर असते, तेव्हा तिला ‘बाह्यपदप्रधान रचना’ म्हणतात. उदा. ‘सिंहासन’, ‘लंबोदर’ इत्यादी. या अवयवांनी तिसराच अर्थ सुचविला जातो.

पदविचारामध्ये या प्रमुख रचनांचा विचार होतो. रचनांचा सर्व बाजूंनी परिपूर्ण अभ्यास हा ‘वाक्यविचारा’ च्या पुढील प्रकरणामध्ये आपल्याला पाहाता येईल.

वाक्यविचार

पदविचार आणि वाक्यविचार असे भाषेच्या व्याकरणाचे दोन भाग पडतात, ते केवळ अभ्यासाच्या सोयीसाठी असतात. त्यांची काटेकोरपणे विभागणी होत नाही, इत्यादी माहिती आपण मागील ‘पदविचार’ या प्रकरणात पाहिलेली आहेच.

पदविचार, वाक्यविचार या दोन्हींचा विचार केल्यावर भाषेचा व्याकरणविचार पूर्ण होतो. हे दोन्ही विभाग परस्परपूरक आहेत. कारण भाषेमधील अर्थपूर्ण रचनांचा अभ्यास करणे हे व्याकरणाचे कार्यक्षेत्र आहे. अर्थपूर्ण रचना पदबंधातही आढळतात आणि वाक्यबंधातही. पदविचारामध्ये रुपिमांच्या रचनांचा अभ्यास केला जातो. एकापेक्षा अधिक रुपिम एकत्र येऊन शब्दघटना कशी होते, याचा अभ्यास केला जातो. मागील प्रकरणात आपण शब्दघटना समजावून घेतली आहे, या प्रकरणात वाक्यविचार समजावून घेणार आहोत.

पदबंधाचे स्वरूप –

‘शब्द’ या रचनेचा विचार आपण यापूर्वी केलेला आहे. शब्दाच्या पुढील रचना म्हणजे पदबंध. जेव्हा शब्द विशिष्ट अर्थाने आणि रचनातच्चाने एकमेकांशी जुळतात तेव्हा पदबंध तयार होतो. उदाहरणार्थ - ‘निळासावळा’, ‘झरा’, ‘चर्चगेट पासून विरारपर्यंतची स्थानके’, ‘शालेय शिष्यवृत्ती घेतलेले विद्यार्थी’ ही भाषिके रूपे पदबंध होत. पदबंधाच्या संदर्भात पुढील दोन गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत.

१) आंतरिक स्थैर्य २) बाह्य स्वातंत्र्य.

पदबंधातील शब्दाचा क्रम किंवा जुळणी यात बदल न होणे, याला आंतरिक स्थैर्य म्हणतात. उदा. ‘शालेय शिष्यवृत्ती घेतलेले विद्यार्थी’ या पदबंधाच्या शब्दांचा क्रम बदलून ‘विद्यार्थी शिष्यवृत्ती घेतलेले शालेय’ असा बदल केल्यास मूळ पदबंधातील आंतरिक स्थैर्यच नाहीसे होते. बाह्य स्वातंत्र्य याचा अर्थ समग्र पदबंध आपली जागा बदलू शकतो. ‘श्रावणामध्ये पावसाच्या सरी मनात हर्ष निर्माण करतात.’ याएवजी, ‘पावसाच्या सरी श्रावणामध्ये मनात हर्ष निर्माण करतात.’ असेही आपण म्हणू शकतो.

पदबंधानंतर आपण ‘वाक्य’ या रचनेचा विचार करतो. वाक्य ही भाषेतील सगळ्यात मोठी रचना होय. वाक्याचे उद्देश्य व विधेय असे दोन भाग पडतात. म्हणजेच उद्देश्य व विधेय हे वाक्याचे प्रथमोपस्थित संघटक असतात. उद्देश्य या संघटकामध्ये कर्ता आणि त्याची विशेषणे यांचा अंतर्भाव असतो. विधेय या संघटकामध्ये कर्म, पूरके, क्रियाविशेषणे व क्रियापद यांचा अंतर्भाव होतो.

कधी कधी विशिष्ट संबंधवाचक घटकांनी (उदा. ‘आणि’, ‘पण’, ‘परंतु’, ‘म्हणून’, ‘जेव्हा-तेव्हा’, ‘जर-तर’, इत्यादी.) दोन किंवा अधिक वाक्ये एकत्र येऊनही वाक्यरचना होते. अशा वेळी त्या रचनेत आलेल्या वाक्यांना ‘उपवाक्य’ म्हणतात. उपवाक्य हे वाक्यच असते. कारण वाक्य व उपवाक्य यांची रचना सारखीच असते. सारांश, वाक्य ही एक रचना असते.

प्रथमोपस्थित संघटक – (विश्लेषणपद्धतीचे स्वरूप) –

जेव्हा एखादी रचना केवळ दोनच संघटकांची बनलेली असते, तेव्हा त्या दोन संघटकांतच तिचे विघटन होऊ शकते. पण दोनपेक्षा जास्त संघटक रचनेत असतील त्यावेळी फक्त संघटक सुटेसुटे करून चालत नाही.

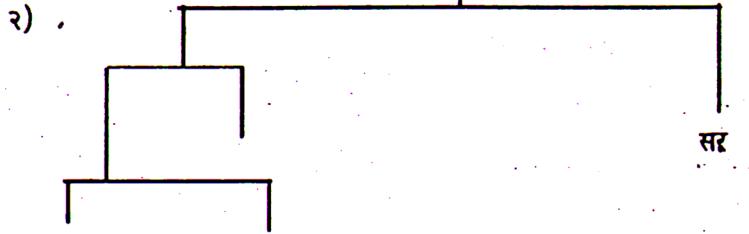
‘जंगलावरील’ हा एक शब्द घेऊ. यामध्ये जंगल + वर + ईल असे तीन संघटक आहेत. प्रथम ‘जंगल’ + ‘वर’ हे दोन संघटक एकत्र येतात आणि नंतर त्या संयुक्त रूपाला ‘ईल’ हा संघटक जोडला जातो. ‘ईल’ हा संघटक ‘वर’ या संघटकाला चिकटलेला दिसला तरी ‘वर’या एकाच संघटकाशी तो निगडित नाही. ‘जंगलावर’ या संयुक्त रूपाला तो जोडलेला आहे. तेव्हा ‘जंगलावरील’ या शब्दाची रचना स्पष्ट करताना प्रथम ती जंगलावर + ईल अशी दाखवावी लागते आणि नंतर ‘जंगलावर’ या रचनेचे विघटन करून जंगल + वर ही रचना दाखवावी लागते. ‘जंगलावरिल’ या रचनेचा असा टप्पाटप्पाने विचार आपणास करावा लागतो. कंसाच्या मदतीने (जंगल + वर) + ईल असा तो मांडून दाखवता येईल.

कोणत्याही रचनेचा या पद्धतीने टप्पाटप्पाने विचार करावा लागतो.

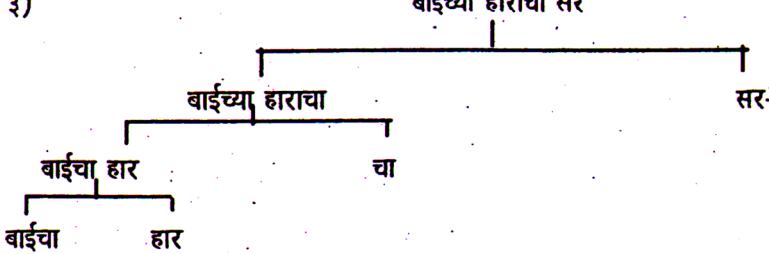
‘बाईच्या हाराचा सर’ हा पदबंध पाहाता येईल. त्यामध्ये शब्दस्तरावर ‘बाईच्या’ ‘हाराचा’ ‘सर’ असे तीन संघटक आपल्याला मिळतात. पण ते तिन्ही एकदम एकत्र येऊन ती रचना होत नाही. प्रथम ‘बाईच्या हार’ असा पदबंध बनतो. त्यानंतर ‘बाईच्या हाराचा सर’ अशा पदबंध मिळतो. आकृतीच्या साहाय्याने हे विश्लेषण वेगवेगळ्या प्रकारांनी दाखविता येईल.

१) [(बाईच्या) (हारा) चा सर]

२)

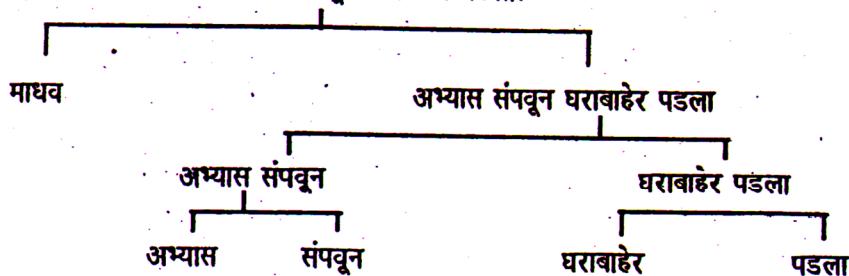
३)

पहिल्याच टप्प्यामध्ये रचनेचे जे संघटक होतात. ते 'प्रथमोपस्थित संघटक' असतात. ज्या जवळच्या संघटकांनी एकत्र येऊन अंतिम रचना सिद्ध होते ते प्रथमोपस्थित संघटक (immediate constituents) होत. 'बाईच्या हाराचा सर' या रचनेत बाई + च्या + हार + चा + सर असे पाच अंतिम संघटक आहेत. मात्र 'बाईचा हार' व 'सर' हे तिचे प्रथमोपस्थित संघटक होत.

भाषाविज्ञानाचा अभ्यास करीत असताना या प्रकारच्या विश्लेषणाला अतिशय महत्त्व असते. आणखी एका रचनेचे प्रथमोपस्थित संघटक या पद्धतीने विश्लेषण करून पाहू.

माधव अभ्यास संपवून घराबाहेर पडला.

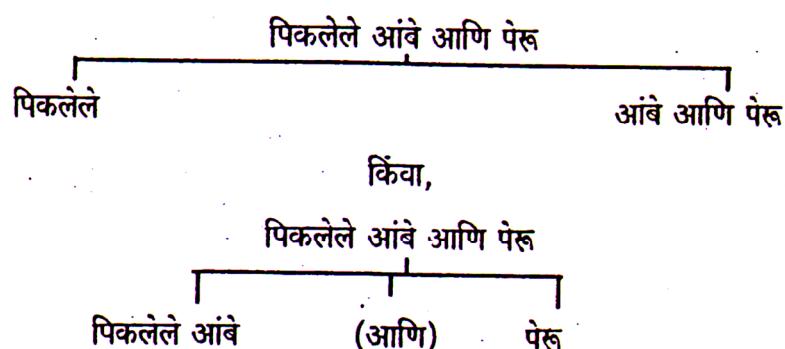
अशाप्रकारे, कोणत्याही रचनेच्या प्रथमोपस्थित संघटकांत जेव्हा आपण विश्लेषण करतो, तेव्हा प्रत्येक टप्प्याला ते दोन दोन संघटकांतच होते.

क्वचितच काही स्वनांचे दोनपेक्षा अधिक प्रथमोपस्थित संघटक असू शकतात. उदा. 'गोपाळकृष्णहरी' किंवा 'तनमनधन' या शब्दबंधांत तीन प्रथमोपस्थित संघटक आहेत.

प्रथमोपस्थित संघटक विश्लेषण पद्धतीचे उपयोग :

प्रथमोपस्थित संघटक पद्धतीमुळे रचनेच्या जडणघडणीचे स्वरूप स्पष्ट होते.

रचनेमध्ये जवळ-दूरचे असे संघटकांचे एकूण रचनेतील स्थान आणि महत्त्व कळते. रचनेतील संदिग्धतेचे निरसन करण्यासही विश्लेषण पद्धती उपकारक ठरते. 'पिकलेले आंबे आणि पेरु' ही रचना गँधळात टाकणारी वाटते. 'पिकलेले' हे विशेषण 'आंबा' या फळांचे की दोन्ही फळांचे ? वेगळ्या शब्दात म्हणावयाचे तर 'पिकलेले' हे विशेषण 'आंबे' या एका शब्दांचे की 'आंबे आणि पेरु' या दोन पदबंधाचे ? अशावेळी प्रथमोपस्थित - संघटकांच्या मदतीने आपण ही संदिग्धता दूर करू शकतो.

प्रथमोपस्थित संघटक निश्चित करताना पुढील दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

- १) ही पद्धती द्विमानतत्त्वावर आधारलेली आहे. म्हणजे रचना कितीही लहान वा मोठी असे तिचे विभाजन शक्यतो दोन खंडांमध्ये करावयाचे.
- २) विभाजनामुळे मिळालेल्या खंडांमधील संबंध अर्थपूर्ण असावेत. ‘दुर्जन’, ‘कुविख्यात’ वगैरे शब्दांच्या विभाजनांमध्ये संदिग्धता उत्तर नाही. पण सर्व शब्दांबाबत तसे घडत नाही. उदाहरणार्थ ‘अस्वीकारणीय’ या शब्दाचे विभाजन अ/स्वीकारणीय किंवा अस्वीकार/णीय अशा दोन्ही प्रकारे होऊ शकते. अ/स्वीकारणीय हे विभाजन आपण रास्त मानतो. कारण ‘अस्वीकारणीय’ या शब्दाचा जो संपूर्ण अर्थ आहे. त्याच्याशी अ/स्वीकारणीय हे विभाजन तंतोतंत जुळते, सुसंगत वाटते.
- ३) रचनेचे जे छेद जातात ते नेमके असावयास पाहिजेत, उदा. ‘विद्येचे दैवत’ या पदवंधाचे वि/द्यचे/दै/वत हे छेद अप्रस्तुत, अर्थशून्य म्हणावे लागतील.
- ४) प्रथमोपस्थित संघटकपद्धतीने विश्लेषण करताना आपण रचेनेचे जे छेद-करतो त्या छेदांच्या जागी त्याहून लहान अशी रचना बसावयास हवी. उदाहरणार्थ - ‘शीलाच्या पतीचा दवाखाना’ या रचनेचे विभाजन ‘शीलाच्या पतीचा/दवाखाना’ असे केले पाहिजे. ‘शीलाच्या पतीचा’ ऐवजी डॉ. खरे हा शब्द येऊ शकेल. अशा तहेच्या प्रतिस्थापनामुळे झालेले विभाजन भाषेच्या रचनेशी अधिक सुसंगत वाटते.
- ५) रचनेचे खंड पाडताना संघटकांची स्वतंत्रता व एकसंधता लक्षात घ्यावी लागेल. म्हणजे एखाद्या संघटकाची मोडतोड करून त्याची जागा बदलता येत नाही. जागा बदलायची असेल तर तो संघटक पूर्णपणे हलवावा लागतो. उदाहरणार्थ ‘परीक्षेत सर्वाधिक गुण मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांस / हे बक्षिस / मिळेल’ या वाक्यातील संघटकाचा क्रम बदलायचा झाल्यास ‘हे बक्षिस / परीक्षेत सर्वाधिक गुण मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांस / मिळेल.’ असा संपूर्ण संघटक उचलून बदलावा लागेल. बक्षिस कोणाला मिळणार हे सांगत असताना ‘सर्वाधिक गुण मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांस’ असा संपूर्ण संदर्भ द्यावा लागेल. अशा प्रकारे छेद करताना संघटक स्वतंत्र, एकसंघ राहिला पाहिजे.

प्रथमोपस्थित संघटक विश्लेषणपद्धतीतील त्रुटी :

प्रथमोपस्थित संघटक विश्लेषणपद्धतीने भाषाविज्ञानातील अनेक प्रश्न सुटील, असा समज भाषावैज्ञानिकांनी करून घेतला होता. पण चॉम्स्की यांच्या उदयानंतर या पद्धतीतील त्रुटी जाणवावयास लागल्या. त्या त्रुटी पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) प्रथमोपस्थित संघटक पद्धतीने सर्व संघटकांचे व्याकरणातील कार्य सुस्पष्ट होत नाही. रचनेचे अंतिम घटक दाखविले, त्यानंतर पुढे काय? या प्रश्नांचे उत्तर मिळत नाही. तसेच या संघटकांचे व्याकरणातील प्रवर्ग कोणते, त्यांचे वाक्यातील कार्य काय इत्यादी प्रश्नही अनुत्तरित राहातात.
- २) संदिग्ध रचनांबाबत प्रथमोपस्थित संघटकपद्धती उपयोगी पडत नाही उदा. बोलणाऱ्याला थांबवता येत नाही. या रचनेचे दोन अर्थ संभवतात. ‘बोलणाऱ्याला बोलण्याची मनाई करता येत नाही’ किंवा ‘बोलणाऱ्याला त्या ठिकाणी थांबण्याची विनती करता येत नाही’. अशा प्रकारे रचनेमध्ये संदिग्धता उरते.

- ३) प्रत्येक रचनेचे दोन संघटकातच छेद पाडणे काही वेळा कृत्रिम वाटते. उदा. ‘सोन्याच्या सुंदर जाळीदार बांगडया’ यामध्ये विशेषण मालिकेचे कोणत्या क्रमाने छेद करावयाचे, ते ठामपणे सांगता येत नाही.
- ४) या पद्धतीमध्ये ‘आणि’, ‘किंवा’ यांसारख्या संयोजकांचे स्थान अतिशय संदिग्ध राहते.

रचनांचे प्रकार :

आपल्या भाषिक व्यवहारामध्ये दोन प्रकारच्या रचना असतात.

- १) अंतःप्रदप्रधान (Endocentric) रचना.
- २) अन्यप्रदप्रधान (Ecocentric) रचना.

जेव्हा रचनेच्या प्रथमोपस्थित संघटकापैकी एका संघटकाचा त्या संपूर्ण रचनेला आदेश होतो. तेव्हा त्या रचनेला ‘अंतःप्रदप्रधान रचना’ म्हणतात. उदाहरणार्थ ‘डोंगरावरील सूर्य चांगलाच तळपत आहे.’ या वाक्यात ‘डोंगरावरील सूर्य’ या संपूर्ण रचनेला ‘सूर्य’ या संघटकाचा आदेश होऊ शकतो.

याच्या उलट ज्या रचनेच्या प्रथमोपस्थित संघटकांपैकी कोणत्याही संघटकाच्या त्या संपूर्ण रचनेला आदेश होऊ शकत नाही तिला ‘अन्यप्रदप्रधान रचना’ म्हणतात. उदा ‘पतंग उडतो’ या रचनेचे ‘पतंग’ आणि ‘उडतो’ हे प्रथमोपस्थित संघटक आहेत, ‘पतंग’ हा संघटक ‘उडतो’ या क्रियापदबंधापेक्षा भिन्न वावरतो.

अंतःप्रदप्रधान रचनेचे दोन प्रकार आहेत.

- १) समन्वित
- २) गुणवाचक

१) समन्वित रचना :

समन्वित रचनेमध्ये नेहमी दोन्ही संघटक सारखेच महत्त्वाचे असून त्यांच्यात गौण - प्रधान भाव नसतो. समन्वित रचनेचे पुढील तीन प्रकार होतात.

- अ) समुच्चयदर्शक रचना : या रचनेमध्ये संघटक ‘व’, ‘आणि’ अशा समुच्चयदर्शक संयोजकांनी जोडलेली असतात. हे दोन्ही संघटक रचनेच्या केंद्रस्थानी असतात. ‘ठिळक व आगरकर’, ‘तो चालत राहिला आणि एका झाडापाशी थांबला’ ही उदाहरण देता येतील.
- आ) विकल्पदर्शक रचना या रचनेमध्ये संघटक ‘वा’, ‘अगर’, ‘अथवा’ अशा विकल्पदर्शक संयोजकांनी जोडलेले असतात. ते एकमेकांचे पर्यायी असतात. ‘सुख आणि दुःख’, ‘हा अथवा तो’ इत्यादी.
- क) सर्मानादिकरणिक - या प्रकारच्या रचनेमध्ये संघटकांचे परस्परांशी समीकरण असते. उदा. ‘आधुनिक भारताचे शित्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.’

२) गुणवाचक रचना :

या रचनेमध्ये एक संघटक मुख्य असून अन्य संघटक त्याचे विस्तारक म्हणून येतात. विस्तारक असलेले संघटक साधारणतः विशेषण स्वरूपाचे असतात.

मुख्य संघटकाला त्या रचनेचे 'शिर' म्हणतात.

'धीरगंभीर समुद्र' या पदबंधामध्ये 'समुद्र' हा संघटक शिरस्थानी असून 'धीरगंभीर' हा त्याचा विस्तारक आहे.

अन्यपदप्रधान रचनेचे प्रकार तीन आहेत.

- १) नियामक २) संयोजक ३) विधेयक

- १) नियामक (Directive Construction) या प्रकारच्या रचनेत दोन प्रमुख संघटक असतात. एका संघटकाला नियामक (Director) व दुसऱ्या संघटकाला अक्ष (Axis) म्हणतात. 'तेव्हा', 'तर', 'सबव', 'की' इत्यादी संयोजकांनी जोडली जाणारी वाक्ये अन्यपदप्रधान रचनेच्या नियामक प्रकारात मोडतात. उदा. 'आई दिसली तेव्हा बाळ हसून लागला' हे वाक्य अक्ष असून 'आई दिसली तेव्हा' हे वाक्य नियामक आहे.
- २) संयोजक (Connective Construction) या रचनेतील दोन मुख्य घटक म्हणजे १) संयोजक १) विधेय विस्तारक, संयोजक क्रियापदे आणि विधेयपूरकांच्या रचना या प्रकारात येतात. उदा. सुंदर / आहे, काळा झाला / इत्यादी.
- ३) विधेयक (Predicative Construction) या रचनेत विधेय (Comment) असतो, 'गृहस्थ / फार सज्जन आहेत', 'ती / खरेदी करीत नाही.'

वाक्याचे पृथक्करण :-

प्रथमोपस्थित संगटक पद्धतीने केलेले वाक्याचे पृथक्करण पारांपारिक व्याकरणातील वाक्यपृथक्करणासारखेच आहे कारण उद्देश्य व विधेय हेच वाक्याचे आणि प्रथमोपस्थित संघटक मानलेले आहेत. इतके नव्हे तर उद्देश्याचे – उद्देश्य व उद्देश्यविस्तार आणि विधेयाचे – मूळ विधेय व विधेयविस्तार असेही घटक होतात.

मूळ उद्देश्यास पारंपारिक व्याकरणात कर्ता म्हटलेले आहे. 'कर्ता' हा क्रियेस प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या जबाबदार असतो. उदा. राम पुस्तक वाचतो. थोडक्यात, वाक्यात दर्शविलेल्या क्रियेला प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे जबाबदार असणाऱ्या नामपदसंबंधास 'मूळ उद्देश्य' किंवा 'कर्ता' म्हणतात.

'मूळ उद्देश्य' वाक्यात नेहमीच एकेरी येईल असे नाही. अनेकदा त्याच्या जोडीला विस्तारक पदबंध असतात. उदा. - 'निळा सदरा घातलेला मुलगा खेळत आहे' या वाक्यात 'मुलगा' हे मूळ उद्देश्यांचे आहे आणि 'निळा सदरा घातलेला' हे त्या उद्देश्याचे विस्तार आहे. उद्देश्यविस्तारक पदबंध हा मूळ उद्देश्याचे विश्लेषण करतो किंवा विशेषणाचे कार्य करणारा पदबंध असतो. त्याचेही कदाचित 'प्रथमोपस्थित घटक पद्धू शकतील. उदा. 'निळा सदरा घातलेला' या विशेषण बंधाचे 'निळा सदरा' व 'घातलेला' असे प्रथमोपस्थित संघटक होतील. 'विधेय'

भागातील केंद्रवर्ती संघटक म्हणजे क्रियापद. (ती गाते) व संयुक्त क्रियापद (उदा. ती गात आहे) असे दोन प्रकार दिसतात. संयुक्त क्रियापदामध्ये एक क्रियापद प्रत्यक्ष क्रियेचे वाचक किंवा निर्दशक असते, तर दुसरे त्याला साहाय्य करणारे असते. प्रत्यक्ष क्रियेचे वाचक असलेल्या क्रियापदास ‘मुख्य क्रियापद’ म्हणतात व सहाय्य करणाऱ्या क्रियापदाला ‘साहाय्यक क्रियापद’ म्हणतात. ‘ती गाते आहे.’ या वाक्यातील ‘गाते’ हे मुख्य क्रियापद असून ‘आहे’ हे साहाय्यक क्रियापद आहे.

विधेयविस्तारक म्हणजे ‘क्रियाविशेषण’ होय, ‘मुलगी मुळमुळू रडते’ ‘मुले जोरजोराने दार वाजवीत होती’ या वाक्यात ‘मुळमुळू’ आणि ‘जोरजोराने दार वाजवीत’, हे घटक क्रियाविशेषणाचे कार्य करतात. ‘मुळमुळू’ हे क्रियाविशेषणच आहे आणि ‘जोरजोराने दार वाजवीत’ हा क्रियाविशेषण पदबंध आहे.

अनेकदा विधेयविस्तारकांबरोबर विधेयाला अर्थपूरक ठरणारे असेही घटक वाक्यात येतात. या घटकांना ‘विधेयपूरके’ म्हणतात. विधेयपूरके तीन प्रकारची असतात.

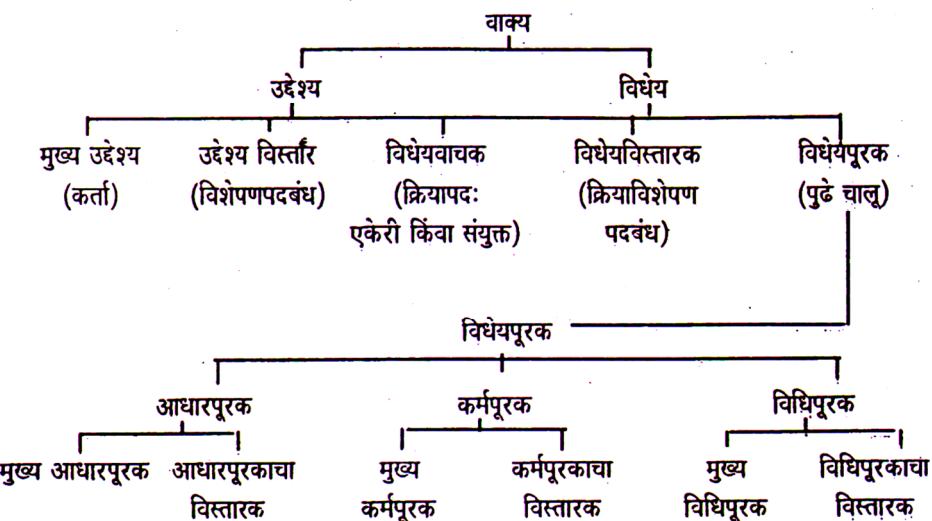
१) आदारपूरक २) कर्मपूरक ३) विधिपूरक

क्रियेला आधार देणाऱ्या घटकाला ‘आधारपूरक’ म्हणतात. उदाहरणार्थ ‘चोर गजाआड गेला’, ‘कमलने हातावर मेंदी काढली’ या वाक्यांमध्ये ‘डोंगराआड’ व ‘हातावर’ ही आदारपूरके आहेत व तर ‘चोराचे जाणे’ व ‘कमलचे मेंदी काढणे’ या क्रियांची ती आदार रूपे होत.

कर्मपूरक म्हणजे पारंपारिक व्याकरणातील कर्मपदच होय. क्रियापदांचे सकर्मक क्रियापदे व अकर्मक क्रियापद असे दोन प्रकार पडतात. सकर्मक क्रियापदाला ‘काय’ किंवा ‘कोणास’ हे प्रश्न विचारले असता येणारे. उत्तर कर्मपद दर्शविते. कधीकधी वाक्यात दोन कर्मपदे असतात. अशा वेळी एक प्रत्यक्ष कर्म असेल व दुसरे अप्रत्यक्ष कर्म असते. ‘काय’ या प्रश्नाने ठरणारे ते प्रत्यक्ष कर्म असते. दुसरे ‘कोणास’ हे अप्रत्यक्ष कर्म असते. उदा. ‘देवाने भक्ताला दर्शन दिले.’ या वाक्यात ‘दर्शन’ हे प्रत्यक्ष कर्म आणि ‘भक्ताला’ हे अप्रत्यक्ष कर्म ठरते.

विधिपूरक म्हणजे वाक्यातील कर्त्त्याचेच स्थित्यंतर वा भिन्न रूप दर्शविणारा घटक असतो. उदा. ती अगदीच मामी दिसत होती, या वाक्यातील ‘मामी’ हा घटक ‘ती’ या घटकांचेच भिन्न रूप होय. साधारणपणे अस्तित्ववाचक (‘आहे’, ‘असतो’) व स्थित्यंतरवाचक (‘हो’, ‘बन’) अशा क्रियापदांचे अर्तपूर्तीसाठी येतात ते वाक्यघटक ‘विधिपूरक’ ठरतात.

तिन्ही विधेयपूरकांना विस्तारके असू शकतात. त्यांचाही वाक्यविचाराकरिता वर्गीकरण करून विचार करायचा असतो. वरील विवेचनाच्या आधारे वाक्यविचारासाठी करावयाच्या वाक्यपृथक्करणाचा आराखडा आपल्याला पुढीलप्रमाणे देता येईल.

वाक्याचे रचनांवरुन वर्गीकरण :

वाक्यातील पदबंधापेक्षा मोठी रचना म्हणजे उपवाक्य. पदबंधापेक्षा ते वेगळे असते. कारण उपवाक्यात वाक्यासारखीच कर्ता + कर्म + क्रियापद या स्वरूपाची रचना असते. (पदबंधात क्रियापद असतेच असे नाही.) रचनेच्या दृष्टीने वाक्य व उपवाक्य यांमध्ये काहीही फरक नसतो. दोघांची व्याकरणिक रचना सारखीच असते. परंतु दोन वा अदिक वाक्य जेव्हा एकमेकांशी विशिष्ट संबंधांनी निगडित असतात, तेव्हा त्या वाक्यांना उपवाक्य म्हणतात. अशी दोन व अदिक उपवाक्ये मिळून मोठे वाक्य तयार होते. ज्या वाक्यात ‘उपवाक्य’ हा घटकच नसतो, त्या वाक्याला ‘केवल वाक्य’ म्हणथात. उदा. ‘मुले सकाळी शाळेत जात होती’ ‘समोरचे आजोबा देवळात जातील.’ इत्यादी.

रचनेच्या दृष्टीने आपण वाक्याचे १) केवलवाक्य २) उपवाक्य असे प्रकार पाढू शकतो. ज्या मोठ्या वाक्यातील उपवाक्यांचा दर्जा समान असतो. त्या वाक्याला ‘संयुक्त वाक्य’ असे म्हणतात. उपवाक्ये कोणत्या अव्ययांनी जोडली जातात. यावरुन संयुक्त वाक्याचे प्रकार मानता येतात.

- १) उपवाक्ये ‘आणि’, ‘व’ ‘आणखी’ या अव्ययांनी जोडलेली असतील तर अशा संयक्त वाक्यास ‘समुच्यबोधक वाक्य’ म्हणतात. उदा. ‘नंदा व तुपार बहीण-भाऊ आहेत.’
- २) उपवाक्य ‘पण’, ‘परंतु’ या अव्ययांनी जोडली असल्यास त्या संयुक्त वाक्याला ‘न्यूनत्वबोधक वाक्य’ म्हणतात. उदा. ‘त्याने खूप अभ्यास केला, पण तो प्रथम येऊ शकला नाही.’ किंवा, ‘तो स्टेशनवर पोहोचला, परंतु गाडी नुकतीच सुटली होती.’
- ३) उपवाक्य ‘किंवा’, ‘अथवा’, ‘अगर’ या अव्ययांनी जोडली असल्यास त्या संयुक्त वाक्याला ‘विकल्पबोधक संयुक्त वाक्ये’ म्हणतात. उदा. ‘तू आज जेवायला माझ्याकडे किंवा काकूकडे जा.’

४) उपवाक्ये ‘म्हणून’ या अव्ययाने जोडली असल्यास त्या संयुक्त वाक्यास ‘परिणामबोधक संयुक्त वाक्य’ म्हणतात. उदा. ‘त्याने उत्तम भाषण केले म्हणून तो प्रथम पारितोषिकास पात्र ठरला.’

काही वेळा मोठ्या वाक्यांमध्ये उपवाक्यांचा दर्जा समान नसतो. एक उपवाक्य दुसऱ्यापेक्षा कमी महत्त्वाचे असते. साहजिकच ते उपवाक्य गौण ठरते. जेव्हा वाक्यातील एक उपवाक्य मुख्य असते आणि उरलेली उपवाक्ये गौण असतात, तेव्हा त्या मोठ्या वाक्यरचनेला ‘मिश्र वाक्य’ म्हणतात. उदाहरणार्थ - ‘आईने पुष्कळ लाडू केले, आम्ही त्यावर ताव मारला.’

गौण उपवाक्ये हे स्वतंत्रपणे वाक्याचे कार्य करते. परंतु मिश्र वाक्याच्या संदर्भात त्याला महत्त्व नसते. मिश्र वाक्यातील गौण उपवाक्य हे नामाचे, कधी विशेषणाचे तर कधी क्रियाविशेषणाचे काम करते. वरील उदाहरणातील ‘आईने पुष्कळ लाडू केले’ हे गौण उपवाक्य नामाचे काम करते. म्हणून त्याला ‘नामगौण वाक्य’ म्हणता येईल. ‘तुझे जुने ते घड्याळ मला दे’ या वाक्यामध्ये ‘तुझे ते जुने घड्याळ आहे’ हे गौण वाक्य विशेषणासारखे आहे. म्हणून ते ‘विशेषण गौण वाक्य’ होते. ‘आज पुष्कळ पाऊस आहे, तेव्हा बाहेर पडणे अशक्य आहे.’ या वाक्यातील ‘आज पुष्कळ पाऊस आहे’ हे ‘क्रियाविशेषण गौण वाक्य’ ठरते.

केवलवाक्याचे वर्गीकरण :

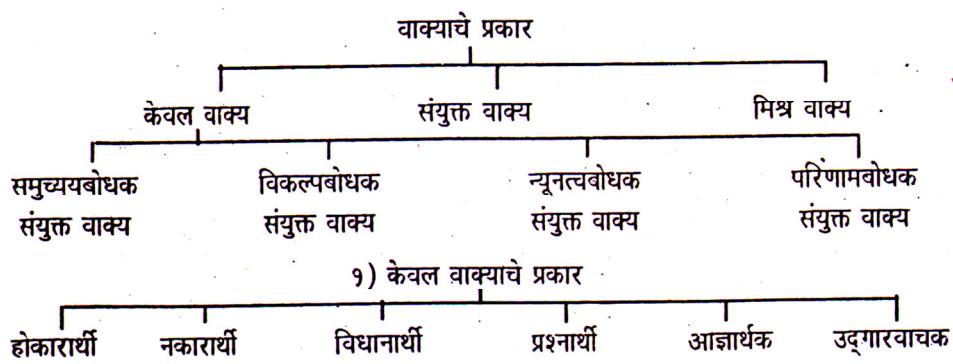
वाक्यात एखाद्या माहितीचा, भावनेचा, गोष्टीचा असतो, किंवा नकार असतो त्यावरुन वाक्याचे ‘होकारार्थी वाक्य’ व ‘नकारार्थी वाक्य’ असे दोन प्रकार पडतात. उदाहरणार्थ, ‘इकडे पाहा’, ‘रमेश शाळेत जातो’ ही होकारार्थी वाक्ये, ‘तिकडे पाहू नका’, ‘रमेश शाळेत जात नाही’ ही नकारार्थी वाक्ये होत.

जेव्हा वक्ता आपल्या वाक्याच्या आधारे श्रोत्याकडून काही माहिती मिळविण्याची अपेक्षा करतो, तेव्हा त्या वाक्याला ‘प्रश्नार्थी वाक्य’ म्हणतात. उदा. ‘तुमच्या खटल्याचे काय झाले’ ‘सौरभ अद्याप घरी का आला नाही?’ ही प्रश्नार्थक वाक्ये होत.

जेव्हा श्रोत्याने वाक्यातील क्रियेचे पालन करावे अशी अपेक्षा वक्ता बाळगतो, तेव्हा त्या वाक्याला ‘आज्ञार्थक वाक्य’ म्हणतात. उदा. ‘तुम्ही उद्या कार्यालयामध्ये लवकर या’.

जेव्हा वक्ता आपल्याच भावना अतिशय उत्कटपणे आश्चर्याने व्यक्त करतो, तेव्हा त्या वाक्याला ‘उद्गारवाचक वाक्य’ म्हणतात. उद्गारवाचक वाक्य विधानार्थी वाक्यापेक्षा वेगळ्या सुरावटीने उच्चारले जाते. शिवाय त्यामध्ये वाक्याचा शब्दक्रम बदलला जाऊ शकतो व क्रियापद अध्याहत धरले जाते. उदा. ‘केवढा मोर्दा समुद्र!’ ‘किती सुंदर चित्र’ याशिवाय ‘काय’, ‘किती’, ‘अबब’, ‘अरेरे’, ‘अहाहा’ इत्यादी संबोधने उद्गारवाचक वाक्यामध्ये येतात.

यापुढे वाक्याच्या रचनांचे तक्ते आपल्याला देता येतील. त्यावरुन त्याच्या स्वरूपाची कल्पना येऊ शकेल.

अशा प्रकारे, वाक्यातील रचनांमधील विविधता या वर्गीकरणामुळे आपल्या लक्षात येते.

प्रमाणभाषा आणि बोली

‘दर बारा कोसावर भाषा बदलते’ ही आपल्याकडे म्हण आहे. भाषा ही खरोखरच सतत बदलत जाणारी गोष्ट आहे, ती कालपरत्वे, स्थानपरत्वे, व्यक्तिपरत्वे आणि प्रसंगपरत्वे बदलत असते. मराठी भाषक या नात्याने आपण मराठीचा सतत उपयोग करीत असतो. पण अगदी एकाच कुटुंबातल्या दोन व्यक्तींचे मराठी बोलणे तंतोतंत नसते. आवाजातील आरोहावरोह, विशिष्ट हेल, खास शब्दयोजना अशी प्रत्येक व्यक्तीची काही वशिष्टचे असतात.

मराठीचा क्षेत्रविस्तार हा एक लाख चौरस मैलांवर आहे आणि मराठी भाषकांची आजची लोकसंख्या सहा कोटींहून अधिक आहे. अशा अफाट क्षेत्रविस्तारात आणि प्रचंड लोकसंख्येत भाषांच्या तळ्हांचा भिन्नपण मोठ्या प्रमाणात आढळतो. जगात निरनिराळ्या देशांमध्ये निरनिराळ्या भाषा बोलल्या जातात. जगात बोलल्या जाणाऱ्या भाषांची संख्या प्रचंड आहे. जगातील एकूण भाषांची संख्या जगातील एकूण देशांच्या संख्येपेक्षा कितीतरी पटीने अधिक आहे. कारण एका देशात एकच भाषा बोलली जाते, असे नाही. उदाहरणार्थ - आपल्या भारत देशामध्ये मराठी, गुजराती, पंजाबी, सिंधी, हिंदी, ओरिया, बंगाली, आसामी, तेलगू, कन्नड, मल्याळम्, तमीळ अशा कितीतरी भाषा बोलल्या जातात. भारतापेक्षा आकारमानाने छोट्या असणाऱ्या स्वित्झर्लंडसारख्या देशातही एकपेक्षा अधिक भाषा बोलल्या जातात.

बोली – भूगोल (Dialect Geography)

आपण आपल्या प्रांताची जी भाषा म्हणून समजतो, ती कुठर्पर्यंत आणि कशी पसरली आहे, तिने कोणती आणि कशी रुपे धारण केलेली आहेत, या जिज्ञासेतून जो अभ्यास सुरु झाला, त्या ‘भाषिक भूगोल’ असे म्हणतात. या अभ्यासातून नवी माहिती आपल्या हातात आली, अभ्यासकांना नवी तत्त्वे उपलब्ध झाली. बोलींचा आणि पोटभाषांचा अभ्यास सुरु झाला. एखाद्या ध्वनीची, शब्दाची, रूपाची किंवा व्याकरणाविशेषांची स्थानपरत्वे विभागणी कशी झालेली आहे. त्यांची त्या त्या स्थानी जाऊन पाहाणी केली गेली. त्यानुसार समोच्चारदर्शक नकाशे किंवा आलेख तयार केले गेले. ते आलेख संकलित करून भाषेच्या परिवर्तनाची परीक्षा केली गेली आणि तिच्याद्वारे या भाषिक भूगोलाची सिद्धता झाली. भाषेचे भौगोलिक क्षेत्र, भाषेचा इतिहास, पोटभाषा आणि बोली यांची निर्मिती, प्रमाणभाषा आणि बोली यांचे परस्परसंबंध या अंगाचे पद्धतशीर शास्त्र बनले आहे. भाषिक परिवर्तनाचा स्थानपरत्वे नेमका वेध घेण्याचा प्रयत्न केला गेला. दोन भूप्रदेशांत भाषिक रुपे वेगळी असतील तर त्यांना विभागणारी रेषा ही नेमकी कशी जाते, तिची नेमकी भौगोलिक मर्यादा कोणती, हे जागोजागी माहिती गोळा करून ठरविता येते. भाषाभ्यासक ‘अहिराणी’ बोलल्या जाणाऱ्या निरनिराळ्या गावांना भेटी देऊन समोच्चारणरेषा (सम – उच्चार रेषा) (Isogloss) शोधून काढतो. उदाहरणार्थ - मराठी शब्द ‘डोळा’ त्याचे ‘अहिराणी’ तील रुप ‘डोया’ होते. म्हणजे समोच्चारण रेषेच्या एका बाजूला प्रमाण मराठी ‘ळ’, तर दुसऱ्या बाजूला ‘अहिराणी’ ‘य’ हा ध्वनी असल्याचे स्पष्ट दिसते. अशीच तपासणी शब्द,

प्रत्यय, सामान्यरूपे, इत्यादी व्याकरणिक बाबतीत करता येतो. 'मुलगी' आणि 'चेंडू' यांचा वापर होणारी भौगोलिक मर्यादा कोणती? त्याचप्रमाणे 'पाणी', 'पानी', 'उदक', 'जळ', 'नीर' हे शब्द प्रचलित असणारे प्रदेश कोणते, यांचा अभ्यास समोच्चारणरेषा रेखता आल्यास पद्धतशीरपणे करता येतो.

खानदेशाच्या 'अहिराणी' बोलीमध्ये द्वितीया आणि चतुर्थी या विभक्तीचा 'ले' असा प्रत्यय आहे. पण तोच प्रत्यय वळाडी, एलिचपुरी, झारपी, छिंदवाडी, अकोल्याकडील कोष्टी व कुंभारी, भंडाच्याकडील हळवी व गोवारी या अन्य बोलींतही आढळून येतो. 'माहा' (माझा) हे षष्ठीचे रूप कोकणी, वळाडी, छिंदवाडी, गोवारी, महारी, एलिचपुरी, झारपी अशा बोलींमध्ये समान आहे.

भाषाविज्ञानाच्या विविध शाखांपैकी ज्या शाखेमध्ये अशा स्थानिक भाषाभेदांचा पद्धतशीरपणे अभ्यास केला जातो, तिला 'बोली - भूगोल' (Dialect Geography) असे म्हणतात.

बोलीची व्याख्या :

'एखाद्या विशिष्ट लोकसमुदायातील किंवा भौगोलिक प्रदेशातील व्यक्तींच्या अंगवळणी पडलेले, त्यांच्या विचारांची देवाणघेवाण करण्यासाठी सहजपणे उपयोगी पडणारे ध्वनिरूप साधन म्हणजे 'बोली' होत.''

बोलींच्या निर्मितीची कारणे :

बोलींच्या निर्मितीची कारणे भौगोलिक, ऐतिहासिक तशीच राजकीय, सामाजिक असतात.

१. प्रचंड पर्वत, विस्तीर्ण पात्रांच्या नद्या, मोठमोठाली वाळवंटे, घनदाट जंगले यामुळे दळणवळणात खंड पडतो.
उदा. पूर्वी जेव्हा दळणवळणाची साधने नव्हती तेव्हा सह्याद्रीमुळे देश आणि कोकण यांत भाषिक दुरावा निर्माण झाला.
२. देशात दुष्काळ पडतो, दुष्काळादी संकटामुळे स्थलांतरे घडून येतात. पुष्कळ वेळा त्यातून भाषिक संकर घडून येतो.
३. राजकीय व सांस्कृतिक परिणामामूळे भाषाभेद घडून येतात.
४. युद्धाच्या वेळी निर्वासितांचे स्थलांतर घडून येते आणि बोलीविषयक अनेक प्रश्न निर्माण होतात.
५. व्यवसायपरत्वे, लिंगभेदपरत्वे, वयोगटपरत्वे आणि प्रसंगपरत्वे माणसाच्या बोलण्यामध्ये वेगळेपणा दिसून येतो. याशिवाय, सामाजिक दर्जा, वैवाहिक संबंध, धार्मिक वा सांस्कृतिक संबंधांतून बोलीमध्ये फरक पडतो.

बोलींसंबंधीचे गैरसमज :

पूर्वी भाषेचा अभ्यास म्हणजे लिखित भाषेचा अभ्यास समजला जाई. परंतु आधुनिक भाषावैज्ञानिकांनी या बाबतीत दृष्टिकोण बदलला. भाषा ही मूलता: बोलण्याचे ध्वनिरूप साधन असते. तिचा लेखनार्थ उपयोग हा गौण आणि कृत्रिमच आहे, याची भाषावैज्ञानिकांनी रास्ता जाणीव करून दिली. स्वाभाविकपणे बोलीकडे पाहाण्याची वृत्ती बदलली. गरज आणि सोय या दृष्टीने एखाद्या मध्यवर्ती बोलीला प्रमाणभाषेचे रूप प्राप्त होते. प्रमाणभाषेपासून बोलींची निर्मिती होत असते किंवा स्थानिक बोली ही प्रमाणभाषेची अपभ्रष्ट रूपे होत. प्रमाणभाषा ही सुद्धा एक बोलीच असते आणि तिचे जसे व्याकरण किंवा शब्दकोश रचले जातात त्याचप्रमाणे स्थानिक बोलीचीही व्याकरणे किंवा शब्दकोश रचता येणे शक्य असते, हे आता उघप झालेले आहे. विविधता आणि वैचित्र्य ही बोलींची प्रकृती असते, त्याची जाण आज आपल्याला येते. ‘करून राह्यलो’ म्हणणारा वन्हाडी, ‘तुले’ किंवा ‘डोया’ म्हणणारा ‘अहिराणी’ (खानदेशी), अनुनासिकांचा वारंवार वापर करणारा ‘कोकणी’, क्रियापदांवर जोर देणारा कारवारी यांना स्वतःची बोली आहे. कोल्हापुरी किंवा सातारी ढंग, पुणेरी ठाशीवपणाइतकाच अंगवळणी पडला आहे.

सूक्ष्मपणाने पाहिले तर दोन व्यक्तींची बोलण्याची पद्धतसुद्धा कधीच एकसारखी नसते. एक सुशिक्षित माणूससुद्धा वेगवेगळ्या संदर्भात वेगवेगळ्या तऱ्हेने बोलत असतो. आपण आपल्या आईवडिलांशी, नोकरमाणसांशी, पाहण्यांशी, वेगवेगळ्या प्रकारे बोलतो. लहान बाळाशी ‘दूदू’ ‘भूभू’ ‘मम्म’ इत्यादी शब्दांनी युक्त आशा बालकभाषेचे (Baby Talk) रूप घेऊन मुद्दाम बोलतो. सभासंमेलनातून अनौपचारिक भाषण करतो. तेव्हा बोलींचे प्रकार अगदी व्यक्तीपरत्वे, प्रसंगपरत्वे बदलत जातात.

प्रमाणभाषा म्हणजे काय? तिची वैशिष्ट्ये / भेद.

‘एक विस्तीर्ण प्रदेशात बोलली जाणारी, अनेक बोली भेदांना, स्थानिक - भेदांना समावून घेणारी, राजकारण, समाजकारण, संस्कृती या शिक्षण या क्षेत्रांमध्ये वापरली जाणारी आणि समाजाकडून लेखनव्यवहारासाठी स्वीकारली गेलेली भाषा म्हणजे च ‘प्रमाणभाषा’ म्हणतात,

प्रमाणभाषेची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

- १) प्रमाणभाषा एका विस्तृत प्रदेशात बोलली जाते.
- २) समाजातील निरनिराळ्या गटांकडून आपापसात व्यवहार करण्यासाठी तिचा वापर होतो.
- ३) प्रमाणभाषा महत्त्वाच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व्यवहारांसाठी वापरली जाते.
- ४) शिक्षणाचे व ज्ञानार्जनाचे माध्यम म्हणून तिचा वापर होतो.
- ५) लेखनासाठी समाजातील सर्व गट प्राधान्याने प्रमाणभाषेचाच आधार घेतात.
- ६) प्रमाणभाषेमुळे समाजाचे एकसंधत्व टिकविले जाते.
- ७) प्रमाणभाषेमुळे समाजाचा इतिहास, सांस्कृतिक वारसा जतन केला जातो.
- ८) प्रमाणभाषा ही समाजाच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची खूण असते.

सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे प्रमाणभाषा या समाजाला स्थैर्य देतात. दैनंदिन वापरात असल्यामुळे बोली लवचिक, बदलाणाऱ्या असतात.

भाषेचे त्रिविध भेद:

भाषेचे तीन ठळक भेद आहेत.

- १) कालिक भेद म्हणजे प्रदीर्घ अशा कालावधीतील खंडांना अनुलक्षून असलेले एखाद्या भाषेचे कालसापेक्ष स्वरूपभेद. उदाहरणार्थ - 'आदिकाळ', 'मध्यकाळ', 'आधुनिक काळ' असे स्थूल टप्पे सांगता येतील.
- २) प्रांतिक / दैशिक भेद म्हणजे विशाल भूमीवरील खंडांना अनुलक्षून केलेले एखाद्या भाषेचे भेद. उदाहरणार्थ, विदर्भ, पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा, कोकण, इत्यादी.
- ३) स्तरभेद / वर्तुभेद, म्हणजे एखाद्या विशिष्ट भाषाभेदांमधील व्यवसाय, संपर्क, वय इत्यादिकांना अनुसरून पडलेले भाषेतील भेद, त्याला 'स्तरभेद' म्हणतात.

उदाहरणार्थ :

१. वय → लहान मुले - तोंडची भाषा - 'दूदू', 'भू भू', 'मम्म'
-
- तरुण मुले - तोंडची भाषा - 'आयला', 'यार', इत्यादी.
- वृद्ध व्यक्ती - तोंडची भाषा 'हे ईश्वर', 'पांडूरंगा', 'हर हर'.
२. लिंग → स्त्री - पुरुषांच्या तोंडची भाषा वेगवेगळी असते. 'गडे', 'इश्शा!' ही खास स्त्रियांच्या तोंडची भाषा वाटते.
३. व्यवसाय → सुवर्णकार मंडळींची भाषा वेगळी आहे, कोळ्यांची भाषा वेगळी असते.

अशाप्रकारे काळानुसार, स्थानानुसार, स्तरानुसार व्यक्तीच्या बोलीवर परिणाम होत असतो. त्याची दखल घ्यावी लागते.

प्रमाणभाषा आणि बोली :

भाषा आणि बोली यांत निश्चित भेददर्शक असे थोडे आहे. तरी काही फरक स्थूलमानाने सांगता येतील.

प्रमाणभाषा ही एक स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण संज्ञा आहे. बोली ही संबंधदर्शक संज्ञा आहे. प्रमाणभाषेच्या अंतर्गत एक किंवा अधिक बोलींचा समावेश होतो. पण बोलीत भाषा अंतर्भूत होत नाही. बोलींच्या समूहाला सामावून घेणारे भाषा हे एक वर्तुळ आहे तर बोली ह्या त्या वर्तुळाच्या घटक आहेत. म्हणजेच प्रमाणभाषेचे आकलनक्षेत्र हे बोलींच्या आकलनक्षेत्रांहून व्यापक असते. उदा. प्रमाण मराठीचे आकलन सर्व महाराष्ट्रभर होऊ शकते पण अहिराणी किंवा वळाडी बोली सर्वानाच समजते असे नाही.

बोलींमध्ये भाषेचे प्राचीन रूप जपलेले आढळते. कोणतही प्रमाणभाषा मुळात बोलीच असते, हे लक्षात घेतले तर बोली हे भाषेचे पूर्वरूप व प्रमाणभाषा हे उत्तररूप असते.

प्रमाणभाषा ही लिपिबद्ध असते, उलट बहुतेक बोलींना लिपी नसते. प्रमाणभाषेला रेखीवपणा असतो तर बोली रेखीव नसतात. परंतु त्यांच्यामध्ये जिवंत असा रसरशीतपणा असतो. व्याकरण काटेकोरपणे पाळल्यामुळे प्रमाणाभाषा रेखीव होते तर बोलींचे रूपसौंदर्य स्वाभाविक असते, प्रमाणभाषेसारखे घडविलेले, वरुन लादलेले नसते.

भाषा व बोली यामध्ये श्रेष्ठ - कनिष्ठ, गौण - प्रधान भाव नाही.

बोलीविषयी अनेक गैरसमजांपैकी एक गैरसमज म्हणजे बोली निर्माण झाल्या की मध्यवर्ती भाषा कमकुवत होतात, खरे तर बोली या भाषेला जीवनरस पुरवितात. बोली व प्रमाणभाषा एकमेहीना संस्कारित करीत असतात.

बोली ही काही वर्गाच्या बाबतीत प्रमाणभाषेच्या खूप जवळची असते तर काही वर्गाच्या बाबतीत ती फार दूरची असते. प्रमाणभाषा आणि बोली यांच्यातील हे जवळदूरचे नाते ध्वनी, शब्द, रूपविचार आणि वाक्यविचार या सर्व स्तरांवर असू शकते. उदा. खानदेशी व प्रमाण मराठी यांतील शब्द व वाक्यांचे नाते पाहू.

खानदेशी बोली

प्रमाण मराठी

१. मी बससे	मी बसतो / बसते
२. मले लिखाडनच पडी तुले	मला शिकवावंच लागेल तुला
३. पाटलावर वैतस सिया	पाटावर वळतात शेवया

यांपैकी ध्वनींचा अभ्यास त्यांच्या नियमित स्वरूपामुळे करता येतो. शब्द अपरिचित वाटले तरी त्यांचे अर्थ लक्षात घ्यावे लागतात. पण रूपविचारांच्या बाबतीत आणि वाक्यरचनेच्या बाबतीत जितके भेद जास्त, तितकी ती बोली प्रमाणभाषेपासून दूर जाते, तर कधीकधी जवळचे साय्य दाखविते.

बोली ही तिच्या अंगभूत गूणाने स्वाभाविक रूपांत प्रकटते, तर प्रमाणभाषा ही व्यवहारातील भाषा असून ती आकाशवाणी, दूरदर्शन, वृत्तपत्रे, व्यासपीठ इत्यादी ठिकाणी बोलली जाणारी, थोडी कृत्रिम आणि मुद्दाम शिकावी लागणारी भाषा असते.

बोलींच्या अभ्यासाचे महत्त्व :

बोलींच्या अभ्यासाची गरज काय, असा प्रश्न निर्माण केला जातो.

सामाजिक जीवनाचा ऐतिहासिक दृष्टीतून सर्वांगीण अभ्यास होऊ लागला तेव्हा बोलींकडे पाहाण्याची दृष्टी बदलली. सगळे पूर्वग्रह नाहीसे झाले. बोलीच्या अभ्यासाचे अनेक दृष्टींनी महत्त्व आहे. जिला आपण आपली भाषा म्हणतो ती किती वेगवेगळ्या रूपात वावरते, कुठपर्यंत पसरते, ती किती लोक बोलतात, महत्त्वाच्या बोलींचे वर्गीय व देशीय भेद किती व कोणते? बोलींचे साहित्यिक व सांस्कृतिक महत्त्व काय? बोलींचे इतर भाषांशी ऐतिहासिक व वर्तमान संबंध कसे आहेत, अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे या अभ्यासात मिळतात.

बोली या समाजाच्या दैनंदिन व्यवहाराचे माध्यम असल्यामुळे त्या त्या प्रदेशाविषयीचे जिवंत व प्रत्ययकारी दर्शन घडविण्याचे सामर्थ्य बोलीत असते. अनेक प्रश्नांची उत्तरे या अभ्यासात मिळतात.

उदाहरणार्थ - ‘खानदेशी’, ‘वळ्हाडी’, ‘कोकणी’ या बोलीतून आता दर्जेदार साहित्याची निर्मिती होत आहे. थोडक्यात सांगायचे तर स्वदेश, स्व-समाज आणि स्वभाषा यांची माहिती मिळविण्यास हा अभ्यास गरजेचा आहे, असे वाटते.

सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोविज्ञान या सर्व विषयांच्या अभ्यासकांसाठी समाजाच्या बोलीचे ज्ञान उपयुक्त ठरणारे आहे.

मराठीच्या बोली - वळ्हाडी, अहिराणी व कोकणी :

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर लोकशाहीच्या तत्त्वानुसार भाषावर प्रांतरचना झाली. पूर्वीच्या मध्य प्रांतातील वळ्हाड आणि हैद्राबाद संस्थानातील मराठवाडा पश्चिम महाराष्ट्राला जोडून १ मे १९६० रोजी संयक्त महाराष्ट्र स्थापन झाला. महाराष्ट्राच्या पश्चिमेस अरबी समुद्र असून त्यालगत त्रिकोणाकृती असा महाराष्ट्र पसरलेला आहे. दमण ते गोवा हा किनारपट्टी या त्रिकोणाचा पाया मानला तर विदर्भाचा चंद्रपूर - भंडारा हा प्रदेश या कोनाचे उत्तर टोक ठरेल. संयुक्त महाराष्ट्राचे एकूण क्षेत्रफळ एक लक्ष चौरस मैलांहून अधिक असून लोकसंख्या सुमारे सात कोटींच्या आसपास आहे.

महाराष्ट्रात धर्म, जाती, पंथ या दृष्टीने विविधता आहे. विस्तृत क्षेत्रफळ, भरपूर लोकसंख्या आणि जातीजमातींची विविधता यामुळे मराठी भाषेची प्रादेशिक रूपे साहजिकच भिन्न स्वरूपाची आहेत.

मराठीच्या प्रादेशिक रूपांचा वा बोलींचा अभ्यास म्हणताच भारतीय भाषांचे सर्वेक्षण करणाऱ्या जॉर्ज ग्रियर्सन यांचे नाव प्रथम नजरेसमोर येते. त्यानी १८६८ ते १९२७ पर्यंत तत्कालीन हिंदुस्थानच्या (संस्थाने वगळून) भाषिक पाहणीचे १ ते १ खंड ‘लिंगिविस्टिक सळै ऑफ इंडिया’ या नावाने प्रसिद्ध केले. यातील सातव्या खंडामध्ये ‘मराठी आणि तिची बोली’ यांचा अभ्यास आलेला आहे. ग्रियर्सन यांचे या ग्रंथातील काही निष्कर्ष वादग्रस्त ठरणारे असले, तरी त्यांच्या कार्याचे महत्त्व वादातीत आहे.

वळाडी

या बोलीचे क्षेत्र बरेच विस्तीर्ण आहे. बुलढाण्याच्या मध्यातून उत्तरेस या बोलीची सीमा थेट तापी नदीपर्यंत पोहोचते. तेथून पूर्वकडे एलिचपूर, बैतुल, छिंदवाडा, शिवणी, बालाघाट यांचा दक्षिण भाग ती आपल्या कवेत घेते. नंतर भंडारा, चंद्रपूरचा वायव्य भाग, वणी, वाशिम या प्रदेशाला वेढून परत बुलढाण्यापर्यंत पोहोचते. वळाडी बोली प्राचीन असल्याचा दावा मांडण्यात आलेला आहे. ‘लीळाचरित्र’, ‘गोविंदप्रभुचरित्र’ यांसारख्या आद्य महानुभावीय ग्रंथाच्या भाषेशी तिचे असणारे नाते दर्शवून डॉ. सु. म. डोळके यांनी म्हटले आहे ‘सारांश, वळाडी बोली ही एकीकडून अंशताः प्राचीन व आद्य मराठी, तर दुसरीकडून आधुनिक मराठीपासून व व्याकरणमान्यतेपासून दूर असलेली अशी महाराष्ट्रातील प्रमुख बोली आहे.’ (‘वैदर्भी बोलीचा कोशा’, १९७४, ‘प्रास्ताविक’, पृ. ३२)

विदर्भातील वळाडी माणूस बोलू लागला की, हिंदीचा काही ना काही प्रभाव त्याच्या भाषेवर जाणवत राहतो. वळाडीच्या शब्दसंग्रहामध्ये हिंदी शब्दांचा भरणा विशेष दिसतो. याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) अगदी यावनी अंमलाखाली असल्यापासून हिंदीच्या हाडीमाशी खिळलेले आरबी - फार्सी शब्द वळाडीने पूर्ण पचविलेले आहेत.
- २) हिंदी भाषेचे क्षेत्र व वळाडी बोलीचे क्षेत्र ही दोन्ही क्षेत्रे जवळजवळ आहेत. इंग्रजी अंमलाखाली मध्ये प्रांत म्हणून जो इलाखा सिद्ध झाला होता त्याच्या शासनाखाली मराठी व हिंदी भाषक लोक एकत्र नांदत होते. (हिंदीचा प्रभाव दर्शविणारे वळाडी बोलीतील शब्द आपण पुढे पाहाणार आहोतच.)

उच्चारप्रक्रिया :

प्रमाण मराठीतील दीर्घ उच्चारांचे वळाडी बोलीमध्ये न्हस्वीकरण होताना दिसते. यासंदर्भात, ‘आ-अ’, ‘ओ-व’, ‘क-ग’, ‘व-इ’, ‘ळ-य’, ‘र’ आत्मसात होऊन साधलेले द्वित्त्वीकरण, ‘ऋ’ च्या प्रक्रिया, स्वरभक्ती, मध्यस्वरलोप इत्यादी उच्चारप्रक्रिया महत्त्वाच्या आहेत.

(प्रमाण मराठीमध्ये आद्य ‘अ’ म्हणजे ‘अगोदर’ असा शब्द असल्यास वळाडीमध्ये त्याचे ‘आ’ ‘आगुदर’ असा उच्चार होतो. जसे -)

आद्य अ - आ -	अगोदर (आगुदर), बंडी (बांडी), तरल (तारा)
आद्य अ - इ, ई -	अल्प (इलुसं), झरा (झिरा), जम्मत (जीम्मत)
आद्य अ - ए -	कदा (केदा), चकणा (चेकणा), छडी (छेडी)
आद्य आ - अ -	आकार (अकार), आहाढ (अखाड), कासार (कसार)
आद्य उ - ओ -	खुराडे (खोराडे), झूंड (झोंड)
आद्य ए - ये -	एकोपा (येकोपा), एकडाव (येकडाव)
आद्य ऐ - अय -	ऐपत - (अयपत), चैन (चयन), हैराण (हयरान)
आद्य ओ - अ -	बोलावणे (बलावणे), फोटो - (फटु)
आद्य ओ - उ -	जोंधळा (जंधुळा), फोनो - फुनु

आद्य ओ - व - ओटा (वटा), ओसरी (वसरी), ओकणे (वकणे) ओल (वल)
 आद्य औ - चा - 'ऊ', 'अऊ', 'आऊ', 'अव', 'आव' होतो. उदाहरणार्थ,
 पोष (पूस), दौत (दैवत), हौस (हावशा).

वच्छाडी बलीमध्ये 'ऋ' च्या प्रक्रियाही पाहण्यासारख्या आहेत.

ऋ - अ	तृण - तन
ऋ - इ	दृष्ट - दिष्ट
ऋ - ई	ऋण - रीन
ऋ - उ	पृच्छा - पुसणे
ऋ - ईर	मृग - मिरग्या
अनुस्वारगम -	दारिद्र्य (दलिंदर), तर-तं, स्तोम - थोंब
अनुस्वारलोप -	विंचू (इचू), कुंकू (कुखू) खंटा (खुटा), मांजर (माजर)
स्वरसमीकरण -	सिनेमा (सेनेमा)
स्वरविषमीकरण -	कुपुत्र (कुपूत्र) कुसूर (कसूर)
स्वरव्यत्यास -	नवतरुणी (नवतुरणी)
आद्यस्वरागम -	व्याही (इवाही)
स्वरभक्ती -	कर्मगती (करमगती), गर्व (गरव), रक्त (रगत), ग्लास (गिलास) फ्रॉक - (फराग), रत्न (रतन)
मध्यस्वरलोप -	कबुतर (खबुत्र), दहा (द्या) शहाणा (शाणा), महाजन (म्हाजन), खासियती - (खासत)
महाप्राणागम -	नक्की (नख्खी, कुंकू (कुखू), वक्त (वखद), लुबरा (लभुरा)
महाप्राणलोप -	स्वभाव (सबाव), तन्हा (तरा), सखा (सगा)
घोषीकरण -	क - ग फ्रॉक (फराग), भोक (भोग), आकाशदिवा (अगसदिवा), , ख-ग खडीसाखर (गडीसाखर), खटपट (गटपट),
अघोषीकरण -	ग-क आगटी (आकटी)
मूर्धन्यीकरण -	ज - च आजचा (अच्चा)
दन्ततालव्य -	द - ट बादली (बालटी)
औष्ठ्य -	तिटकारा (टिटकारा), तिलक (टिक्का)
मूर्धन्य दन्त्य -	झोपणे (ढोकणे),
दन्ततालव्य उष्ये -	पिंप (टीप)
'र' आत्मसात होऊन साधलेले द्वित्तीकरण	ण - न, ण (आन), वाण (वान)
अन्य लक्षणीय व्यंजनप्रक्रियाही पाहाता येतील.	च - श चिमणी - शिमनी
	च - श खिचडी - खिसळी
	दरडावणे (दडावणे), कार्टी (काढटी)
	न-ल जन्म (जलम) नुकसान (लुकसान)
	र-ल-दरिद्री (दलिंदर), रब्बर (लब्बर)
	रेडियो (लेडू)
	ल-य - कलंक (कयंक)
	व - ब - व्यापार (बेपार) वर्खार (बखार)

व - ये - वेसण (येसण) वेल (येल)
 व - ई विंचू (इचू) विचित्र (इचितर) विमान (इमान)

उष्णांच्या प्रक्रिया -

प - ख : आषाढ (अखाड), दुष्कळ (दुखाड)
 ष - संषंठ (संढ)
 ह - य कहाणी (कायनी), शहाणा (शायना)

व्याकरणिक प्रक्रिया

सर्वनामविभक्ती -

प्रमाण मराठीपेक्षा वळ्हाडीतील सर्वनामरूपांत वेगळेपणा विशेष जाणवतो.

- अ) दर्शक सर्वनामे - स्त्रीलिंगी 'ही', 'जी', 'ती' यांची रूपे जुन्या मराठीप्रमाणे 'हे', 'जे', 'ते' अशी होतात. उदाहरणार्थ - 'कळावे हे विनंती'.
- आ) तृतीय पुरुष सर्वनामांपैकी 'ते' आणि 'ती' ही संकेतानुसार प्रमाण मराठीत पती - पत्नीदर्शक योजली जातात.
- इ) प्रथम व द्वितीय पुरुषी सर्वनामांची विभक्तिरूपे द्विताया-चतुर्थी एक वचन - 'मले', 'तुले' 'मसि' या वळ्हाडीतील रूपांवरावर 'मज', 'तुज' ही रूपे विशेष प्रचलित आहेत.

तृतीया - 'म्या', 'तू', 'तुवा', 'त्वा', 'त्या' या रूपांबरोबरच 'मीनं', 'तुनं', 'मीन्', 'तून्' अशी रूपे प्रचिलत आहेत.

षष्ठी - प्रमाण मराठीतील 'माझा', 'तुझा' या रूपांबरोबर 'माहा', 'तुंहा' ही रूपे प्रचलित आहेत. शिवाय, मापला (आपला), 'मापलं' (आपलं), 'तलला' (तुझा), 'तुह्यावालं' (तुझं), 'तुह्यावानी' (तुझ्यासारखं) अशी रूपेही आढळतात.

- ई) प्रश्नार्थक 'काय' या सर्वनामाची रूपे 'काहून' 'काक्हून' 'काम्हून' अशी होताना आढळतात.

नामविभक्ती :

- १) अन्त्य स्वरांच्यार आखूड करण्याच्या वळ्हाडीच्या प्रवृत्तीनुसार नपुइसकलिंगी अनेकवचनी 'ए' प्रत्ययाचा 'अ' होतो. उदा. चांगले मानस (चांगली माणसं)
- २) द्वितीया चतुर्थीच्या 'ला' प्रत्ययाएवजी 'ले' हा प्रत्यय वळ्हाडीमध्ये रुढ आहे. उदाहरणार्थ - मले, तुले, रामाले, मानसाले.
- ३) तृतीयेचा 'शीन' हा प्रत्यय लक्षणीय आहे. उदाहरणार्थ 'देवाशीन', 'माझ्याशीन.'

आख्यात विभक्ती :

अ) वर्तमानकाळ :

१. वन्हाडीमध्ये प्रथम पुरुषामध्ये लिंगभेदानुसार क्रियापद न बदलण्याची प्रवृत्ती आढळते. उदाहरणार्थ, स्त्रियांच्या तोंडीही ‘मी जातो’ असा प्रयोग येतो.
- २) द्वितीय व तृतीय पुरुष एकवचनी तसेच तृतीय पुरुषी अनेकवचनी रूपे लिंगभेदानुसार न बदलता सारखीच होतात. उदाहरणार्थ, ‘तू राहतेस’, ‘तो-ती-ते राहते’, ‘ते त्या ती राहते.’
- ३) ‘हो’ किंवा ‘असणे’ या क्रियेची प्रथमपुरुषी एकवचनी रूपे पुढीलप्रमाणे होतात. ‘मी आहो’, ‘आहे’, ‘व्हय’.
- ४) रीतिवर्तमानकाळ भूतकाळाप्रमाणे साधला जातो.
उदाहरणार्थ - ‘मी म्हणे’, ‘आम्ही निजा’ इत्यादी.

आ) भूतकाळ :

- १) प्रमाण मराठीत द्वितीयपुरुषी व तृतीयपुरुषी भूतकाळात क्रियापदाची रूपे वेगळी होतात, तर वन्हाडीत ती सारखीच होतात. उदा. तू गेला, तुम्ही गेले, तो गेला, ते गेले.
- २) वन्हाडीमध्ये भूतकाळात एकवचनी ‘न’ आणि अनेकवचनी ‘नी’ हे अधिकचे प्रत्यय लागताना दिसतात. उदाहरणार्थ ‘त्यानं धाडलन्’, ‘त्यानी सांगितलनि’.
- ३) ‘गेल्ता’, ‘नेल्ता’ (गेला होता, नेला होता) अशी अपूर्ण भूतकाळी संक्षेपरूपे होतात.

इ) भविष्यकाळ :

- १) ‘मार’ या धातूची रूपे पुढीलप्रमाणे होतात.

ए.ब.	अ.व.	
प्र. पु.	मी मारल	आम्ही मारू
द्वि. पु.	तू मारसीन	तुम्ही मारसान
तृ. पु.	तो मारील	ते मारतील

- २) भविष्यकाळाचे ‘ल’ आणि ‘न’ प्रत्यय लागताना विकल्पाने ‘ई’ हा आगम होतो. उंदा. ‘असन - अशीन’, ‘मारन - मारीन’, ‘मारल - मारील’, ‘जासन - जाशील’.

ई) आज्ञार्थ :

- १) आज्ञार्थी द्वितीयपुरुषी एकवचनी प्रत्यय ‘य’ हा आहे. उदाहरणार्थ ‘जाय’, ‘खाय’, ‘पाह्य’.
- २) भविष्यकाळी आज्ञार्थ ‘जो’ ह्या प्रत्ययाने साधला जातो. व तेथे आज्ञेषेक्षा विनंतीचाच अर्थ अभिप्रेत असतो.
‘करजो’, ‘घेजो’, ‘जाजो’, ‘निजजो’, इत्यादी.

उ) अकरणरूप :

अकरणरूप साधताना प्रमाण मराठीतील ‘इ’ या आगमाएवजी ‘ये’ हा आगम होतो. उदा. ‘तो जायेना’, ‘देयेना’, ‘पाहेना’.

ऊ) ल्यबन्त :

ल्यबन्ताला वळाडीमध्ये ‘शान’ शानि हे परसर्ग अधिकचे लागतात. उदाहरणार्थ ‘करुनशान’, ‘जेवूनशान’, ‘धावूनशानि’, ‘म्हणूनशानि’.

ए) अनियमित प्रयोग :

वळाडीतील ‘मी काम विसरली’, ‘तो काम केला’ यासारखे अनियमित वाटणारे प्रयोग द्राविडी भाषांचा परिणाम दर्शवितात. ‘करुन राह्यला’, ‘निजून राह्यला’ ही रूपे, तसेच भेटणे याचा ‘मिळणे’ या अर्थी प्रयोग ही वळाडीची वैशिष्ट्ये सहज आढळणारी आहेत.

‘हिंग’ हा संक्षेपरूप प्रयोग ‘इकडे ये’ किंवा ‘हे बघ’ या अर्थी होतो.

हिंदी शब्द :

वळाडी बोलीवरील हिंदी भाषेच्या प्रभावाचे निर्दर्शक असे काही शब्द पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

कतार (रांग), खेत (शेत) ख्याल (लक्ष्य), सई (बरोबर), खिलाफ (विरुद्ध), खोज (शोध), गलती (चूक), बाद (नंतर), गुंगा (मुका), घाटा (तोटा), नेक (प्रामाणिक), बरताव (वर्तन), बारीस (पाऊस), बासन (भांडे), बिदागिरी (निरोप समारंभ).

अपरिचित वळाडी शब्द :

अडकूल (पोहे), आंडू (मूल), कांचोळी (मिरचीचा ठेवा), गड (गोठा), गोड (मीठा), जांब (पेरु) ठेपावू (पितांबर), मामूजी (उंदीर), रुनी (गल्ली), संबार (कोंथिंबीर), वाधिन्सा (वाडिनशचय), सारोळी (केरसुणी) भेदरे (टॉमेटो), ढंढार (तमाशा), बोम (सूर्योदय), वफर (म्हशीचे वासरु), इत्यादी.

नातेदर्शक शब्द :

वळाडी बोलीतील नातेदर्शक शब्द प्रमाणमराठीपेक्षा वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

स्त्रीवाचक नाते शब्द :

मा / बय (आई), बायरी / वाहरी (नवरी, सून) बय (आजी, आती / फुई (आते), भावसून (लहान भावजय), जटानी (जाऊ), नंदय / ननदुली (नणंद), जीजी (मावशी), साळी (मेहुणी)

बा / बाप, बाबाजी (आजोबा, सासरा), बुगा (आजोबा), मोठाबा (थोरला चुलता), कथ (नवरा), बुवाजी (मामा), बहिणोई / भाटी (बहिणीचा नवरा, मेहुणा, भाटव (जावई) फुया, (आतेचा नवरा), फुईभाऊ (अतेभाऊ), महालपा (मोठ) सावत्र भाऊ), पाटकर (पाटाचा नवरा), दाजी (थोरला दीर).

वन्हाडी बोलीचा नमुना :

मी व माही बायको आनी दोन पोर असे घरात निजलो असता रात्रीचे सुमारास माझ्या बायकोने मला जाग केले आन म्हणू लागली की घरात भांडे वाजत असून मानसाचा चहाळ येत. त्यावरुन खास वाटलं की कानोतरी घर फोडून आत शिरल आहे. चोरावर माही नजर गेल्याबरोबर म्या त्यास पकडल, व माझी झोँबाझोँबी बरीच झाली.

अहिराणी

‘अहिराणी’ ला ‘खानदेशी’ असेही संबोधिले जाते. ‘अहिराणी’ हे नाव ती ज्या लोकांची बोली आहे, त्या ‘अभीर’, ‘आहिर’ लोकांवरुन पडलेले आहे, तर दुसरे खानदेशी हे नाव तिच्या मुख्य भाषिक क्षेत्रावरुन दिले गेले आहे.

या बोलीचे क्षेत्र बळाणपूर, धूळे, जळगांव हे जिल्हे, नासिक जिल्ह्यांचा उत्तर भाग व तेथून थेड नेमाड बुलढाण्यापर्यंत पोहोचते. बागलाणी आणि नंदुरबारी हे तिचे पोटभेदही मानले जातात.

जॉर्ज ग्रियर्सन यांनी ‘लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया’ या ग्रंथाच्या नवव्या खंडाच्या तिसऱ्या भागात खानदेशी, डांगी तसेच ठाणे जिल्ह्यातील कातकरी, वारली, ठाकरी, वाडवळ, सामवेदी यांसारख्या बोलींचा गट हा गुजराती व मराठी यांमधील दुवा असून एकदरीत त्या मराठीपेक्षा गुजरातीला जवळच्या ठरतात असे दाखवून दिले आहे.

श्री. भा. रं. कुलकर्णी यांनी ‘अहिराण भाषा व संस्कृती’ या पुस्तिकेमध्ये म्हटले आहे, ‘अहिराणी भाषा ही आर्यवर्गातील एका टोळीची संस्कृतपूर्व अशी परंपरागत चालत आलेली व अर्थातच रथलकालपरिस्थितीचा कमी अधिक संस्कार झालेली भाषा दिसते. ती मराठी पोटभाषा नाही. आणि गुजरातीची तर नाहीच नाही.’ पृ. ६३.

श्री. पां. मा. चांदोरकर यांनी ‘खानदेश व खानदेशी भाषा’ या त्यांच्या प्रबंधामध्ये अहिराणी बोलीचा खोलवर परामर्श घेतला असून तिला मराठीची बोली म्हटले आहे.

अशाप्रकारे या बोलीच्या संदर्भात अनेक मते व्यक्त झालेली आहेत.

अहिराणी बोलीची उच्चारप्रक्रिया

आद्य	अ	-	आ	अद्य	-	आध (आता)
मध्य	अ	-	उ	मंडळी	-	मंडुळी
आद्य	अ	-	औ	बय	-	बोय
मध्य	अ	-	ए	राक्षस	-	राकेरा
आद्य	अऊ	-	ओ	अमूप	-	मोप
आद्य	आ	-	अ	आभाळ	-	अभाय
आद्य	उ	-	ओ	मुहूर्त	-	मोतूर
आद्य	ऊ	-	उ	शून्य	-	सुन
आद्य	ए	-	य	एक	-	यक
आद्य	ओ	-	व	ओतणे	-	वतणे

अनुस्वारागम नाद - नांद, रक्त - रंघत

अनुस्वारलोप खंत - खत, चिंच - चीच, जंत - जत, भिंत - भीत

स्वरभक्ती आश्चर्य - आचरय, पर्वत - परबत

मध्यस्वरलोप	खराटा - खट्टा, चोरटा - चोट्टा, पोरटा - पोट्टा
महाप्राणागम	मुहूर्त - मोतूर
घोषीकरण	क-ग - एक - येग, ख-ग - सख्खा - सग्गा,
	च-ज - तशीच - तशीज, थोडाच-थोडाज,
	ठ-ड - मठी-मढी,
	फ-ब - फरशी-बरशी
मूर्धन्यीकरण	त-ठ अत्र अठे, कुत्र-कुठे, तत्र-तठे, माती-माठी, ध-द्ध मधु (गोड) मद्ध
मूर्धन्य दन्त्य -	ण-न् आण (शपथ) आन, पण-पन् य-व छाया छाव अत्य 'य' चा लोप - शून्य-सून
मध्य 'र' चा 'ट' -	खराटा - खट्टा, चोरटा-चोट्टा, पोरटा-पोट्टा
आद्य 'र' चा 'ल'	रडणे - लडणे, रोड-लोड
व - ई	कवठ - कईठ
व - व	पर्वत - परबत
व - य	वेचावयास - यचावयास
वि - इ	विकणे - इकणे, विचार - इचारणे, विमान - इमान
'व' व्यंजनागम	कदा (कह्य)
'व' व्यंजनलोप	शेवया - सिया
उष्यांच्या प्रक्रिया -	श-स् शाक-साक, शून्य-सून
'श' चा लोप	आश्चर्य - आचरय,
'ष' चा लोप	ष-स् पट्-सऊ
स् - श -	गोष्ट - गोठ, उत्सव - उच्छाव
अन्य व्यंजनप्रक्रिया -	आरसा-आरशी, स-छ्, सोड-छेड,
ल् - ड्	चपलाई-चपडाई
ल - य	आभाळ - अभाय, विळा-इया, काळा- काया, घड्याळ - घड्डाय, नारळ - नारय, पिवळा-पिवया.
'ळ' चा लोप -	केळी-केई, मंडळी - मंडुई,
द्वित्तीकरण -	पत्तर-पत्र
वर्णव्यत्यास -	सर्व - सद्वर, सीतापूजन - सीतापुनज

व्याकरणिक प्रक्रिया :

नामविभक्ती -

- १) लिंगभेद : मराठीप्रमाणेच अहिराणीमध्ये तीन लिंगे आहेत व स्त्रीलिंग साधताना 'ईण, ईन' हाच प्रत्यय लागतो. जसे देशमुखीन, पाटलीन. अपवाद-आंडोर (मुलगा), आंडेर (मुलगी).
- २) वचनभेद : मराठीप्रमाणेच दोन वचने आहेत. अनेक, वचन साधताना पुढील प्रक्रिया होतात.

- अ) अकारान्त शब्दाचे रुपांतर एकारांतात होते. उदाहरणार्थ - घर-घरें, माकड-माकडें, शिवाय मूळ शब्दांतील अंत्य 'अ' लांबवून अनेकवचन साधता येते. घर-घरास, माकड-माकडास.
- आ) आकारान्त शब्दाचे अनेकवचन अकारान्त, आकारान्त किंवा एकारान्त होते. घोड-घोडा-घोडे.
- ३) विभक्ती प्रत्यय लागण्यापूर्वी प्राय: सामान्यरूप केले जात नाही. उदाहरणार्थ - दामना, घरना, तथापि काही वेळा सामान्यरूपात 'स' असा आगम होतो. उदा. झाडास्नावऱ्हे (झाडावर), दारास्ना, महारास्ना. 'घर' या शब्दाची विभक्तिरूपे.

विभक्ती	एक वचन	अनेक वचन
प्रथमा	घर	घरास घरें
द्वितीया	घरले	घरसले
तृतीया	घरन्ही, घरवरी, घरनी	घरसन्ही घरसवरी, घरसनी
चतुर्थी	घरले, घरसे	घरसले
पंचमी	घरतिन, घरथिन, घरपान, घरसपान	घरसतिन, घरसथीन, घरसपान, घरसकन
षष्ठी	घरन्ह, घरन्ही. घरन, घरनी	घरसन्ह, घरसन्ही घरसन, घरसनी
सप्तमी	घरन, घरमास, घरमझार	घरसन, घरसमा, घरसमाझार

पष्ठीचा 'न-न्ह' आणि सप्तमीचा 'म-मा' या प्रत्ययांबाबत गुजरातीचा प्रभाव दिसून येतो.

आख्यात - विभक्ती

अहिराणीमध्ये कर्त्याच्या लिंगाप्रमाणे क्रियापदाचे रुप बदलत नाही, वचनाप्रमाणे बदलते.

'कर' ची रूपे

एकवचन	अनेकवचन
मी करस	आम्हू करतस
वर्तमानकाळ	तू करस
	तो-ती-ते करस
	मी के
भूतकाळ	तू के
	त्यानी-तिनी के
	मी करसु
भविष्यकाळ	तू करशी
	तो-ती ते कररी

गुजरातीचे ऋण :

बोलणे, जेवणे, चालणे वगैरे अकर्मक धातूंची भूतकालातील रूपे ‘बोलनु-बोलना’ अशी ‘न’ प्रत्ययाचे पर्याय लागून होतात. ती गुजरातीतील बंधाणो, दिखोणो (बांधले, दाखवले) या धर्तीची होत.

अहिराणीतील ‘सू’ (मी आहे) गुजरातील ‘हू’ शी साम्य दर्शवितो. तसेच ‘आहे’ या अर्थी ‘से-शे’ हे रूप गुजरातीतील ‘छे’ शी साम्य दर्शविते. पण मराठीच्या चित्पावनी बोलीत हे रूप थेट असेच आहे. पन्नास वर्षापूर्वीपर्यंत ‘हे’ पुस्तक रामचंद्र विठ्ठल याचे असे’ असी वाक्यरचना प्रमाण-मराठीतही क्वचित होत असे, हे येथे ध्यानात घेतले पाहिजे. ‘नेणे’ या क्रियेची अहिराणी रपे ‘लई’ ‘ले’ ही गुजराती वळणाची आहेत. वर षष्ठी-सप्तमीच्या प्रत्ययांचे असणारे साम्यही नोंदविलेले आहे. पण एवढ्यावरून ‘अहिराणी’ ही गुजरातीची बोली ठरविता येणार नाही. अहिराणीचा गाभ महाराष्ट्र प्राकृतपेक्षा शौरसेनी प्राकृतला जवळचा आहे. पण शौरसेनी आणि महाराष्ट्री या समकालीन असून भिन्न प्रदेशांत बोलल्या जात होत्या, हे मानणे साधार नाही. कालदृष्ट्या शौरसेनी हे आधीचे तर महाराष्ट्रीय हे नंतरचे रूप आहे’ असे डॉ. ना. गो. कालेलकर यांनी स्पष्ट केले आहे. (‘भाषा आणि संस्कृती’ १९६२,) एकंदरीत खानदेशी वा अहिराणी विषयीचे प्रियर्सन यांचे मत सदोष ठरते. अहिराणीवर प्रदेशसान्निध्यामुळे गुजरातीचा परिणाम काही अंशी दिसला तरी, अहिराणीविषयीचे प्रियर्सन यांचे मत सदोष ठरते. अहिराणीवर प्रदेशसान्निध्यामुळे गुजरातीचा परिणाम काही अंशी दिसला, तरी अहिराणी ही मराठीची बोली असून ती बोली बोलणारे लोकही मराठीचा अभिमान धरणारे आहेत. ‘आहिराणी’ तील बहिणाबाई चौधरींची वाक्यरचना मराठी साहित्याचे लेणे ठरली आहे. मराठी रसिकांनी सर्वस्वी आपली मानली आहे.

अपरिचित शब्द :

अखोर (आणखी), अद्रे (मुद्दाम), अंठी - (अक्कल), आंडोर (मुलगा), आंडेर (मुलगी), उखलणे (उचलणे), खिजी पडणे (हट्ट करणे), झापड (पहाट), डोंगा (लहान होडी) बार (वेळा) धल्डा (म्हातारा), शेनफडी, (केरसुणी) फुई (आत्याबाई), लवलव (झटकन), शेरी (गल्ली, हाडया (कावळा), खेसर (थट्टा), झांब (मूर्छा, वाला (निराळा), हाळ (गुरांचा हौद).

अहिराणी बोलीचे गद्य - पद्य नमुने

गद्य - नमुना -

आज काय से ? गुडीपाडवा. गुडीपावडाले काय करतस ? पुरनच टाकतस कनै ?
घरीघर पुऱ्या सतस, आन मी कुठ वरणभात करु का ? पुरनच टाकसू.

पद्य नमुने -

आज पावडा पावडा, लावा काठीवर गडू।
असी उभारा गुढीले, लागे आभाय वळे चढू।

याशिवाय,
भाद्रपद महिन्यातील ‘अहिराणी’ बोलीतील
आनंदाचे चित्र -

सर्वा पोसीस्ले आनंद झाया।
पार्वती म्हने संकरले
चाल मन्हा माहेरले राया॥

कोकणी

सहयाद्री पर्वतमुळे पश्चिम महाराष्ट्रचे देश आणि कोकण असे दोन भाग पडतात, सहयाद्रीच्या पश्चिमेस अरबी समुद्रापर्यंत दमणपासून गोवा कोरीनपर्यंतची जी किनारपट्टी आहे तिला ‘कोकण’ म्हणतात आणि त्या पट्टीतील बोलींना ठोसपणे ‘कोकणी’ संबोधतात. जॉर्ज ग्रियर्सन यांच्या भाषिक पाहणीनुसार तिसांहून अधिक बोली कोकणी ठरवाव्या लागतात. तरीदेखील साधारणपणे दमणपासून रत्नागिरीपर्यंत ‘उत्तर कोणती’ तर राजापूर ते गोवा - कारवारपर्यंत ‘दक्षिण कोकणी’ अशी दोन स्वरूप ठळकपणाने दिसतात.

कोकणी ही मराठीची बोली आहे की स्वतंत्र भाषा आहे हा प्रश्न मोठा वादग्रस्त होऊन बसलेला आहे. वा. र. वालावलीकर (शाणे गोयंबाब) व डॉ. सु. म. कत्रे यंनी ‘कोकणीची व्याकरणी वांदावळ’ (१९४९) व ‘फॅर्मेशन ऑफ ‘कोकणी’ (१९४२) या आपल्या ग्रंथामध्ये कोकणी ही स्वतंत्र भाषा आहे असा दावा केलेला आहे. तर प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांनी आपल्या ‘ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोकणी बोली’ (१९६६) या ग्रंथामध्ये या मतांचे खंडन करून कोकणी ही मराठीची बोली असल्याने प्रतिपादन केले आहे.

उच्चारप्रक्रिया :

- अ) नासिक्य उच्चारांचे आधिक्य हा कोकणीचा ठळक विशेष.
- आ) शब्दाच्या अंती ‘अ’ कारादी स्वरांचे पूर्ण उच्चार केले जातात.
- इ) उच्चारभेदामुळे अर्थभेद - कोकणीमध्ये, ‘अ’, ‘ए’ आणि ‘ओ’ या स्वरांच्या आखूड आणि लांब उच्चारामुळे अर्थभेद घडून येतो. त्या अर्थभेदाचे दोन प्रकार आहेत,
 - १. वृक्ष आणि त्याचे फूल फळ दर्शविणारा भेद. उदा. ‘वोंबळ’ म्हणजे बकुळीचा वृक्ष, तर वोंवळ. म्हणजे बकुळीचे फूल. त्याचप्रमाणे पेर - पेरुचे झाड पेंडर - पेरुचे फळ, बोर - बोरीचे झाड, वोडर - बोरीचे फळ.
 - २. वचनभेद - संख्याभेद
 वड अनेक वड, वडड - एक वड, फातर - अनेक धोंडे, फातडर-एक धोंडा, मोरड = एक मोर, मोर अनेक मोर, शेरड -एक शेर, शेर - अनेक शेर
 उच्चारभेद हे अहिराणीप्रमाणे कोकणीचे खास वैशिष्ट्ये सांगितले जाते.

कोकणीती उच्चारप्रक्रियेचे अन्य ठळक विशेष

आद्याक्षरीच्या ‘अ’ चा ‘ओ’ होणे, महाप्राणप्रक्रिया, उष्याच्या प्रक्रिया आणि त्यातही ‘प’ चा अभाव या प्रक्रिया विशेष नजरेत भरतात.

अ-आ- आणभाव (अनुभव), आकांत (अकांत), आसून (असून)

अ-उ-पुण (पण).

अ-ओ - पोरसू (परस - बाग), सोरोप (सर्प).

ऊ- ओ - पोराणे (पुराणे).

अन्त्य उ- अ - परत (परंतु), वस्त (वस्तु).

आद्य ओ - व - वहाळ (ओहोळ).

आद्य वि - इ - इकणे (विकणे).

‘ऋ’ च्या प्रक्रिया - ऋ - इ : गिरेस्त (गृहस्थ).
 ‘ऋ’ - ई : रीण (ऋण), ऋ - उ : रुख (वृक्ष).
 स्वरभक्ती - गिराण (ग्रहण), धर्तरि (धरित्री), फक्कत (फक्त).
 मध्यस्वरलोप - गव (गृह), जाप (जवाब) धा (दहा), फळार (फलाहारा), भैण (बहीण), शाणा (शहाणा), शार (शहर).
 मध्यव्यंजनलोप - दीस (दिवस), नई (नदी), भुई (भूमी).
 महाप्राणागम - नाख (नाक), हारसो (आरसा), हुंदीर (उंदीर).
 महाप्राणलोप - अदीक (अधिक), आशा (आषाढ), पैली (पहिली), वाग (व्याघ्र), संबद (संबंध), शंबर - (शंभर).
 महाप्राणव्यत्यास - फातर (पत्थर), फुडे (पुढे), फोव (पोहो), भायर (बाहेर), होटी (ओटी).
 घोषीकरण - खूब (खूप), वैशाग (वैशाख).
 मूर्धन्यीकरण न् - ए आणभाव (अनुभव).
 ल् - ल शिळोक (श्लोक).
 दंततालव्य - तोंच (चोंच), नदर (नजर).
 मूर्धन्यतालव्य - ड - द - दुकर (दुक्कर), दोळे (डोळे).
 ए - न आनी (आणि), मनीस (माणूस), आपून (आपण).
 व - प - सरस्पती (सरस्वती).

उष्यांच्या प्रक्रिया :

श-स - आकासदिवा (आकाशदिवा), किलेस (क्लेश), प्रस्न (प्रश्न).
 ष - ख - तोखताय (तोपताय).
 ष - स - द्वेस (देष), भास (भाषा).
 ‘ष’ चा लोप - गीम (ग्रीष्म).
 स् - श - असे (अशे), पैसे (पैशे).

जोडाक्षरातील प्रक्रिया :

च्छ-स - वाच्छा - वान्सा
 ‘र’ चा लोप - द्राक्ष (दाक), रात्र (रात)
 आद्य ‘व्य’ मधील ‘य’ चा लोप - व्याघ्र (वाग), व्यापारी (वेपारी)
 आद्य ‘स’ चा लोप - स्थळ (थळ), स्थिर (थीर)
 द्वित्त्वागम - फक्त (फक्त), मत (मत्त), यजमान यजमान.
 द्वित्त्वालोप - उत्तर (उत्तर), घट्ट (घट), हट्ट (हट)

व्याकरणिक प्रक्रिया :

लिंग :

- १) वयात न आलेल्या किंवा खालच्या वर्गातील स्त्रियांची नामे नपुंसकलिंगी मानली जातात.
 उदा. चेंडू (मुलगी), मंजूळ (विशेषनाम).
- २) प्राण्यांतील नरमादीत्व दाखवताना ‘दादलो’ ‘बायली’ हे शब्द वापरतात.
- ३) कोकणीतील ओकारान्त - ‘घोडो’ सारख्या नामाचे स्त्रीलिंग मराठीप्रमाणेच ‘घोडी’ होते.

वचन :

- १) कोकणीतील ‘घोडों,’ ‘रेडों’ सारख्या अकोरान्त नामाचे अनेकवचन मराठीप्रमाणे एकारान्त होते. उदा. घोडे, रेडे. इत्यादी.
- २) स्त्रीलिंग नामांचे अनेकवचन ओकारान्त होते. उदा. राणी राण्यो, बाईल - बायलो.
- ३) नपुंसकलिंगी नामांचे अनेकवचन ‘आकारान्त’ होते. उदा. उत्तर - उत्तरा, नाव-नावा, वर्ष-वीरा.

सर्वनामविभक्ती :

- अ) द्वितीया - चतुर्थी - प्रमाण मराठी बोलीहून वेगळा ‘का’ हा प्रत्यय कोकणीमध्ये लागतो. सांस्कृतातील (कम) हिंदीतील ‘को’ या प्रत्ययाशी तो साधर्म्य दाखवितो.
- ब) तृतीया - प्रमाण मराठी प्रमाणेच एकवचनात ‘ने-न’ व अनेकवचनी ‘नी’ हा प्रत्यय कोकणीत आहे. मराठीतल ‘ऐ’ हा प्रत्यय कोकणीत ‘हावे’, ‘तुवे’ यांसारख्या सर्वनामरूपांत आढळून येतो.
- क) पंचमी - या विभक्तीची मराठीतील रूपे प्राकृत ‘हिन्तो’, ‘सुन्तो’ यांपासून जशी आलेली आहेत तशीच ती कोकणीचीही आलेली आहेत.
- ड) षष्ठी - कोकणीतील ‘चो’ हा प्रत्यय मराठी ‘चा’ शी जुळणारा असून मराठीतल्याप्रमाणे त्याद्वारे विषेहणाचा अर्थही साधला जातो.

आख्यातविभक्ती :

- अ) भूतका: : कोकणीतील भूतकाळ मराठीप्रमाणेच ‘ल’ प्रत्ययाद्वारे साधला जातो.
- आ) वर्तमानकाळ : वर्तमानकाळी प्रथमपुरुषी अनेकवचनाचे रूप मराठीहून वेगळे म्हणजे ‘तांव’ सागून होते. उदा. ‘मारतांव’, ‘खातांव’, अन्य रूपे मराठीशी नाते सांगणारी आहेत.
- इ) प्रायोजक - कोकणीतील प्रयोजकात काही वेगळीक असल्याचे मांडण्यात आलेले आहेत. पण कोकणीतील प्रयोजक रूपे संस्कृत ‘अय’ प्रत्यय लागून होतात. तर मराठीत त्याच्याशी थेट समांतर संस्कृत ‘अव’ प्रत्यय लागून होतात. श्रवणबेळगोळच्या शिलालेखातील पहिल्या मराठी वाक्यरूप आविष्कारातच, ‘श्री चातुण्डराजे करवियले ’. गंगराजे सुताले करवियले अशी रूपे आहेत.
- ई) अकरणरूप कोकणीमध्ये तुलेने अकरणरूपात संक्षेपजन्य सुलभता अधिक प्रमाणात दिसते. उदा. ‘मरिनासताना’ (मारले नसताना) ‘धेनासताना’ (घेतले नसताना) अशी समासंक्षेपी रूपे केली जातात.

अपरिचित शब्द :

आफवणे (बोलावणे), आयदन (भांडे), ओपारी (म्हण), कुड (राहाण्याची खोली, गजाल (गोटी), गण (विद्यार्थी), चोंबो (समुदाय), जळास (डास), पटी (वही), परब (सण), पुडवे (धोरत), फोडणिशी (खुलासा), मेर (मर्यादा), शीत (भात), हारी (जवळ).

दक्षिण कोकणी बोलीचा एक नमुना :

- १) मगेली काही अडिना (माझी काहीच हरकत नाही)
- २) जाल्यारि तुम्हि या विषयांतु विवेकाचो सहायु घेवनु विचारु कोर्चे विहित दिसता (तरी तुम्ही या बाबतीत विवेकाचे साहाय्य घेऊन विचार करणे योग्य दिसते.)
- ३) विनाकारण असूयेक बच्युन तुम्हि अपमानु कार्नु घेवचे हे नारदाक सहन जायिश्ना (विनाकरण असूयला बळी पडून तुम्ही अपमान करून घ्यावा, हे नारदाला सहन होणार नाही.)
- ४) पतिव्रतांगेली योग्यता तुमकां गोतुना आश्शी कांही ना. (पतिव्रतांची योग्यता तुम्हाला ठाउक नाही, असे नाही.)

कोकणीसंबंधीचा वाद :

कोकणी बोलणाऱ्या लोकांनी मराठी, कानडी, पोतुरीज व इंग्रजी या चार भाषा कारणपरत्वे स्वीकारल्या. त्यापैकी पोतुरीज व इंग्रजी या भाषा परकीय, तर कानडी ही द्रविड भाषाकुळातील असल्यामुळे तिचा संबंध नाही, राहिली मराठी. बन्याच भाषावैज्ञानिकांनी ‘कोकणी ही मराठीची बोली आहे’ असे विधान केले, त्याचप्रमाणे ती स्वतंत्र भाषा आहे. याचाही प्रचार अनेकानी केला. त्यामध्ये श्री. वा. र. बालवलीकर यांचा समावेश आहे. त्यांनी कोकणीचे एक व्याकरण याच बोलीतून लिहिले. या व्याकरणात कोकणी ही मराठीची बोली नाही हे धूपदासारखे वारंवार येते. त्यांचा दृष्टिकोण शास्त्रीय नसून भावनाप्रधान आहे.

कोकणी ही स्वतंत्र भाषा आहे की मराठीची बोली आहे, या वादाला सुरुवात झाली ती डॉ. दालाद यांच्या ‘कोकणी ही व्याकरणदृष्ट्या संस्कृतला जवळची आहे. तिचा आणि मराठीचा शाकासंबंध नाही’ या विधानाला विट्ठल रामजी शिंदे यांनी आक्षेप घेतला. कोकणी ही स्थानिक बोली नसून ती उपरी आहे, असे मत मांपले. ‘कोकण’ या शब्दाची फोड‘कोंग’ + ‘आण’ (कोंग जातीचा देव अ आण, तो होंगाण म्हणजे कोकण) अशी फोड केली. ‘कॉंग’ आर्य नव्हते, असे शिंदे म्हणतात. त्यांचे मत श्री. वालावलीकर (शर्ण गोयंबाब) यांनी खोडून काढले. त्यासाठी त्यांनी ‘कोकणी व मराठी’ या शिर्षकाचा एक लेख लिहिला. त्यात कोकणी ही स्वतंत्र भाषा असून कोकणवासीय हे आर्य आहेत, असे प्रतिपादन केले. डॉ. सु. म. कत्रे यांनी ‘फॉर्मेशन ऑफ कोकणी’ या प्रबंधात दक्षिण कोकणीच्या पाच - सहा तहेच्या रूपांची भाषाशास्त्रीय चिकित्सा करून कोकणी ही स्वतंत्र भाषा आहे, असा सिद्धांत मांडला.

ग्रियर्सन, भांडारकर, पां. दा. गुणे या तज्ज्ञांनी यापूर्वी कोकणीला मराठीची बोली मानले होते. पुढे अ. का. प्रियोळकर यांनहीही केवळ कोकणी शब्दच नव्हेत तर कोकणचे वैशिष्ट्यपूर्ण प्रत्ययही जुन्या मराठीत कर्से आढळतात ते दाखवून दिले व कोकणी - मराठी या वादामध्ये कोकणीस स्वतंत्र भाषा मानण्याचे काण- नाही असे प्रतिपादन केले. गि. वा. प्रभुदेसाई यांनीही कोकणीला मराठीचीही बोली मानले. ना. गो. कालेलकर यांनी ती स्वतंत्र भाषा असल्याचा दाव केला. अशी परस्परविरोधी मते या वादाच्या संदर्भात मांडली गेली.

सराव प्रश्नपत्रिका क्र. १

(एकूण पाच प्रश्न सोडवा. प्रत्यके गटातील किमान दोन प्रश्न आवश्यक)

गुण १००

गट - एक

- १) ऐतिहासिक भाषाशास्त्राची मूलतत्त्वे सोदाहरण स्पष्ट करा.
- २) शब्दांना अर्थ कसा प्राप्त होतो व त्यात परिवर्तने कशी घडतात ते उदाहरण देऊन स्पष्ट करा.
- ३) मराठी भाषेची पूर्वपीठिका थोडक्यात सांगा.
- ४) मराठी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधीच्या साधनांच्या आधारे मराठीचा उत्पत्तिंकाल निश्चित करा.

गट - दोन

- १) वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची वैशिष्ट्ये सविस्तर सांगा.
- २) स्वन, स्वनिम आणि स्वनांतर या भाषाविज्ञानातील संकल्पना स्पष्ट करून मराठीतील स्वनिम निश्चित करण्याची पद्धत स्पष्ट करा.
- ३) कोकणी बोलीची भाषिक वैशिष्ट्ये सांगून तिला मराठी भाषेची बोली मानणे कितपत इष्ट आहे, या प्रश्नांची साधार चर्चा करा.
- ४) टिपा लिहा (कोणत्याही दोन).
 १. उच्चार व लेखन यांतील अंतर.
 २. खंडात्मक व खंडाधिष्ठीत स्वनिम.
 ३. रूपस्वनिमिका.
 ४. प्रथमोपस्थित संघटक.
 ५. आहिराणी बोलीचे प्रमुख विशेष.

सराव प्रश्नपत्रिका क्र. २

(एकूण पाच प्रश्न सोडवा, प्रत्येक गटातील किमान दोन प्रश्न आवश्यक)

गुण १००

गट - एक

- १) ऐतिहासिक व वर्णनात्मक भाषाविज्ञान म्हणजे काय ते थोडक्यात सांगून त्यांच्यातील भेद स्पष्ट करा.
- २) स्वनपरिवर्तनाचे स्वरूप स्पष्ट करून त्याचे प्रकार सोदाहरण सांगा.
- ३) वैद्य - गुणे वादाचे स्वरूप स्पष्ट करून मराठी भाषेचा निर्मितिकाल स्पष्ट करा.
- ४) टिपा लिहा (कोणत्याही दोन)
 १. मराठीचा उत्पत्तिकाल.
 २. भाषाकुल सिद्धांत.
 ३. आदनप्रक्रिया.
 ४. मराठीचा मध्यकाल.

गट - दोन

- १) सोस्यूर, ब्लूमफील्ड व चॉम्स्की यांनी मांडलेले भाषास्वरूपविषयक सिद्धांत सोदाहरण सांगा.
- २) स्वन म्हणजे काय ? स्वन आणि स्वनांतरे यांचे सविस्तर विवेचन करा.
- ३) रूपिका, रूपिम, रूपिकान्तर या संकल्पना सोदाहरण स्पष्ट करा.
- ४) वन्हाडीचे भाषिक विशेष लिहा.

**Institute of Distance And Open Learning, University Of Mumbai,
Offers Following Courses :**

Traditional Courses	Professional Courses
1. F.Y.B.A.	1. F.Y.B.Sc. (I.T.)
2. S.Y.B.A.	2. S.Y.B.Sc. (I.T.)
3. T.Y.B.A.	3. T.Y.B.Sc. (I.T.)
4. F.Y. B.Com	4. F.Y. B.Sc. (Comp. Science)
5. S.Y. B.Com	5. S.Y. B.Sc. (Comp. Science)
6. T.Y. B.Com	6. T.Y. B.Sc. (Comp. Science)
7. M.A. Part I	7. M.Sc. I (I.T.)
8. M.A. Part II	8. M.Sc. II (I.T.)
9. M. Com I	9. M. Sc. I (Comp. Science)
10. M. Com II	10. M. Sc. II (Comp. Science)
11. M. Sc. I (Math)	11. F.Y.B.Sc. (Nautical Tech.)
12. M. Sc. II (Math)	12. S.Y.B.Sc. (Nautical Tech.)
13. M.A. Education I	13. T.Y.B.Sc. (Nautical Tech.)
14. M.A. Education II	14. M.C.A.

P. G. Diploma Courses

- 1. Diploma in Financial Management (DFM)
- 2. Diploma in Operating Research in Management (DORM)

INSTITUTE OF DISTANCE AND OPEN LEARNING
University of Mumbai

Dr. Shankar Dayal Sharma Bhavan
Vidyanagari, Santacruz (E), Mumbai - 400 098.
www.mu.ac.in